ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 17

Видавничий дім «Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Алісаускіене Мілда *– доктор соціальних наук, професор*
Бендаравечіне Ріта *– доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор*
Ендріулайтіене Ауксе *– доктор психологічних наук, професор*
Тавровецька Наталія Іванівна *– кандидат психологічних наук, доцент*
Терешкінас Артурас *– доктор соціальних наук, професор*
Хижняк Лариса Михайлівна *– доктор соціологічних наук, професор*
Шебанова Віталія Ігорівна *– доктор психологічних наук, професор*
Волошенко Марина Олександрівна *– кандидат педагогічних наук*

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 9 від 28.09.2020 року)

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 22415-12315Р від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216
© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2020

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Чікішев Н.Д.
СУЧАСНІ ГЛОБАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ **9**

Щерба О.І.
ЛОЯЛЬНІСТЬ У ПОВЕДІНЦІ СПОЖИВАЧІВ: СОЦІОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ **14**

СЕКЦІЯ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Галіченко М.В., Бойко Н.О.
РЕЛІГІЙНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ХЕРСОНЩИНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ **19**

СЕКЦІЯ 3
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Гуменюк І.Л., Палилюлько О.М., Шевчук О.В.
АДАПТАЦІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ **25**

Перхайло Н.А., Яценко Л.В.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ **30**

СЕКЦІЯ 4
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Кацьора О.В.
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА **35**

Мальцева О.В.
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ **39**

СЕКЦІЯ 5
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Мединцов И.В.
ОСОБЕННОСТИ ОСОЗНАННОСТИ КАК ПРОЦЕССА И МЕТОДА **44**

Пастощук Г.Д.
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ **50**

СЕКЦІЯ 6
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Головська І.Г., Лазоренко Т.М., Чернєва Т.М.
МОТИВАЦІЯ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ.....57

Гресько І.М.
ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я
ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ.....62

Гуртовенко Н.В.
КОРЕКЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ
ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ.....69

Дметерко Н.В.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ
ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ГЛИБИННО-КОРЕКЦІЙНОГО ДІАЛОГУ.....73

Калмиков Г.В., Калмикова Л.О.
ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ І МОВЛЕННЄМОВНА
КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....78

Кононенко О.І., Валєєва А.Р.
ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ
НА ЗАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ.....84

Мамбетова А.А., Шиковець С.О.
ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРТРЕТИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО
ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЕТНОСІВ У СУЧАСНОМУ
МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....90

Миропольцева Н.І.
РОЗВИТОК ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ
ПІД ВПЛИВОМ МАС-МЕДІА.....97

Мусаева Зульфия
РОЛЕВЫЕ ОЖИДАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ
ОТ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ЕЕ УРОВНЕЙ ПРИТЯЗАНИЯ.....102

Пивоварчик І.М.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕНЬ
(НА ПРИКЛАДІ СПОРТСМЕНОК І ПСИХОЛОГИНЬ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ).....109

Садчікова О.Г.
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ.....116

Сергєєва І.В., Куліш В.О.
ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ОЗНАКАМИ ГІПЕРАКТИВНОСТІ.....121

Сергієнко Н.П.
ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ
В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ.....126

Турецька Х.І., Кунікевич Б.І.
УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА МЕНТАЛІЗАЦІЇ
НА НЕКЛІНІЧНІЙ ВИБІРЦІ **131**

Чіркін С.О.
ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ-ПСИХОЛОГІВ НА САМОДЕТЕРМІНАЦІЮ
СУБ'ЄКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТІВ **137**

Шевчук В.В.
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ» **141**

СЕКЦІЯ 7
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Кравченко К.О., Бура Ю.С.
ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІДРОЗДІЛІВ
ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК, ЯКІ БЕРУТЬ БЕЗПОСЕРЕДНЮ УЧАСТЬ В
ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ **146**

Сняданко І.І., Бойко А.О.
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ РІВНЯМИ
САМОЕФЕКТИВНОСТІ Й ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ЇХ РОЛЬ
У БЛАГОПОЛУЧЧІ ОСОБИСТОСТІ **152**

СЕКЦІЯ 8
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Анцибор А.І., Хамська Н.Б.
СТВОРЕННЯ ТИПОЛОГІЇ АУТСАЙДЕРСТВА
ЯК РУХ ДО ПІЗНАННЯ ОНТИЧНОЇ СУТІ ФЕНОМЕНУ **158**

Клочко А.О.
СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ СТИЛЮ УПРАВЛІННЯ
МЕНЕДЖЕРА ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ **163**

Козлова А.Г.
ПРОТОКОЛ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОЇ ОЦІНКИ ДІТЕЙ –
ЖЕРТВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА **168**

Підчасов Є.В., Ярещенко О.В.
ЗМІСТ ЗАХОДІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХІЧНОГО ВИГОРЯННЯ
У СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ **175**

Пузь І.В., Дударенко А.А.
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ
В МОЛОДІ З РІЗНИМ РІВНЕМ АЛЬТРУЇЗМУ **180**

Степура Є.В.
ЩАСТЯ ОСОБИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА **185**

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Chikishev N.D.
MODERN GLOBAL INEQUALITIES AS A FACTOR
OF RADICALIZATION OF PROTEST MOVEMENTS 9

Shcherba O.I.
LOYALTY IN CONSUMER BEHAVIOR: SOCIOLOGICAL DETERMINANTS 14

SECTION 2
METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Halichenko M.V., Boiko N.O.
RELIGIENCE OF STUDENT YOUTH OF KHERSON REGION:
SOCIOLOGICAL ANALYSIS 19

SECTION 3
SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Humeniuk I.L., Palyliulko O.M., Shevchuk O.V.
ADAPTATION OF PERSONS WITH DISABILITIES TO THE EDUCATIONAL
PROCESS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS 25

Perkhailo N.A., Yatsenko L.V.
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL COMMUNICATION
OF SOCIAL WORK PROFESSIONALS 30

SECTION 4
SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Katsora O.V.
THEORETICAL ANALYSIS OF SOCIAL RESPONSIBILITY
OF ENTREPRENEURSHIP 35

Maltseva O.V.
SOCIO-PEDAGOGICAL ACTIVITIES FOR PREVENTION
OF DOMESTIC VIOLENCE IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS 39

SECTION 5
GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Medyntsov I.V.
THE FEATURES OF MINDFULNESS AS PROCESS AND METHOD 44

Pastoshchuk H.D.
THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF FUTURE PSYCHOLOGISTS
READINESS TO WORK WITH SINGLE – PARENT FAMILIES 50

SECTION 6
PERSONALITY PSYCHOLOGY

Holovska I.H., Lazorenko T.M., Chernieva T.M.
MOTIVATION OF STUDENTS 'LEARNING IN THE CONDITIONS
OF DISTANCE LEARNING **57**

Hresko I.M.
FORMATION OF RESPONSIBLE ATTITUDE TO HEALTH
AS A CONTEMPORARY ISSUE **62**

Hurtovenko N.V.
CORRECTION OF VALUE-SEMANTIC ORIENTATIONS OF TEENAGERS PRONE
TO DEVIANT BEHAVIOR BY MEANS OF TRAINING WORK **69**

Dmeterko N.V.
THE EMPIRICAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT
OF REFLEXIVE THINKING OF PSYCHOLOGISTS IN PROCESS
DEEP-CORRECTIONAL DIALOG **73**

Kalmykov H.V., Kalmykova L.O.
PROFESSIONAL SPEECH ACTIVITY AND SPEECH-LANGUAGE COMPETENCE
AS A MANIFESTATION OF THE SOCIAL INTELLIGENCE
OF HIGHER SCHOOL PERSONALITY OF A TEACHER **78**

Kononenko O.I., Valieieva A.R.
THE PROBLEM OF THE INFLUENCE OF PERFECTIONISM
ON THE DEPENDENT BEHAVIOR OF THE INDIVIDUAL **84**

Mambetova A.A., Shykovets S.O.
PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN
AND CRIMEAN TATAR NATIONS IN THE MODERN MULTICULTURAL SOCIETY **90**

Myropoltseva N.I.
MASS MEDIA IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL'S LIFE VALUES
IN ADOLESCENCE **97**

Musaeva Zulfyia
ROLE EXPECTATIONS OF STUDENTS ABOUT FAMILY LIFE
AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THEIR LEVELS OF ATTRACTION **102**

Pyvovarchyk I.M.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ACHIEVEMENTS' MOTIVATION
(ON THE EXAMPLE OF ATHLETES AND PSYCHOLOGISTS IN YOUTH) **109**

Sadchikova O.H.
THEORETICAL ASPECTS OF STUDYING PERSONAL MATURITY **116**

Serhieieva I.V., Kulish V.O.
FEATURES OF COGNITIVE PROCESSES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS
WITH HYPERACTIVITY **121**

Serhiienko N.P.
FEATURES OF CONFLICT BEHAVIOR OF PERSONALITY
IN EXTREME CONDITIONS **126**

Turetska H.I., Kunikevych B.I.
UKRAINIAN LANGUAGE ADAPTATION OF THE MENTALIZATION QUESTIONNAIRE IN NON-CLINICAL SAMPLES **131**

Chirkin S.O.
THEORETICAL VIEWS OF PSYCHOLOGISTS ON SELF-DETERMINATION OF SUBJECTS OF ACTIVITY OF DIFFERENT SOCIAL CONTEXTS **137**

Shevchuk V.V.
MODERN APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CATEGORY OF “EMOTIONAL BURNING” **141**

SECTION 7
PSYCHOLOGY OF WORK

Kravchenko K.O., Bura Yu.S.
DETERMINATION OF PERSONALITY TYPE OF THE PERSONNEL OF THE AIRBORNE ASSAULT FORCES WHO TAKE DIRECT PART IN JOINT FORCES OPERATION **146**

Sniadanko I.I., Boiko A.O.
RESEARCH OF CORRELATION FEATURES BETWEEN THE LEVELS OF SELF-EFFECTIVENESS AND PERFECTIONISM AND ITS ROLE IN PERSON’S WELL-BEING **152**

SECTION 8
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Antsybor A.I., Khamska N.B.
CREATING A TYPOLOGY OF OUTSIDER AS A MOVEMENT TO KNOW THE ONTIC ESSENCE OF THE PHENOMENON **158**

Klochko A.O.
ESSENCE AND STRUCTURAL COMPONENTS OF THE MANAGEMENT STYLE OF THE MANAGER OF THE EDUCATIONAL ORGANIZATION **163**

Kozlova A.H.
THE PROTOCOL OF PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT OF CHILDREN – VICTIMS OF SEXUAL ABUSE **168**

Pidchasov Ye.V., Yareshchenko O.V.
CONTENTS OF MEASURES FOR PSYCHOLOGICAL PREVENTION OF MENTAL BURNOUT AMONG LAW ENFORCEMENT OFFICERS **175**

Puz I.V., Dudarenko A.A.
RESEARCH OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN YOUTH WITH DIFFERENT LEVELS OF ALTRUISM **180**

Stepura Ye.V.
PERSONAL HAPPINESS AND POLITICAL SYSTEM **185**

СЕКЦІЯ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

СУЧАСНІ ГЛОБАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ

MODERN GLOBAL INEQUALITIES AS A FACTOR OF RADICALIZATION OF PROTEST MOVEMENTS

УДК 316.344.3
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.1

Чікішев Н.Д.
аспірант кафедри політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У статті розглядаються соціально-економічні передумови радикалізації протестних рухів в умовах глобалізації. Розглянуто проблему асиметричності глобалізації та її вплив на трансформацію структури радикальних рухів і використовуваних ними практик. Так само обґрунтовано необхідність детального дослідження бекграунду соціальних проблем (у випадку з радикалізацією глобальних нерівностей), тому що це в подальшому зумовлює набір використовуваних дослідницьких інструментів. Окремо проаналізовано роль фактору глобальних нерівностей у формуванні соціальної бази для поширення радикальних ідеологій. Здійснено аналіз ключових положень концепцій І. Валлерстайна, У. Бека, М. Манна, обґрунтовано їх застосування при вивченні сучасних глобальних нерівностей. Охарактеризовано евристичний потенціал у рамках дослідження проблематики передумов радикалізації протестних рухів. Обґрунтовано взаємозв'язок центр-периферійного поділу й поширення осередків радикалізму. Виявлено характерні макрорівневі особливості соціального середовища, що сприяють інтеріоризації радикальних ідеологій. Окремо відзначено, що, усупереч неоліберальним теоріям, капіталізм і вільний ринок не ідентичні. Це проявляється в прагненні капіталістичної системи до монополізації. В умовах монополії стає можливим примусити периферію здійснювати нерівний обмін (експлуатацію) й отримувати надприбутки. Це змушує «ядро» робити кроки для підтримки статус-кво різними способами (економічними, військовими, ідеологічними). Критичні концепції глобалізації спростовують неоліберальні політкоректні твердження про «наздоганяючий» розвиток периферійних країн. Загальний висновок статті полягає в наявності системного взаємозв'язку між асиметричністю глобалізації й радикалізацією протестних рухів.

Ключові слова: *глобалізація, нерівність, експлуатація, радикалізм, протестні рухи.*

The article deals with the socio-economic prerequisites for the radicalization of protest movements in the context of globalization. The problem of the asymmetry of globalization and its influence on the transformation of the structure of radical movements and the practices they use are considered. The need for a detailed study of the background of social problems (Particularly, in case of radicalization is the problem of global inequalities) is also substantiated since this further determines the set of research tools that will be used. The role of the factor of global inequalities in the formation of a social base for the spread of radical ideologies is also analyzed. The analysis of the key statements of the concepts of I. Wallerstein, W. Beck, and M. Mann is carried out. Further their application is substantiated in the study of modern global inequalities. The heuristic potential within the the study of the problems of the prerequisites for the radicalization of protest movements is characterizedю The correlation between the core-peripheral division and the spread of the hotbeds of radicalism has been substantiated. The author reveals the key macrolevel features of the social environment that influence on the interiorization of radical ideologies. It is separately noted that, contrary to neoliberal theories, capitalism and the free market are not identical. This is manifested in the desire of the capitalist system to monopolize. Under the conditions of monopoly, it becomes possible to force the periphery to produce unequal exchange (exploitation) and receive super-profits. This forces the "core" to take steps to maintain the status quo in various ways (economic, military, ideological). Critical concepts of globalization refute the neoliberal moderate statements about the "catch-up" development of peripheral countries. They also have a high heuristic potential for analyzing global inequalities. The general conclusion of the article is that there is a systemic connection between the asymmetry of globalization and the radicalization of protest movements.

Key words: *globalization, inequality, exploitation, radicalism, protest movements.*

Постановка проблеми. Поширення радикальних антисистемних рухів у сучасних масштабах навряд чи було б можливо без тієї соціальної бази, яку створює для них транснаціональна капіталістична система, у рамках якої під маскою міжнародного поділу праці й відносин взаємовигідного співробітництва наслідки складних проблем і нерозв'язних протиріч перекладаються на аутсайдерів світ-системи (яка представляє сьогодні світ-економіку з єдиним центром). Актуальність проблеми зумовлена тим, що міждисциплінарне вивчення радикальних рухів на цей момент мало пов'язане із соціологічними

дослідженнями, націленими на аналіз соціально-економічних факторів радикалізації. Що стосується вивчення екстремізму, тероризму в умовах глобалізації, то найчастіше дослідницький фокус зосереджено на аналізі терористичних акцій, методах боротьби з терористичною загрозою, при цьому ігноруються передумови виникнення радикальних рухів різного спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням нерівностей в умовах глобалізації займалися в рамках різних підходів такі вчені, як С. Жижек, Н. Хомський, Ж Бодрійяр. В. Бек, І. Валлерстайн М. Манн, Б. Кагарлицький, Г. Дерлугьян. Дослідження сфокусовані на глобалізаційних передумовах нерівностей, що набули нової актуальності через усе більш помітне розмиття державних суверенітетів і посилення впливу недержавних акторів (зокрема транснаціональних корпорацій).

Проблемна ситуація полягає в протиріччі між декларованими цілями взаємовигідної глобальної інтеграції й відносинами нееквівалентного матеріального обміну, культурною асиміляцією периферії. Крім того, проблема сучасних соціальних нерівностей часто розглядається в локальному вимірі, відповідно, редукується до нерівності між соціальними групами всередині держав. При цьому актуалізується низка невизначеностей і суперечностей у сучасному розумінні феноменів радикалізму, зумовлених його позаісторичними трактуваннями, тому що немає достатніх підстав редукувати його природу виключно до світогляду й ідеологічних позицій людей, які до нього вдаються.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз глобалізаційних передумов радикалізації протестних рухів, що передбачає вирішення таких завдань:

– проаналізувати й узагальнити теоретико-методологічні основи вивчення нерівностей у концепціях І. Валлерстайна, М. Манна й У. Бека.

– охарактеризувати взаємозв'язок глобальних нерівностей з радикалізацією антисистемних рухів.

Доцільність використання перерахованих вище теоретичних підходів і їх похідних зумовлена специфікою сучасної міжнародної політики, а саме: розмиванням державних суверенітетів, набуттям усе більшого впливу транснаціональними об'єднаннями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Беручи до уваги космополітичність сучасних екстремістських, терористичних об'єднань і глобальність (але при цьому й асиметричність) охоплення їхньою діяльністю, у рамках статті здійснили розгляд передумов актуалізації проблеми крізь призму критичної концепції глобалізації У. Бека, світ-системного підходу І. Валлерстайна та концепції влади М. Манна. Незважаючи на низку відмінностей у концепціях щодо причин і можливих наслідків терористичної діяльності в її сучасних проявах, автори солідаризується в тому, що саме глобалізація визначила трансформацію тероризму за його сучасною траєкторією. Зокрема, в одному з інтерв'ю І. Валлерстайн зазначив, що безробіття в периферійних зонах є одним із факторів актуалізації терористичної діяльності й радикалізму [1]. Автори сходяться на думці, що причини цього процесу зароджувалися в міру стирання кордонів переміщення капіталу.

Така методологічна установка зумовлена тим, що використання тих чи інших понять саме по собі історично, а отже, перш ніж трактувати поняття стосовно сучасних явищ або подій, потрібно розуміти його смисловий бекграунд – той ґрунт, із якого воно росте.

Методологія світ-системного аналізу І. Валлерстайна, зокрема його положення, що стосуються параметрів вибудовування сучасного глобального порядку, дає змогу дослідити присутні в цьому порядку суперечності, які зумовлюють звернення до методів терору. Теорія космополітизації у світовому суспільстві ризику У. Бека дасть можливість систематизувати фактори невизначеності, які сприяють появі релігійних та етнічних конфліктів у різних регіонах. Концепція влади М. Манна допомагає проілюструвати й більш детально проаналізувати прояви глобальних нерівностей у різних сферах.

І. Валлерстайн розглядає те, що відбувається, аналізуючи довгострокові тенденції, і бере за основу своє фундаментальне поняття світ-системи. Вона моноцентрична й зараз, по суті, є капіталістичною світ-економікою, орієнтованою на необмежений приріст капіталу за рахунок фінансових спекуляцій [2, с. 51]. На думку автора, підтримка нерівномірності в розвитку необхідна, тому що «суттєвий елемент світової капіталістичної економіки полягає, за І. Валлерстайном, у тому, щоб забезпечувати привласнення результатів додаткової праці в такій системі експлуатації, яка охоплює не два класи, а три ступені: із центральними просторами, напівперифері єю і периферійними країнами» [3, с. 64]. Тим самим автор не просто нагадує про той факт, що сучасний світ асиметрично розділений на процвітаючі й безнадійно бідні країни. Його теорія вказує на незворотність цього поділу, так як він склався й існує в уже усталеній світ-системі, перерозподіл ролей потребує переходу до іншого, нового, всесвітнього порядку. Це також пояснює, чому сприйняття глобалізації як вестернізації має під собою вагомі підстави. І, зокрема, чому сучасний глобальний тероризм представлений найчастіше «антизахідними» течіями.

Якщо екстраполювати запропоновану І. Валлерстайном політико-економічну карту світу на осередки терористичної активності, то легко помітити, що переміщення транснаціональних капіталів та експансія радикальних рухів відбуваються в протилежних напрямках. Рух капіталу починається від порівняно стабільних регіонів напівпериферії, а потім відбувається його акумуляція в регіонах ядра світ-системи, що, у свою чергу, сприяє збереженню панування ядра. Траєкторія поширення радикальних рухів, навпаки, проходить від нестабільних регіонів напівпериферії в бік периферії, де є сприятливі соціально-політичні умови для поширення відповідних ідеологій і рекрутингу прихильників. Крім того, є можливість скористатися територіями країн глибокої периферії, які в силу низки причин неповністю доступні для контролю з боку глобальної влади, щоб забезпечити собі безпечний притулок від спецоперацій. І. Валлерстайн виділяє ще одну рису епохи, значиму з погляду аналізу переходу тероризму в новий стан, це – криза антисистемних рухів. Згідно з точкою зору І. Валлерстайна, поява глобального тероризму пов'язана зі вступом сучасної капіталістичної світ-системи в стадію своєї єдиної й останньої кризи, у результаті якої вона, пройшовши точку біфуркації, остаточно втратить внутрішню рівновагу та припинить існування.

Що стосується У. Бека, то в роботі «Що таке глобалізація?» він погоджується з І. Валлерстайном щодо асиметричності глобалізації. Беручи доводи І. Валлерстайна з приводу тотальності глобалізації, він вступає в полеміку з іншого важливого питання: «... І. Валлерстайн, усупереч будь-якій логіці, користується лінійною аргументацією. Поставлене вже Марксом і Енгельсом у Комуністичному маніфесті питання, чи не породжує світовий ринок непомітно й мимоволі космополітичні конфлікти й ідентичності, ним не ставиться й не досліджується» [3, с. 66].

Періодизація У. Бека передбачає поділ на перший і другий модерн. Автор зазначає, що в міру зміни однієї суспільної формації іншою змінюється не тільки сам світовий порядок, а й уявлення про те, що він собою має представляти і що він собою в дійсності представляє, якими силами він підтримується й чому стає обов'язковим для всіх. Глобалізація, згідно з У. Беком, не тільки багато в чому перетворила стан речей, що попередньо існував, а й перевела в розряд умовностей низку істин, які здавалися непорушними протягом століть [4, с. 23–26]. «У ту епоху першого модерну були ясно позначені кордони не тільки між різними народами та державами, а й (у найзагальнішому плані) між людьми, речами, а також функціональними й практичними сферами, що давало змогу чітко розподіляти компетенцію та відповідальність (принаймні на рівні очікувань). Сьогодні, навпаки, відображення в глобальній публічній сфері побічних результатів радикальної модернізації призводить до усвідомлення нових усесвітніх загроз» [3, с. 53].

Джерела соціальних потрясінь, воєн і, зокрема, тероризму вже мають принципово інший характер: «Глобальність і складність оцінювання цивілізаційних ризиків ламають базові лінії диференціації та основні інститути першої модерніті: тоді ми мали справу з небезпеками, які обмежені й піддаються визначенню, зараз – із безмежними, важкопомітними ризиками та вразливостями» [4, с. 53–54].

Сучасний тероризм сформувався в умовах глобальної нерівності. Нерівність, згідно з У. Беком, полягає в можливостях, які відкриває глобалізація для найбільш розвинених держав, – можливостях перекладати тягар економічних витрат, фінансових криз, екологічних витрат на народи, що живуть у країнах третього світу. У найбільш важкому становищі опиняються навіть не найбільш архаїчні суспільства, де не відбулася індустріалізація, а саме держави, які стали на шлях модернізації й вимушені відкривати свої внутрішні ринки для впливу ззовні, не розраховуючи при цьому на взаємність. Остільки з таких країн, по суті, і складається так званий третій світ, приводів для напруженості залишається в надлишку. У. Бек приводить ілюстрацію: «Хрестоматійний приклад тому мав місце влітку 2003 року на одній міжнародній конференції, де, демонструючи трансатлантичну єдність, американсько-європейська «добровільна коаліція» захищала сільськогосподарський протекціонізм Заходу від вимог африканських і латиноамериканських країн відкрити, нарешті, західні ринки, тобто від фундаментального принципу свободи торгівлі» [4, с. 58].

Однак цим передумови поширення тероризму в глобалізованих суспільствах радикального модерну не вичерпуються. Їх доповнює процес космополітизації, на який одним із перших звернув увагу послідовник У. Бека Ентоні Гідденс. Після публікації роботи «Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь», він констатував, що зміни, викликані глобалізацією багатовимірні, що вони «створюють щось безпрецедентне – глобальне космополітичне суспільство». Гідденс стверджує: «Ми – перше покоління людей, що живуть у цьому суспільстві, чиї контури проглядаються досить невиразно. Воно потрясає основи нашого традиційного способу життя, де б ми не перебували. Натепер це ще не світовий порядок, який визначається колективною волею людей. Його становлення має анархічний, випадковий характер, на нього впливають безліч різних чинників» [5, с. 35]. Надалі концепція космополітизації, отримавши

розвиток у роботах У. Бека, була представлена ним як специфічна й досить конфліктна форма суспільних відносин у світі, який схильний до тотальних і динамічних змін. У разі з космополітизацією мова йде безпосередньо про реальність, яка змінюється в результаті змішування, а іноді й зіткнення культур, коли відкритість суспільств ставить під сумнів доцільність окремих ідентичностей і традицій, нерідко призводить до гострих і тривалих конфліктів. При цьому космополітизація в концепції У. Бека відрізняється від глобалізації, яка трактується переважно через призму все більш інтенсивного переміщення капіталів і важко передбачуваної кон'юнктури взаємопроникних ринків, у тому числі ринків праці. При використанні терміна «глобалізація» мається на увазі передусім сукупність макроекономічних процесів, які пов'язані з такими явищами, як політичні катаклізми, революції й, зокрема, виникнення осередків тероризму. Однак характер такого зв'язку в цьому контексті нестійкий, він змінюється в кожному конкретному випадку. У цьому сенсі «космополітизація» описує більш широкий спектр змін, що відбуваються як у культурному середовищі загалом, так і на індивідуальному мікрорівні зокрема. «Очевидно, що при впровадженні понять «космополітизація» і «космополітичний реалізм» У. Беку треба було їх розвести з терміном «глобалізація», що здійснюється ним передусім у контексті специфікації сфер, охоплених цими поняттями» [6, с. 19].

Отже, термін «космополітизація» більшою мірою розкриває значення соціокультурного фактора в проблемі радикальних рухів, дає змогу звернутися до тих реалій глобалізованих суспільств, які не стосуються безпосередньо питань отримання та розподілу матеріальних благ, але відіграють, проте, істотну роль у життєдіяльності людей.

Резюмуючи викладене І. Валллерстайном та У. Беком стосовно змін, які зазнають сучасні радикальні рухи, ми можемо зафіксувати залежність цих змін від глобальних перетворень. Космополітизація тероризму, зростання його мобільності є одним із різновидів протестних реакцій на безперервно зростаючу глобальну нерівність, розрив, що розширюється, між центром і периферією світ-системи. Оскільки негативні наслідки такого розвитку подій мають незворотній характер, а в наявному глобальному порядку не передбачено легальних засобів для протидії ним, ті, хто чинить спротив, усе частіше звертаються до радикальних практик. Глобальний тероризм був би неможливий без тієї соціальної бази, яку створює для нього влада транснаціональних капіталів, коли, маніпулюючи відносинами взаємовигідного партнерства, по суті, перекладає наслідки складних проблем і нерозв'язних протиріч на аутсайдерів міжнародного політичного істеблішменту [7, с. 201].

Й Іммануїл Валлерстайн, й Ульріх Бек переконливо довели якісне зрушення, що відбувається в сучасних суспільствах під впливом глобалізації й космополітизації, а також позначили базові принципи, якими варто керуватися при вивченні того, що відбувається. Вони солідарні в тому, що соціальні реалії, в тому числі такі як загроза тероризму, треба розглядати в межах взаємопов'язаного світу, що перебуває в динамічно нестійкому, а тому непередбачуваному стані.

Більш ілюстративно проблему глобальних нерівностей можна розглянути крізь призму концепції Майкла Манна, якого хоча формально й не зараховують до напряму світ-системного аналізу, проте його погляди на проблематику глобального капіталізму багато в чому співзвучні з точкою зору розглянутих раніше теоретиків. Зокрема, для позначення асиметрично розвинених зон він використовує дихотомію «Північ-Південь», де «Південь» знаходиться в залежному становищі від розвиненої «Півночі» (до «Півдня» автор зараховує колишні республіки СРСР, Китай, країни середньоазіатського регіону, Латинську Америку, до «Півночі» – країни, позначені І. Валлерстайном як «Ядро», тому ця географічна дихотомія М. Манна досить умовна). Напрями розширення глобальних зв'язків автор структурує згідно зі схемою джерел соціальної влади в концепції: економічна, політична, культурна (ідеологічна) і військова. Як ключовий аспект економічної глобалізації він виділяє відносини нерівноцінного обміну. Підтримка статус-кво забезпечується діяльністю наднаціональних фінансових інститутів, таких, наприклад, як МВФ, чи ж реалізацією економічних «доктрин шоку», які передбачають тотальний перехід економіки на неоліберальні рейки, що, у свою чергу, відображає політичний складник у концепції автора.

Глобальну нерівність автор описує словосполученням «остракізуючий імперіалізм» [8, с. 28]. Сутність явища вкрай схожа з «протинком» Ф. Броделя, тому що «остракізуючий імперіалізм» передбачає використання ресурсів країн «Півдня» та їх інтеграцію в глобальну капіталістичну систему виключно як джерел сировини й робочої сили [9, с. 22]. Це в подальшому призводить до концентрації прибутків у представників «Півночі», у зв'язку з чим М. Манн уводить в обіг неологізм «Northernization», що сам автор визначає як «інтеграцію розвинених країни, але одночасне з нею виключення значної частини бідного світу, що в подальшому й поглиблює нерівність й зростанні й добробуті між «Північчю» і «Півднем» [8, с. 28]. Солідаризуючись із двома попередніми авторами, М. Манн як ключовий

аспект глобалізації виділяє відносини нерівноцінного обміну. Ідеологічний же аспект глобалізації передбачає інтеріорізацію культури масового споживання на макро- й мікрорівнях, що повністю узгоджується зі специфікою функціонування сучасної світ-економіки [8, с. 32].

Висновки з проведеного дослідження. За підсумками розгляду матеріалу можна відзначити, що сучасний етап глобалізації характеризується тотальним охопленням усіх без винятку галузей життя суспільства. Глобалізація не є питанням добровільного вибору акторів, тому що це безпосередньо суперечило б експансивної сутності капіталізму, у зв'язку з чим передбачені репресивні санкції у вигляді економічної та політичної ізоляції.

Сучасні ж радикальні рухи, у свою чергу, є частиною комплексу системних проблем, породжених глобалізацією, а не окремо існуючим явищем. Вони являють собою явище, зумовлене саме протиріччями сучасного етапу глобальних взаємодій, зокрема асиметричним характером економічної глобалізації, прагненням капіталізму під час його поширення трансформувати суспільство, породжуючи нерівності й створюючи власний репресивний апарат. Звертаючи увагу на роль глобального капіталізму, відзначимо, що через розрив між економіками країн «ядра» й «периферії», зумовлений концентрацією світового капіталу в країнах «ядра», виникають найбільші транснаціональні компанії, що контролюють фінансові потоки в усьому світі. Населення периферії обмежено в засобах протесту проти несправедливості, тому інтенсифікація глобальної нерівності стає одним із факторів спалаху радикальних рухів.

Що стосується особливостей сучасних радикальних рухів (і, зокрема, терористичних угрупувань), то, як уже зазначено, вони прямо пов'язані з атрибутами глобалізації. Космополітизація тероризму, мережевізація терористичних організацій є одними з різновидів протестних реакцій на безперервно зростаючу глобальну нерівність, що підсилюється асиметрію в розвитку між центром і периферією світ-системи. Через руйнівні наслідки такої диспропорційності в розвитку й обмеженість легальних методів боротьби в периферійних регіонах виникає сприятливе соціальне середовище для інтеріоризації установок радикальних ідеологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бирман А. Не могу принять ваши цифры на веру. LENTA.RU. URL: https://lenta.ru/articles/2015/01/19/wallerstain (дата звернення: 23.09.2020).

2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. Москва : Логос, 2004. 368 с.

3. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.

4. Бек У. Космополитическое мировоззрение. Москва : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.

5. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : Весь мир, 2004. 120 с.

6. Кравченко С.А. У. Бек: социологическое воображение, адекватное рефлексивному модерну. *Социс*. 2011. № 8. С. 17–27.

7. Чикишев Н. Предпосылки радикализации антисистемных движений в условиях глобализации сточки зрения мир-системного анализа. *Соціологія у (пост)сучасності* : збірник тез доповідей XVIII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (Харків, 12–13 березня 2020 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, С. 200–201.

8. Николаев В.Г. Майкл Манн. Глобализация и 11 сентября. *Социологическое обозрение.* 2002. № 2. С. 27–34.

9. Чікішев Н.Д. Теоретичні основи дослідження нерівностей у концепціях Ф. Броделя, І. Валлерстайна та А.Г. Франка. *Габітус*. 2018. № 5. С. 21–23.

ЛОЯЛЬНІСТЬ У ПОВЕДІНЦІ СПОЖИВАЧІВ: СОЦІОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

LOYALTY IN CONSUMER BEHAVIOR: SOCIOLOGICAL DETERMINANTS

УДК 303.4:316.334.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.2

Щерба О.І.
к.соціол.н., доцент,
докторант відділу історії
та теорії соціології
Інститут соціології Національної
академії наук України

У статті розглянуто теоретичні основи дослідження лояльності споживачів до виробника/товару/послуги/торгівельної марки таких дослідників, як У. Уелс, Дж. Бернет, С. Моріарті, Дж. Россітер, Л. Персі, А. Д. Аакер, Р. Олівер, Дж. Кул, Дж. Бекмен, Дж. Пенк, Т. Будзинський, М. Шнайдер, А. Веліцька, В. Урбан, Д. Семеняко, Б. Ольшевська, К. Мазурек-Лопацінська, Ф. Котлер, К. Келлер, Г. Ассель, А. Матанцев, М. Лучак, Д. Іган, і зроблено висновок, що не завжди активне споживання певних товарів означає лояльність з боку споживачів, як і не завжди значна лояльність у споживачів приводить до прибутковості підприємства. Показано, що виявлення й оцінювання соціально-психологічних механізмів лояльності дають виробникам змогу аналізувати взаємовідносини зі своїми споживачами та корегувати їх. Проаналізовано чотири послідовні етапи формування споживчої лояльності: (1) когнітивну, (2) афективну, (3) поведінкову лояльність і (4) лояльність дії. Наголошено на тому, що ефективні відносини між компанією та споживачем повинні створювати додану вартість для обох сторін. Подано нові характеристики, притаманні сучасним споживачам, що утворилися в результаті змін умов життя. Розглянуто відмінності в поведінці споживачів залежно від рівня ангажованості. Описано співпрацю виробника товару/послуги зі споживачем на трьох етапах: (1) проектування товару, (2) його втілення та (3) підтримка відносин після трансакції. Наголошено на важливості для виробників розробляти програмне забезпечення для управління взаємовідносинами зі споживачами (CRM). Виокремлено чотири групи споживачів: (1) дорогоцінні споживачі, (2) споживачі з високим потенціалом, (3) віддані неприбуткові споживачі, (4) споживачі, котрі не приносять прибутку, а також маркетингові стратегії їх взаємовідносин із виробниками.

Ключові слова: *лояльність споживачів, ангажованість споживачів, формування лояльності, співпраця зі споживачем, соціальна установка.*

The article reviews the theoretical basis of the study of consumer loyalty to the enterprise/product/service/brand of such researchers as W. Wells, J. Burnett, S. Moriarty, J. Rossiter, L. Percy, A. Aaker, R. Oliver, J. Kuhl, J. Beckmann, J. Penc, T. Budzinski, M. Snajder, A. Welicka, W. Urban, D. Siemieniako, B. Olszewska, K. Mazurek-Lopacinska, F. Kotler, K. Keller, G. Assel, A. Matancev, M. Luczak, D. Egan. It is concluded that not always active consumption of certain goods means loyalty of consumers, as well as not always significant loyalty of consumers leads to the profitability of the enterprise. It is shown that the identification and evaluation of socio-psychological mechanisms of loyalty allow manufacturers to analyze the relationship with their customers and adjust them. Four sequential stages of formation of consumer loyalty are analyzed: (1) cognitive, (2) affective, (3) behavioral loyalty and (4) action loyalty. It is emphasized that an effective relationship between the company and the consumer must create added value for both parties. The new characteristics of modern consumers, formed as a result of changes in modern living conditions, are presented. Differences in consumer behavior depending on the level of engagement are considered. The cooperation of the producer of the product/service with the consumer is described in three stages: (1) design of the product, (2) its implementation and (3) maintenance of relations after the transaction. The importance for businesses to develop customer relationship management (CRM) software is emphasized. Four groups of consumers as well as corresponding marketing strategies for their relationships with manufacturing enterprises were differentiated: (1) precious consumers, (2) consumers with high potential, (3) loyal non-profit consumers, (4) non-profit consumers.

Key words: *consumer loyalty, consumer engagement, loyalty formation, cooperation with the consumer, social attitude.*

Постановка проблеми. Сучасні ринкові відносини, у тому числі й в Україні, характеризуються значним зростанням ролі споживача. Наявні ще донедавна труднощі, пов'язані з доступом до інформації або вдалої пропозиції, зникли в результаті стрімкого розвитку логістики та комунікаційної сфери. Важливим став також розвиток фінансових інструментів, включаючи онлайн-платежі, міжнародні перекази й обслуговування систем кредитування. Значення, що постійно зростає, електронної комерції відкрило доступ до нових товарів і послуг. Зріс не лише товарний ринок, а й кількість потенційних споживачів. Це означає, що виробники отримали легший доступ до більшої кількості потенційних споживачів, а споживачі отримали доступ до більшої кількості товарів і послуг і, найголовніше, можливості вибору.

Така ринкова кон'юнктура означає, що вагомого значення набувають програми, метою яких є втримування наявних споживачів і залучення нових. Особливо важливим стає підтримування контакту зі споживачем для отримання безпосередньої інформації та співпраці у створенні ринкової пропозиції. Це пояснює актуальність обраної для дослідження теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з формуванням лояльності в індивідуального споживача, були об'єктом вивчення таких учених, як У. Уелс, Дж. Бернет, С. Моріарті, Дж. Россітер, Л. Персі, А.Д. Аакер,

Р. Олівер, Дж. Кул, Дж. Бекмен, Дж. Пенк, Т. Будзинський, М. Шнайдер, А. Веліцька, В. Урбан, Д. Семеняко, Б. Ольшевська, К. Мазурек-Лопацінська, Ф. Котлер, К. Келлер, Г. Ассель, А. Матанцев, М. Лучак, Д. Іган та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних підходів у формуванні лояльності споживачів та окреслення площин прийняття рішень у процесі формування відносин виробника зі споживачем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен лояльності є одним із актуальних напрямів вивчення поведінки споживачів – дисципліни, що утворилася на стику соціології, психології, економіки та маркетингу. Розглянемо цей феномен комплексно.

1. Поняття лояльності споживачів у суспільних науках

Учені У. Уелс, Дж. Бернет та С. Моріарті визначають лояльність у ставленні до торгової марки як стан, «коли товар привабливий споживачам у мірі, достатній для здійснення повторної покупки» [7]. Однак це визначення є надто загальним, хоча передбачає раціональний складник лояльності.

Дослідники Дж. Россітер та Л. Персі в результаті численних прикладних досліджень визначили лояльність як «регулярне (повторюване) придбання товару певної марки, засноване на тривалому з нею знайомстві й позитивному до неї ставленні» [6]. Таке визначення вже містить поведінковий та емоційний компоненти лояльності, хоча є ще неповним.

Учений А.Д. Аакер першим увів конкретні емпіричні індикатори з виявлення рівня лояльності, визначивши його як «міру прихильності споживача до товару» [1]. На його думку, лояльність показує, який рівень імовірності переключення споживача на інший товар. При цьому з підвищенням рівня лояльності знижується схильність споживачів до сприйняття дій конкурентів. Це визначення містить раціональний компонент лояльності.

Як бачимо, ці автори визначають лояльність за допомогою таких ознак, які співвідносяться з емоційним, раціональним і поведінковим складниками лояльності. Усі три згадані складники лояльності практично повністю відповідають структурі установки, що містить когнітивний (переконання), афективний (почуття) і конативний (дія) аспекти.

Однією з найвагоміших сучасних пояснювальних моделей лояльності є теорія, запропонована Р. Олівером, у якій учений, власне, і розглядає лояльність як особливий вид установки. Цей дослідник визначає лояльність як глибоко збережене зобов'язання купувати товар або послугу, якому він надає перевагу, залишаючись його споживачем у майбутньому, яке призводить до повторних покупок однієї й тієї самої марки, незважаючи на вплив ситуації й можливість вибрати товар або послугу іншої марки [12]. При цьому, орієнтуючись на основні змістові компоненти атитюду, Р. Олівер виділяє чотири послідовні етапи формування споживчої лояльності: (1) когнітивну; (2) афективну; (3) поведінкову лояльність і (4) лояльність дії.

(1) Когнітивна лояльність – перша стадія розвитку споживчої лояльності. Згідно з Р. Олівером, вона передбачає наявність інформації про атрибути торгівельної марки, яка дає споживачеві змогу оцінити його як кращий, ніж інші альтернативи. На цій стадії лояльність заснована виключно на уявленнях про марку, джерелами яких є як знання, отримані раніше в результаті прямого або вікарного навчання, так і власний недавній досвід. Об'єктом лояльності тут є сама марка. Рівень лояльності на цій стадії залежить від характеру роботи сприйняття й усвідомлення обробки інформації. Якщо взаємодія індивіда з об'єктом відбувається на рівні поведінкових автоматизмів і його досвід завжди рутинний, інформація про марку буде швидше поверховою. Наприклад, ми можемо нічого не знати про торгівельну марку письмового стола, за яким працюємо щодня. Якщо ж індивід постійно і свідомо переживає досвід взаємодії з товаром, то він не тільки отримує більше інформації про нього, а й запам'ятовує емоційне забарвлення цього досвіду.

(2) Друга стадія розвитку лояльності – афективна лояльність, що характеризується появою емоційної прихильності до торгівельної марки на основі неодноразового позитивно забарвленого досвіду взаємодії з ним. Як наслідок позитивного досвіду споживання на цій стадії одним із факторів лояльності стає відчуття задоволення. Роль афекту в загальній лояльній установці дуже важлива. Будь-які судження про торгівельну марку можуть бути поставлені під сумнів і піддані контраргументації, але відкинути пережиті емоції набагато складніше. Отже, рівень прихильності споживача визначається глибиною пережитих ним емоцій у процесі взаємодії з маркою.

(3) На основі емоційної прихильності може виникнути поведінкова лояльність, об'єктом якої стає не марка, а споживання конкретної марки. Ця установка передбачає наявність мотивації до споживання й повторних покупок марки, яка може й не усвідомлюватися індивідом до певного часу.

(4) Остання стадія розвитку споживчої лояльності, за Р. Олівером, – це лояльність дії. Під час опису її механізмів він опирається на мотиваційну теорію контролю за дією [9], відповідно до якої мотив до дії, сформований на попередній стадії, трансформується в готовність до дії. Цей перехід супроводжується додатковою установкою на подолання

перешкод, що заважають дії. Сама дія розуміється як результат обов'язкового включення обох інтенцій (до покупки й до подолання перешкод, що виникають). Якщо це поєднання повторюється кілька разів, то далі споживання перетворюється в поведінковий автоматизм, звичку, яка призводить до регулярного повторного споживання. Виокремлення стадії лояльності дії є специфічною відмінністю атитюдної моделі Р. Олівера від запропонованих іншими дослідниками раніше. У цій моделі установка на торгівельну марку трансформується в установку на його споживання, яка закріплюється й автоматизується в дії.

Отже, визначення лояльності, що прийшли з економіки та маркетингу, не суперечать тому, що лояльність є соціально-психологічною категорією. Як ми бачимо, у психології поняття лояльності й установки повністю ототожнюються. Однак у соціології ці поняття ми розмежовуємо, оскільки вважаємо поняття лояльності ширшим за соціальну установку.

Ефективні відносини між компанією та споживачем повинні створювати додану вартість для обох сторін. Це означає, що процес створення відносин повинен ураховувати цілі, установлені обома сторонами. Варто також ураховувати поведінку та готовність окремих споживачів до співпраці з виробниками. Отже, побудова взаємовідносин повинна базуватися на визнанні індивідуальних характеристик споживача та співвідношенні їх із потребами й можливостями виробника. Цей аналіз може проводитися в площині способу пошуку інформації, проектування сфери співпраці та рівня ангажованості сторін. Розглянемо, як відбувається процес формування лояльності в споживачів детальніше.

2. Процес формування лояльності в споживачів

У наш час споживачі мають усе більший вибір місця, часу й умов для здійснення покупок, починаючи від ринків, мікро-, малих, середніх і великих магазинів, супермаркетів, гіпермаркетів, дисконтних магазинів, спеціалізованих магазинів і закінчуючи торговими центрами.

Збільшення обізнаності, легкий доступ до інформації, усвідомлення можливості вибору між різними групами товарів і ринкових послуг мають фундаментальний вплив на поведінку споживачів. Тому виробник повинен бути готовим представити пропозицію, яка є вигіднішою за інші за ціною, якістю чи характеристиками, що впливають на рішення про укладення угоди. У побутовій формі – це суперництво або змагання двох (чи більше) більш-менш рівних суперників [14, с. 199].

За даними аналітиків ринку, 70% рішень про купівлю покупці приймають усередині магазину [8, с. 105]. Тому виробники намагаються виокремитися серед конкурентів не лише низькими цінами, привабливою пропозицією, а й дизайном інтер'єру, відповідною викладкою товарів на полицях, атмосферою та якістю обслуговування, професійними порадами.

Здійснюючи вибір покупки, споживачі піддаються ситуаційним стимулам, які значною мірою залежать від контексту прийняття рішень і середовища, у якому вони роблять свій вибір. Висока тенденція до імпульсної поведінки не є загальною характеристикою в населення. Тим не менше в кожної людини можна спостерігати поведінку з характеристиками імпульсних рефлексів [15, с. 100].

Лояльність споживачів може стосуватися одного або різних об'єктів, пов'язаних із виробником: торгівельна марка, категорія товару, персонал компанії, місце придбання, набір об'єктів у межах спільноти навколо торгівельної марки, організації [16, с. 20]. «Сучасний споживач усе частіше вимагає до себе індивідуального підходу, не хоче бути анонімним, хоче бути ідентифікованим, хоче брати участь у формуванні виробів» [13, с. 47]. Поступові зміни умов життя й мегатренди в навколишньому середовищі сприяють виробленню нових характеристик, притаманних сучасним споживачам:

а) споживач більше усвідомлює свої права й має раціональніше ставлення до комерційної пропозиції;

б) потреба в соціальних зв'язках призводить до використання саме тих товарів і послуг, які пов'язують групи людей;

в) споживачі мають більше стратегічних навичок управління своїм бюджетом, ніж раніше;

г) споживач стає «полікультурним», з одного боку, у нього простежується тенденція піддаватися впливу глобальним бізнес-стратегіям виробників, а з іншого – він прагне підтримувати свою ідентичність і культурну специфіку;

д) споживачі стають мобільнішими, інтегруються в різні види діяльності з іншими, а також прагнуть захистити природне середовище, споживають екологічну продукцію та використовують упаковку, яка біологічно розкладається [11, с. 28-29].

Одним із факторів, що впливає на досягнення споживчої лояльності, є ангажованість споживачів. Згідно з Ф. Котлером, під ангажованістю споживача варто розуміти рівень його зацікавленості в торгівельній марці (фірмі) й обсяг обробки інформації, що виникає в результаті реакції на маркетинговий подразник [4]. Ангажованість у загальному вигляді показує рівень зацікавленості та емоційного переживання в процесі вибору товару.

Відмінності в поведінці споживачів залежно від рівня ангажованості сформулював Г. Ассель

[2]. Так, модель поведінки при високій ангажованості характеризується поглибленим процесом обробки інформації, усвідомленим пошуком інформації, тісним взаємозв'язком товару з особистістю і стилем життя споживача. У разі ж низької ангажованості споживач випадково сприймає інформацію, а здійснювані покупки не є значущими з погляду норм і цінностей його референтної групи. Виходячи із цього, особливе значення сприймана соціальна відповідальність компанії матиме для споживачів із високим рівнем залученості й соціально-відповідальною поведінкою (соціально відповідальна поведінка споживачів може виражатися, наприклад, у споживанні тих продуктів, які безпечні для навколишнього середовища, або готовності платити більше за такі товари).

Хоча задоволеність і втримування споживачів є важливими показниками ефективності маркетингу, для лояльності споживачів необхідний інший рівень психологічної прихильності. Існує багато способів оцінювання психологічної прихильності споживача до певної марки або виробника, але серед усіх інших найвищою формою емоційного схвалення є рекомендація, що загалом є відповіддю на питання «Яка ймовірність того, що ви порекомендуєте цю марку або виробника іншим покупцям?» Коли споживачі позитивно відгукуються про якийсь товар або послугу, це означає, що в них є тверда впевненість у цінності товару або послуги, що пропонуються виробником або торгівельною маркою як рекомендовані [5].

Рівень залучення споживачів може змінюватися залежно від соціальної відповідальності виробника. Покупці схильні купувати товари у виробників, які залучені в соціально-значущі проекти.

Форма й характер відносин зі споживачем також залежить від прийнятої сфери співпраці, що проаналізуємо детальніше.

3. Сфера співпраці зі споживачем

Аналіз важливості описуваних відносин зі споживачами в процесі формування конкурентних переваг свідчить про велике значення спільного створення доданої вартості на трьох етапах: (1) проектування товару, (2) його втілення та (3) підтримка відносин після трансакції [10].

(1) Розроблення пропозиції – це етап, на якому споживач може брати активну участь у розробленні нових товарів. Зрештою, прямий обмін інформацією є цінним ресурсом для виробників. Запрошення майбутніх споживачів до оцінювання проектів, а потім збирання їхніх коментарів і пропозицій стає основою для підготовки пропозиції, більш пристосованої до вимог покупців. Більше того, участь споживача в проектуванні товару перетворюється на його участь у цілому виробничому процесі. Цей етап набуває характеру особистої участі майбутніх покупців у формі нової ринкової пропозиції, що готується. Ключовим елементом тут є забезпечення швидкого та прямого спілкування. Корисним у цьому стосунку є допомога Інтернету, особливо соціальних мереж, що об'єднують потенційних споживачів. Вони дають змогу обмінюватися досвідом і думками між покупцями та виробником.

(2) Завершення пропозиції є важливим фактором у процесі прийняття рішення про придбання. Можливість адаптувати пропозицію все частіше стає ключовим стимулом, що впливає на поведінку покупців. Через зменшення ролі географічного чинника сегменти в основному виокремлюють на основі потреб споживачів, які часто територіально віддалені. Використання Інтернету для представлення детальної пропозиції уможливило обирання конкретного товару практично всіма користувачами Інтернету у світі, а доставка товарів залежить від можливостей фірм із доставки товарів. Тому компанія може зосередитися на підготовці варіантів пропозиції або навіть надати перелік компонентів, із яких споживач може скласти індивідуальну пропозицію. Тут стають необхідними сучасні рішення електронної комерції у вигляді розширених додатків Інтернет-магазинів, які часто використовують також і для втримування покупців за допомогою спеціального стимулювання. Програмне забезпечення для управління цими взаємовідносинами називається управлінням взаємовідносинами зі споживачами (CRM).

Управління взаємовідносинами зі споживачами (CRM) – це процес управління всіма елементами взаємин, які існують між фірмою та її реальними або потенційними споживачами. Останніми роками багато виробників розробили програмне забезпечення для підтримки цього процесу.

(3) Насамкінець дуже важливо підтримувати контакт між виробником і покупцем після трансакції. Метою підтримання післяпродажного контакту є сприяння лояльності споживачів. Ефектом співпраці на цьому етапі є обмін інформацією про використання товару або задоволення послугою. Також надається інформація про бажані споживачами зміни, що стимулюють інноваційний процес на підприємстві. Найефективнішими інструментами для підтримки контактів тут є соціальні мережі та Інтернет-портали, що об'єднують наявних і майбутніх споживачів.

Задоволеність і втримування споживачів позитивно впливають на рентабельність, однак у виробника можуть бути такі споживачі, яких хочеться втримати, і такі, від яких хотілося б відмовитися. Для ефективного управління взаємовідносинами зі споживачами з погляду їх втримування доречно провести їх класифікацію за показниками лояльності і прибутковості. Не всі споживачі однакові. Одні можуть

бути лояльними і прибутковими, інші прибутковими, але нелояльними, деякі лояльними, але неприбутковими, а решта – ні прибутковими, ні лояльними. Одна із цілей стратегії взаємовідносин зі споживачами полягає в урегулюванні цих відмінностей з метою досягнення високого рівня і прибутковості.

Розглянемо й охарактеризуємо кожну групу покупців і стратегії взаємовідносин детальніше:

(1) Дорогоцінні споживачі: покупці, які характеризуються поєднанням лояльності і прибутковості, що перевищують середні значення показників. Основною стратегією взаємин із ними буде інвестування в спеціальні програми розвитку стійких, довгострокових відносин з індивідуальним підходом, що дають змогу досягти максимальної задоволеності.

(2) Споживачі з високим потенціалом: покупці, що володіють високим потенціалом створення прибутку, але слабкою лояльністю. Основною стратегією взаємин із цією групою має стати інвестування в програми формування відданості на основі спеціальних пропозицій, що підсилюють споживчу задоволеність і бажання залишитися з виробником.

(3) Віддані неприбуткові покупці: украй лояльні споживачі, що володіють невисоким потенціалом створення прибутку. Відповідною стратегією взаємин із такими покупцями буде інвестування в спеціальні програми, які надають їм більше можливостей для покупок у новому форматі на пільгових умовах.

(4) Споживачі, які не приносять прибутку: не зовсім вигідні для виробника покупці-початківці, покупці-перебіжчики, покупці, які роблять покупку один раз. Основна стратегія взаємин із такими різними покупцями має бути пов'язана з розмежуванням потенційно прибуткових новачків від тих, котрі не приносять прибутку за рахунок забезпечення вищого рівня сервісу й задоволеності. Також важливим є не допустити безконтрольність формування бази споживачів, які ні лояльні, ні прибуткові [3].

Вибір правильного набору інструментів для управління відносинами зі споживачем на різних етапах співпраці може стати запорукою успіху маркетингової стратегії виробника, а правильне використання доступних Інтернет-інструментів – забезпечити швидкий і прямий доступ до широкого кола покупців. Тому завданням виробника є підготовка правильного плану впровадження окремих інструментів.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, проаналізувавши доробок учених щодо поняття лояльності, ми побачили, що не завжди активне споживання певних товарів означає лояльність з боку споживачів, як і не завжди значна лояльність у споживачів приводить до прибутковості виробника. Однак саме виявлення й оцінювання соціально-психологічних механізмів лояльності дадуть виробникам змогу аналізувати взаємовідносини зі своїми споживачами та корегувати їх. В умовах економічної кризи 2020 року, на нашу думку, саме індивідуалізація споживання дасть виробникам можливість зберегти своє коло споживачів, отримуючи при цьому прибутки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аакер Д.А. Создание сильных брендов. Москва : Издательский дом Гребенникова, 2008. 440 с.
2. Ассэль Г. Маркетинг: принципы и стратегия. Москва : Инфра-М : НФПК NTF, 2001. 803 с.
3. Иган Д. Маркетинг взаимоотношений: анализ маркетинговых стратегий на основе взаимоотношений. Москва : Юнити, 2015. 375 с.
4. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг-менеджмент. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 814 с.
5. Матанцев А.Н. Искусство завоевать рынок. Москва : Экономист, 2006. 512 с.
6. Росситер Дж.Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 656 с.
7. Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 797 с.
8. Budziński T. Specjaliści od produktów impulsowych. Poradnik Handlowca. 2008. № 4. S. 100–112.
9. Kuhl J., Beckmann J. Historical Perspectives in the Study of Action Control. *Action Control: From Cognition to Behavior, Julius Kuhl and Jurgen Beckmann, eds.* Berlin : Springer-Verlag, 1985. P. 89–100.
10. Łuczak M. Wzrost znaczenia relacji z konsumentem jakokierunek rozwoju koncepcji marketingu międzynarodowego. *Marketing międzynarodowy. Uwarunkowania i kierunki rozwoju /* pod red. J.W. Wiktor, A. Żbikowska. Warszawa : PWE, 2010. S. 266–272.
11. Mazurek-Łopacińska K. Zachowania nabywców i ich konsekwencje marketingowe. Warszawa : PWE, 2003. 368 s.
12. Oliver R.L. Whence consumer loyalty? *Journal of Marketing.* 1999. Vol. 63. P. 33–44.
13. Olszewska B. Prymat klienta. W: Zarządzanie strategiczne. Przedsiębiorstwo na progu XXI wieku / pod red. B. Olszewska. Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 2008. 245 s.
14. Penc J. Leksykon biznesu. Warszawa : Agencja Wydawnicza Placet, 1997. 591 s.
15. Sznajder M., Wielicka A., Impulsowość w zachowaniach zakupowych i konsumpcyjnych. *Mruk H., Sznajder M. Neuromarketing. Interdyscyplinarne spojrzenie na klienta.* Poznań : Wyd. Un-tu Przyrodniczego w Poznaniu, 2008.
16. Urban W., Siemieniako D. Lojalność klientów. Modele, motywacja i pomiar. Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 2008. 150 s.

СЕКЦІЯ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

РЕЛІГІЙНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ХЕРСОНЩИНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

RELIGIENCE OF STUDENT YOUTH OF KHERSON REGION: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

УДК 316.74:2:378.091.212(477.72)
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.3

Галіченко М.В.
к.філос.н.,
доцент кафедри філософії
та соціально-гуманітарних наук
Херсонський державний університет

Бойко Н.О.
магістрантка факультету української
й іноземної філології та журналістики
Херсонський державний університет

У статті здійснено соціологічний аналіз релігійності студентської молоді Херсонщини. Для цього було розроблено анкету та проведено опитування серед студентів Херсонського державного університету, які репрезентують різні населені пункти області, як міста, так і села. Отримані результати було порівняно із даними попередніх досліджень, які проводила кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук ХДУ з 2000 по 2015 роки. Основна увага була звернена на визначення рівня релігійності студентів та її прояви. Було встановлено, що досить високий рівень релігійності студентської молоді на Херсонщині (77,4%) зумовлений значним впливом сімейного релігійного виховання та активним спілкуванням з друзями, більшість із яких є віруючими людьми. Молодь переконана, що релігія має відігравати важливу роль у житті сучасної людини. Проте аналіз релігійних переконань, практик та теоретичного рівня релігійної свідомості показав, що декларований високий рівень релігійності не знаходить відповідного відображення у повсякденному житті студентської молоді. Показовим прикладом є толерантне ставлення до іновірців. Воно пов'язане не стільки із прийняттям іншого із його системою цінностей та переконань, скільки із байдужим ставленням до інших релігій. Релігійність переважно є декларативною і не підкріплена участю у релігійних обрядах, відвідуванням культових споруд, читанням релігійної літератури, активною участю у житті релігійної громади, із якою віруючий себе ідентифікує. Більшість студентів не може назвати відомі їм конфесії. Це свідчить про брак відповідної освіти, що пов'язано із відсутністю релігієзнавчих дисциплін у навчальних планах освітніх програм підготовки майбутніх фахівців.

Проведене соціологічне дослідження окреслило проблеми, які потрібно буде вирішити у наступних роботах: дослідити гендерну релігійність студентської молоді, вивчити релігійності студентів Таврійського християнського інституту (єдиного вищого духовного навчального закладу регіону) та зробити порівняльний аналіз із студентами світських навчальних закладів.

Ключові слова: *держава, молодь, релігійні орієнтації, толерантність, церква.*

The article provides a sociological analysis of the religiosity of students in the Kherson region. For this purpose, a questionnaire was developed and a survey was conducted among students of Kherson State University, which represent different settlements of the region, both urban and rural. The obtained results were compared with the data of previous studies conducted by the Department of Philosophy and Social Sciences of KSU from 2000 to 2015. The main attention was paid to determining the level of religiosity of students and its manifestations. It was found that a fairly high level of religiosity of student youth in the Kherson region (77.4%) is due to the significant influence of family religious education and active communication with friends, most of whom are believers. Young people are convinced that religion should play an important role in the life of modern man. However, the analysis of religious beliefs, practices and the theoretical level of religious consciousness showed that the declared high level of religiosity is not adequately reflected in the daily lives of student youth. An illustrative example is a tolerant attitude towards non-believers. It is not so much about accepting the other with his system of values and beliefs, but about being indifferent to other religions. Religiosity is mostly declarative and is not supported by participation in religious rites, visiting religious buildings, reading religious literature, active participation in the life of the religious community with which the believer identifies himself. Most students cannot name the denominations they know. This indicates a lack of appropriate education, which is due to the lack of religious disciplines in the curricula of educational programs for future professionals.

The conducted sociological research outlined the problems that will need to be solved in the following works: to study the gender religiosity of student youth, to study the religiosity of students of the Taurian Christian Institute (the only higher theological institution in the region) and to make a comparative analysis with students of secular educational institutions.

Key words: *church, religious orientations, state, tolerance, youth.*

Постановка проблеми. Сучасний світ переживає постійні та швидкі зміни. Молодь є найбільш відкритою до таких змін. З огляду на пошук екзистенційного сенсу, який є притаманним саме для цієї вікової групи, постає необхідність дослідити її релігійність. Тема є актуальною в межах соціології релігії.

Релігійність має певні специфічні риси у кожній країні, у кожному регіоні, з огляду на те, що на її формування впливають різні аспекти: культура, менталітет, традиції певної території. Водночас у сучасному світі спостерігається процес глобалізації, який справляє відчутний вплив на релігійну сферу. Таким чином, для дослідження релігійності потрібно здійснювати як світові, так і регіональні дослідження.

З 1981 року розвивається дослідницький проєкт World Valies Survey (керівник Рональд Інглхарм), який дозволив зібрати данні про ціннісні орієнтації близько 90% населення нашої планети, зокрема і щодо релігійних уподобань. З 2017 по 2020 рік тривав 7 етап цього світового дослідницького проєкту. Починаючи з 4 етапу участь у ньому беруть українські вчені [13]. В Україні масштабні дослідження релігійності розпочались у 1990-х роках. Центрами вивчення молодіжної релігійності стали Київ, Чернівці, Івано-Франківськ, Рівне, Луцьк та Херсон [1; 3; 4; 8; 14; 15; 16; 18].

Вивчення релігійності студентської молоді на Херсонщині здійснюється викладачами кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету з 2000 року. За цей час було проведено низку досліджень 2000, 2006, 2011, 2015 років [9; 10; 11; 12]. Учасниками нового дослідження стали 464 студенти Херсонського державного університету. З них: 178 студентів та 286 студенток, серед яких 207 є мешканцями міста, а 257 – сільські мешканці.

Херсонщина є специфічним регіоном нашої країни. Це пов'язано із такими чинниками: по-перше, регіон був заселений лише починаючи з кінця XVIII століття, а тому не має давньої релігійної традиції; по-друге, його одразу заселяли представники різних народів, котрі належали до різних конфесій та релігій (православні, католики, протестанти, іудеї, мусульмани, старовіри); по-третє, за часів радянської влади регіон став місцем переселення греко-католиків із Західної України; по-четверте, зі здобуттям незалежності Херсонщина потрапила до ареалу активного розповсюдження новітніх нетрадиційних рухів. Таким чином, на Херсонщині існує певна суперечність, пов'язана з тим, що переважно аграрний регіон, який мав би бути осередком традиційної релігійності, є одним із регіонів з високою чисельністю представників новітніх та нетрадиційних рухів.

Постановка завдання. Для вивчення релігійності студентської молоді Херсонщини було складено анкету, яка мала допомогти визначити релігійну приналежність студентів, їх участь у релігійній діяльності, ставлення до державно-церковних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час опитування студентам було запропоновано відповісти на запитання: «Чи потрібна релігія сучасній людині?». Постановка цього питання зумовлена кількома чинниками.

По-перше, у XX столітті на теренах України активно проводилася антирелігійна компанія, метою якої було обмеження впливу релігії на суспільне життя. Ця компанія активно впливала на батьків, дідусів та бабусь респондентів. Отже, важливо зрозуміти, чи вдалося релігії відвоювати втрачені позиції у родинній та індивідуальній релігійності.

По-друге, у західній інтелектуальній традиції утвердилася теорія секуляризації (Т. Парсонс, Б. Вільсон, П. Бергер, Т. Лукман, Д. Мартін, Р. Фенн), яка передбачала, що розвиток науки та техніки, якщо не знищить, то принаймні суттєво обмежить сферу функціонування релігії. Вплив цієї інтелектуальної традиції відчутно домінує серед представників природничих та фізико-математичних наук, особливо серед біологів, які під час викладання своїх предметів у вищій школі популяризують такий підхід серед студентів і, відповідно, впливають на їх релігійні орієнтації, зокрема зростання кількості атеїстів.

По-третє, традиційні релігії з їх ієрархічністю та консерватизмом переважно асоціюються у молоді з літніми людьми. Молодь не дуже охоче прагне дотримуватися усіх обрядових дій, підкорятися правилам та обмеженням.

Відповідаючи на запитання «Чи потрібна релігія сучасній людині?», 73,9% респондентів дали ствердну відповідь, негативну – 13,6%, решта (12,5%) не змогли чітко визначитись щодо цього питання. Порівнюючи отримані результати із опитуваннями попередніх років, можна побачити стійку тенденцію до зменшення з 90% (2006 р.) до 73,9% тих, хто вважає, що релігія потрібна сучасній людині. Водночас зростає з 4% (2006 р.) до 13,6% кількість тих, хто має сумніви стосовно доцільності функціонування релігії у сучасному суспільстві. Для пояснення цієї тенденції необхідно провести дослідження гендерної релігійності студентів, адже попередній аналіз дозволяє припустити зменшення кількості студенток, які є мешканцями міста, котрі переконані у користі релігії для сучасної людини [9]. Таким чином, жіноча релігійність на Херсонщині потребує окремого дослідження [6]. На нашу думку, причинами скептичного ставлення до релігії також можна вважати кризу сучасної сім'ї, відчутний соціальний динамізм, який нівелює традиційні цінності та сприяє певному еклектизму та квазірелігійності, які пропагують ЗМІ, прикладом чого є різні «битви екстрасенсів» та захоплення астрологією.

Психологічною основою для релігійності людини постає її віра у щось «священне»,

надприродне, таємниче. Віра є глибоко інтимним почуттям, яке має відчутно переважаючий емоційний бік порівняно із раціональним. Тобто неважливо, у що конкретно вірить людина, головне – чи відчуває вона себе віруючою. На нашу думку, важливо провести певну диференціацію стосовно ступеня віри, адже вона може бути як переконаною у своїй вірі, так і вагатися стосовно власних релігійних почуттів. Найбільш раціоналізованим варіантом постає атеїзм, який не є просто відсутністю віри, а є усвідомленим переконанням у відсутності Бога та його впливу на людське життя і природні процеси. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти релігійність, адже у разі простого вибору між вірою та невір'ям ми маємо досить високі показники. Зокрема, проєкт World Valies Survey подає релігійність українців у 85,1% [13]. Таким чином, українці є однією із найбільш релігійних націй Європи.

Опитування 2020 року показало, що лише 42% студентів впевнені у своїй вірі, ще 35,4% схильні вважати себе віруючими. Отже, показник у 42% вказує на те, що рівень релігійності молоді на Херсонщині не є занадто високим і релігійним громадам треба серйозно попрацювати, аби ті 35,4%, які схильні вірити, стали переконаними віруючими. Такі результати дозволяють, на нашу думку, краще зрозуміти наявну ситуацію, яка потребує і додаткової уваги під час навчання в університеті. Саме університетські релігієзнавчі курси можуть забезпечити паритет раціонального та емоційного у такому складному відчутті, як віра. Стосовно тенденції змін, то за винятком спаду кількості віруючих, зафіксованому у дослідженні 2015 році, загалом ситуація є стабільною [10]. Відбувається поступове перетікання «швидше віруючих» до невіруючих, що свідчить про втрату довіри до релігії як такої. Тобто зменшення кількості віруючих корегується зі зменшенням кількості студентів, які переконані, що релігія потрібна сучасній людині.

Важлива роль у формуванні початкових релігійних орієнтацій належить сім'ї. На думку Н. Гаврилової та О. Кисельова, сім'я забезпечує первинну релігійну самоідентифікацію [5]. Загалом більшість опитаних студентів виховувалася в релігійних родинах. У 68,1% опитаних обоє батьків є віруючими людьми, а у 19,4% – один із батьків. Тому можна вважати, що первісна релігійна ідентифікація шляхом залучення до сімейної обрядовості мала місце.

Поряд з родиною відчутний вплив на формування релігійної самоідентифікації студента здійснює його найближче оточення. Для молоді важливим чинником постає спілкування з однолітками та друзями. Таким чином, під час опитування студентам було запропоновано оцінити рівень релігійності їхнього кола спілкування, тобто друзів та знайомих. Були отримані такі результати: 48,5% впевнені, що більшість їх друзів – віруючі люди (у 2011 – 36,2%); менше половини, 39,6% (27,8%), мали релігійних друзів; у 8,8% (21,3%); майже немає у 3,5% (1,7%). Можна побачити чітку тенденцію до зростання кількості віруючих у найближчому оточенні респондентів [11]. Таким чином, можна зробити висновок, що молодь цікавиться релігією та відкрито висловлює свої релігійні переконання (зокрема, в дослідженні 2020 року усі респонденти змогли визначитись із рівнем релігійності своїх друзів та знайомих, а у 2011 – 13% не змогли цього зробити).

Особливістю сучасної релігійності є її зростаюча позаконфесійність. Для позначення віруючих, які не ідентифікують себе із жодною релігією, навіть був запроваджений спеціальний термін "nones". Згідно з опитуванням проєкту World Valies Survey кількість "nones" в Україні у 2011 році складала 14,9% [13]. Ця тенденція зафіксована у дослідженні 2020 року, адже близько 5% віруючих не ідентифікували себе із жодною релігією. Окрім того, порівняно із попередніми опитуваннями змінилася домінуюча ідентифікація: якщо у 2015 році 90% опитаних вважали себе православними (96% в 2006 р., 86,3% в 2011 р.), то у 2019 – 43,1% респондентів віднесли себе до християнства загалом, а 34,4% – до православ'я [9; 10; 11]. Православ'я для України тривалий час виступало не стільки релігійною, скільки культурною ідентифікацією. На нашу думку, зміна ідентифікації пов'язана із кількома чинниками: 1) активне просування Українською православною церквою концепту «Русский мир» частина віруючих перейшла у греко-католицизм; 2) політизація процесу отримання автокефалії ПЦУ під час президентської виборчої кампанії; 3) зростання кількості протестантів серед молоді, чому сприяють соціальні проєкти протестантських церков, частина з яких орієнтована винятково на молодь, а також активна пропагандистка компанія, пов'язана з 500-річчям Реформації; 4) більшість віруючих є невоцерковленими, а тому не асоціюють себе із певною конфесією, вважаючи себе просто християнами.

Важливим питанням для сучасного глобалізованого світу постає забезпечення релігійної толерантності. На законодавчому рівні в Україні ухвалені необхідні законодавчі акти, які забезпечують свободу совісті (Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991р.), рівність світської та богословської освіти шляхом визнання дипломів з боку держави (Закон «Про вищу освіту» 2014 р.). Проте толерантність не формується винятково законодавчо або ж зусиллями держави, вона постає як елемент культури, як результат міжособистісної взаємодії з представниками інших релігій чи як результат сприйняття стереотипів («всі мусульмани – терористи»).

Таким чином, студентам було запропоновано відповісти на питання: «Чи відчувають вони неприязнь або ненависть до представників інших релігій? Якщо так, тоді до кого і чому?». 71,8% опитаних зазначили, що не відчувають ненависті або неприязні до інших релігій, 28,2% – відчувають побоювання стосовно представників окремих релігій. Відповіді цих респондентів дозволяють побачити таку картину: 5,4% – мають побоювання щодо ісламу, а 11,6% – відчувають неприязнь до Свідків Ієгови через їх нав'язливу місіонерську діяльність, 10,9% зазначили, що їм не подобаються секти. Отже, ми бачимо, що студентству Херсонщині властива толерантність у релігійній сфері, негативний образ ісламу здебільшого пов'язаний з новинами про ісламських терористів. Окремо варто звернути увагу на ставлення до сект. Воно свідчить про недостатній рівень розуміння респондентами релігійного життя, адже для більшості сектантів є усі нетрадиційні релігії, а також не ортодоксальні, як, наприклад, баптизм (другий за кількістю релігійних громад в області та представлений на Херсонщині з кінця XIX ст.). Це є важливим з огляду на те, що Херсонщина належить до регіонів, де потужно розвиваються нетрадиційні новітні релігійні течії.

Л. Филипович стверджує, що більше половини прихильників новітніх релігійних течій складає молодь [17, с. 71]. Саме тому важливим є вивчення ставлення студентської молоді Херсонщини до таких рухів. На запитання: «Як Ви ставитесь до новітніх нетрадиційних рухів?» 6,5% відповіли позитивно, 13,6 % – негативно, а 79,9 % – нейтрально. Проте студенти не змогли назвати такі новітні рухи, що, знову ж таки, вказує на відсутність необхідних знань із релігієзнавства. Це зумовлено тим, що курс «Релігієзнавство» не викладається окремою дисципліною. Таким чином, толерантне ставлення до новітніх релігійних рухів пов'язане передусім із байдужістю та незнанням, ніж з усвідомленим вибором. Це і дозволяє досить легко навішувати ярлик «сектант» на будь-кого, хто не вписується у традиційні уявлення про священників та Церкву.

Дослідження рівня толерантності студентства Херсонщини також вивчалось через проблему укладання міжконфесійних шлюбів. Ця проблема, з одного боку, має інтимний характер, а з іншого – пов'язана із збереженням родинної релігійності, адже якщо батьки сповідують різні релігійні погляди, це змушує дітей вибирати релігію для себе.

Не вбачають перепону у різниці у релігійних переконаннях 39% опитаних (у 2011 – 33%, у 2015 – 29,3%), 31,7% респондентів вважає можливим укласти шлюб лише із представниками деяких релігій (у 2011 – 27,8%, у 2015 – 39,6%). Категорично проти шлюбу з іновірцями 22,6% (у 2011 – 18,3%, у 2015 – 18,9%). Жоден із респондентів не виявив бажання перейти в іншу релігію заради шлюбу (у 2011 – 1 дівчина з 497 опитаних, а у 2015 – 3,6%). Погодились на укладання шлюбу за умови переходу у їх віру 6,7% (у 2011 – 8,7%, у 2015 – 8,6%) [10; 11]. Стосовно тенденцій змін варто зазначити, що зростання кількості респондентів, для яких релігія не є перепоною для укладання шлюбу, корелюється із збільшенням кількості тих, хто сумнівається у своїй вірі та необхідності релігії для сучасної людини. Це стосується студенток, які є мешканцями міста. Водночас зростає кількість тих, хто категорично проти шлюбу з іновірцями. Ці респонденти переважно є протестантами (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники) та православними. Протестантами щорічно проводиться Свято сім'ї у місті Херсоні, яке демонструє їхній ідеал родини (багатодітність, висока релігійність, участь у соціальних проєктах).

Важливими показниками релігійності студентів є відвідування богослужінь та читання релігійної літератури. Вони дозволяють зрозуміти, яку роль відіграють релігійні практики у житті молоді. За результатами опитування 48,8% відвідують богослужіння лише на великі свята, 33,4% – іноді за потребою, 5,4% – відвідують регулярно (не менше 1 разу на тиждень), 12,4% – взагалі не відвідують церкву. Переважно регулярно відвідують богослужіння протестанти та мусульмани. Це пов'язано із тим, що у них найбільше відчутний зв'язок із конкретною релігійною громадою. Тобто не з конфесією взагалі, а з конкретною групою віруючих, об'єднаних навколо пастора чи імама. Окрім того, саме в цих релігіях потужними є молодіжні організації, і, як зазначає О.Б. Іванкова-Стецюк, «в період, коли у молодих людей виникають певні розбіжності у ціннісних орієнтаціях та поглядах на життя з світськими агентами соціалізації, відбувається пошук соціальної групи, що складається з осіб зі спорідненою системою життєвих цінностей, яка здатна захистити від загроз сучасного світу» [14, с. 359].

Стосовно читання релігійної літератури, то 65,5% опитаних зазначили, що не читають таку літератури взагалі, інколи читають – 30,4%, а регулярно читають лише 4,1%. Помітна тенденція до зменшення кількості студентів, які регулярно читають релігійну літературу. Водночас відчутно зросла кількість тих, хто таку літературу не читає взагалі. Особливо це стосується тих респондентів, котрі ідентифікують себе із православ'ям. Вони можуть відвідати церкву із родичами на великі свята, проте не мають бажання читати відповідну літературу. Отримані результати дозволяють стверджувати, що студентська молодь Херсонщини є позацерковною, її віра не пов'язана з участю

у релігійних практиках, які не посідають важливого місця у повсякденному житті. Це суттєво відрізняє Херсонщину від Прикарпатського регіону, у якому 23,3 % молоді регулярно відвідує храми, а 83,4 % тримає у домашній бібліотеці духовну літературу [14, с. 360].

Зважаючи на те, що молодь є найактивнішою частиною українського соціуму, студентам було запропоновано відповісти на питання: «Чи має молодь брати більш активну участь у релігійному житті?». Ствердно відповіли 28% (у 2006 – 43,5%, у 2011 – 48,7%), проти виступили 24,4% (у 2006 – 17,1%, у 2011 – 16,3%), а 47,6% (у 2006 – 39,4%, у 2011 – 35%) не змогли визначитись із відповіддю [9; 10]. Отримані результати свідчать про зменшення кількості прихильників активізації молоді у релігійному русі. Більшість студентів не схильна брати участь у релігійному житті України. Така пасивність може мати негативні наслідки у найближчому майбутньому.

Як відомо, релігія безпосередньо пов'язана з політикою та соціальними подіями в суспільстві. Під час Революції Гідності 2013–2014 рр. церковні організації спробували стати посередниками між владою та опозицією, надавали допомогу пораненим, намагалися зупинити ескалацію насильства. Окрім того, значна частина віруючих долучилася до волонтерського руху, захисту Батьківщини. У збройних силах України активну діяльність розгорнули військові капелани. Починаючи з 2017 року зусиллями протестантських церков був ініційований рух на захист традиційних сімейних цінностей, який призвів до конфронтації з владою у питаннях гендерного законодавства, можливості легалізації одностатевих шлюбів тощо. Під час президентської виборчої кампанії 2019 року релігійна проблематика була однією з головних тем. Таким чином, постала необхідність дослідити ставлення молоді до спроб політизації релігії, взаємовпливу релігії та освіти, перспективи створення Помісної церкви в Україні.

Студентам було запропоновано відповісти на запитання: «Чи повинна влада втручатися в сферу релігії?». На думку 26,5% опитаних, держава повинна втручатися у релігійну сферу шляхом її законодавчого регулювання, 15,5% вважають, що заради національних інтересів та безпеки держава повинна впливати на діяльність релігійних організацій. 37,7% переконані, що церква і держава мають бути відділені одна від одної, проте між ними має бути забезпечена співпраця. 20,3% вважають, що за жодних обставин держава не повинна втручатися у релігійну сферу. Отже, більшість студентів переконані, що сфера релігійних відносин не потребує втручання з боку органів державної влади і може цілком функціонувати автономно.

Також студентам було запропоновано відповісти на питання: «Чи потрібно релігійним лідерам брати участь у політичному житті?». У порівнянні з попередніми дослідженнями спостерігається стрімке зростання кількості противників участі релігійних діячів у політиці з 17,1% у 2006 до 75,7% у 2020. Водночас із 39,4% у 2006 до 4,7% у 2020 зменшилась кількість тих, хто не має відповіді на це питання. Так само з 43,5% у 2006 до 19,6% зменшилася кількість прихильників участі священників у політичному житті [9]. Причину цього можна вбачати у тому, що згідно з опитуваннями довіри суспільства до інституцій останніми роками церква та армія користуються найбільшою підтримкою, а найменшу – мають уряд та парламент. Окрім того, активне залучення священиків до агітаційної діяльності під час президентської кампанії також сприяло посиленню негативного ставлення до участі релігійних лідерів у політиці.

Згідно зі статтею 35 Конституції України Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви [7]. Студентам було запропоновано відповісти на питання, чи вважають вони за необхідне запровадити у навчальний процес дисципліни релігійного спрямування, зокрема, християнську етику. Близько 78% опитаних проти запровадження як обов'язкових предметів християнського спрямування. 8,8% вважають, що такі дисципліни є корисними, але мають бути за вибором студента або ж учня. Майже 13,2% опитаних не змогли відповісти на це запитання. При цьому більшість опитаних переконана у необхідності пошуку найрізноманітніших форм співпраці між церквою та державою, проте не бажає сакралізації освіті. Це, зокрема, є актуальним стосовно пропозицій запровадження у школі уроків релігійного спрямування («основи християнської моралі»). Варто погодитись з думкою В. Баранівського, що академічна релігієзнавча освіта у ЗВО цілком спроможна задовільнити релігійні потреби громадян, не спричиняючи сакралізацію освіти [2, с. 46].

Враховуючи перебіг трансформаційних процесів в українському православ'ї, студентам було запропоновано відповісти на питання: «Чи потрібна в Україні державна церква?». Близько 82,1% висловилися категорично проти створення в Україні державної церкви, для 12,5% це є прийнятним за умови розвитку процесів державотворення, 5,4% не змогли дати відповідь на це запитання. На нашу думку, такі результати зумовлені, з одного боку, релігійною толерантністю українського суспільства, а з іншого – значною недовірою до влади й державних інституцій. Наразі церква в Україні є інституцією з найбільшим рівнем довіри з боку суспільства, процес

створення державної церкви може привести до нівеляції цього рівня довіри.

Також студентам було запропоновано визначитися із своїм ставленням до створення Православної церкви України. Позитивно оцінюють створення ПЦУ 32,75% опитаних, негативно – 11%. Не змогли відповісти на це запитання – 56,25 %. На нашу думку, це пов'язано з такими чинниками: 1) ПЦУ існує лише рік і тому ще не продемонструвала активну роль у освітніх, культурних чи соціальних проєктах; 2) питання автокефалії православної церкви не є актуальним для більшості студентів, адже воно безпосередньо не впливає на їхнє життя; 3) зазначене питання не розглядається в межах навчальних дисциплін, котрі вивчаються в ЗВО.

Висновки з проведеного дослідження. Для студентської молоді Херсонщини є характерним визнання важливої ролі релігії у житті сучасної людини (73,9%), досить висока релігійність (до 77,4%), значний вплив релігійного сімейного виховання та спілкування із віруючими друзями, високий рівень толерантності до інших релігій, негативне ставлення до політизації релігії та сакралізації системи освіти.

До основних тенденцій зміни релігійності студентської молоді на Херсонщині належать: незначне зменшення кількості віруючих, зростаюча позаконфесійність, зменшення участі молоді в обрядово-культовій діяльності, падіння рівня теоретичних знань про релігію (слабка теоретична релігійність), зростаюча пасивність молоді стосовно участі у релігійному житті України.

Проведене соціологічне дослідження релігійних орієнтацій студентської молоді дозволило перевірити результати попередніх досліджень, визначити тенденції змін. Окрім того, зафіксувало проблеми, які потрібно буде вирішити у наступних роботах: більш детально вивчити включеність молоді у релігійні практики; віднайти причини зменшення кількості віруючих серед студенток, котрі мешкають у місті; визначити, у що саме вірять студенти (Бога, рай, пекло, безсмертя душі тощо). Перспективним є вивчення релігійності студентів Таврійського християнського інституту (єдиного вищого духовного навчального закладу регіону).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балух В. Релігійність молоді : загальноукраїнський та регіональний аспекти. *Релігія та соціум.* 2010. № 2 (4). С. 117–119.

2. Баранівський В. Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства. *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2019. № 43. С. 39 – 52.

3. Білоус Л., Мартинюк Ю. Рівень і характер релігійності лучан. *Соціологічні студії.* 2015. № 1 (16). С. 84–89.

4. Булига І. Позаконфесійна релігійність в контексті соціокультурних процесів сучасної Волині. *Релігія та соціум.* 2014. № 1-2 (13-14). С. 145–150.

5. Гаврілова Н., О. Кисельов. Релігійність української молоді : раціональний вибір чи спонтанний крок? [Електронний ресурс]. URL: http://www.religion.in.ua/main/analitica/10564-religijnist-ukrayinskoyi-molodi-racionalnij-vibir-chispontannij-krok.html (6)

6. Колосок Т. Феномен жіночої релігійності з погляду соціології релігії. *Соціологічні студії.* 2015. № 1 (6). С. 22–28. (10)

7. Конституція України [електронний ресурс]. URL: http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii (11)

8. Мельник Ю. Релігійні орієнтації у віковій динаміці свого становлення. *Психологічні перспективи.* Луцьк, 2017. Вип. 30. С. 208–223. (13)

9. Недзельський К. К., Поліщук І. Є., Галіченко М. В. Релігійні орієнтації студентської молоді Херсонщини. *Південний архів : Зб. наук. праць : Іст. науки.* Херсон. 2007. Вип. 26. С. 280–287. (14)

10. Недзельський К. К., Поліщук І. Є., Гришанов І. В., Галіченко М. В. Релігійні орієнтації студентів Херсонського державного університету. *Габітус.* 2016. Вип. 2. С. 29–37. (15)

11. Поліщук І. Є., Галіченко М. В. Релігійність студентської молоді на Херсонщині (за матеріалами соціологічного дослідження 2011 року). *Педагогічні науки : зб. наук. праць.* 2011. Вип. 59. С. 372–379. (19)

12. Поліщук І. Є. Сучасна релігійна ситуація та релігійні орієнтації студентської молоді. *Південний архів : Зб. наук. праць : Іст. науки*. 2001. Вип. 7. С. 92–96. (20)

13. Проект World Valies Survey [Електронний ресурс]. URL: http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp (21)

14. Пташник-Сердюк О. І. Регіональні особливості релігійної ідентифікації студентської молоді. *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* 2014. Вип. 20. С. 357–361. (23)

15. Пташник-Сердюк О. І. Релігія в системі ціннісних орієнтецій студентської молоді. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип. 20. С. 79–86. (24)

16. Ханстантинов В. Конфесійна толерантність студентської молоді Миколаївщини. *Релігія та соціум*. 2010. № 1 (3). С. 143–148. (29)

17. Филипович Л. О. Нові релігійні течії в Україні : загальні закономірності та регіональні особливості. *Південний архів : Зб. наук. праць : Іст. науки.* 2003. Вип. 11. С. 67–77. (30)

18. Циганчук А., Циганчук Л. Освіта та релігійне виховання студентської молоді. *Нова педагогічна думка.* 2013. № 1-2. С. 24–27. (31)

СЕКЦІЯ 3
СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

АДАПТАЦІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ADAPTATION OF PERSONS WITH DISABILITIES TO THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

УДК 316.6
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.4

Гуменюк І.Л.
к.екон.н.,
заступник директора з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж

Палилюлько О.М.
к.іст.н.,
викладач соціальних дисциплін, в. о. завідувача кафедри соціальної роботи та психології
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж

Шевчук О.В.
к.пед.н.,
викладач соціальних дисциплін
Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж

У статті розглянуто питання соціальної адаптації студентів з інвалідністю до навчального процесу. Згідно з відомостями Організації об'єднаних націй у світі налічується близько 650 мільйонів людей з інвалідністю, що становить приблизно 10% основної частини населення. Розглянуто способи реалізації принципу рівності в навчанні осіб з інвалідністю та осіб з особливими освітніми потребами. Зараз активно впроваджується інклюзивне навчання на всіх рівнях навчання. У статті виділені основні поняття, що стосуються студентів першокурсників з інвалідністю та їхньої інтеграції у суспільство та освітнє середовище. Показані відмінності в розумінні й тлумаченні цих понять. Розкрито фактори адаптації студентів з інвалідністю та особливими освітніми потребами. Процес формування інклюзивного освітнього середовища у закладі вищої освіти неможливий без удосконалення управління інклюзивним навчанням у системі вищої освіти. У сучасних соціально-економічних умовах студенти повинні володіти після виходу з навчального закладу не тільки високим рівнем професійної підготовки, а й набором певних особистісних якостей: активністю, самостійністю, креативністю, упевненістю в собі, комунікабельністю, здатністю швидко й успішно адаптуватися в нових умовах. Проблема успішної адаптації студентів з інвалідністю в процесі навчання багато в чому зумовлена організацією навчального процесу закладу вищої освіти, навчальної та позанавчальної діяльності студентів. Під час реалізації інтегрованого навчання у студентів може виникнути криза взаємин, чому сприяють сформовані негативні уявлення про дітей з інвалідністю. Ці уявлення ґрунтуються на усвідомленні низького рівня їх пізнавальних можливостей і спостережуваних труднощів у навчанні.

Інклюзивне навчання являє собою таку організацію процесу навчання, за якої усі студенти, незалежно від їх фізичних, психічних, інтелектуальних, культурно-етнічних, мовних та інших особливостей, навчаються разом в освітніх організаціях, які враховують особливі освітні потреби суб'єктів навчання і надають їм необхідну підтримку. Інклюзивне навчання сьогодні по праву вважається одним з головних пріоритетів державної соціальної політики України, що реалізовуються в різному ступені на всіх рівнях освіти.

Ключові слова: *адаптація, особа з інвалідністю, особливі освітні потреби, заклад вищої освіти, студенти першокурсники.*

The article considers the issue of social adaptation of students with disabilities to the educational process. According to the United Nations, there are about 650 million people with disabilities in the world, which is about 10% of the majority of the population. Ways to implement the principle of equality in education of persons with disabilities and persons with special educational needs are considered. Inclusive education is now being actively implemented at all levels of education. The article highlights the basic concepts related to first-year students with disabilities, and their integration into society and the educational environment. The differences in the understanding and interpretation of these concepts are shown. Factors of adaptation of students with disabilities and special educational needs are revealed. The process of forming an inclusive educational environment in a higher education institution is impossible without improving the management of inclusive education in the higher education system. In modern socio-economic conditions, students must have after leaving the school not only a high level of training, but also a set of certain personal qualities: activity, independence, creativity, self-confidence, sociability, ability to quickly and successfully adapt to new conditions. The problem of successful adaptation of students with disabilities in the learning process is largely due to the organization of the educational process of higher education, educational and extracurricular activities of students. During the implementation of integrated learning, students may have a crisis of relationships, which is facilitated by the formed negative perceptions of children with disabilities. These ideas are based on the awareness of the low level of their cognitive abilities and the observed learning difficulties.

Inclusive learning is an organization of the learning process in which all students, regardless of their physical, mental, intellectual, cultural, ethnic, linguistic and other characteristics, study together in educational organizations that take into account the special educational needs of learners and provide them with the necessary support. Inclusive education today is rightly considered one of the main priorities of the state social policy of Ukraine, which are implemented to varying degrees at all levels of education.

Key words: *adaptation, person with a disability, special educational needs, higher education institution, first-year students.*

Постановка проблеми. Сучасна система освіти розвиненого демократичного суспільства покликана відповідати індивідуальним освітнім потребам особистості. Створення в освітніх установах можливостей для задоволення індивідуальних освітніх потреб стає основою побудови багатьох систем навчання у всьому світі. Водночас існують певні групи дітей, які мають спеціальні освітні потреби, до того ж не тільки індивідуальні, але й особливі.

У таких дітей особливі освітні потреби з'являються тоді, коли в процесі їх навчання виникають труднощі й невідповідності можливостей дітей загальноприйнятим соціальним очікуванням. Ці особливі освітні потреби для дитини вимагають від установи надання спеціальних матеріалів, програм чи послуг. Включення осіб з особливими освітніми потребами в освітній процес необхідно для кращої адаптації осіб з інвалідністю до подальшого існування.

Проблема сучасного суспільства в адаптації людей з інвалідністю є надзвичайно актуальною, і це зумовлено соціальною незахищеністю цієї категорії людей. Актуальною проблемою є процес адаптації студентів з інвалідністю до навчання у закладах вищої освіти, оскільки їх адаптація сприяє ефективному процесу навчання та освоєння обраного ними фаху. В іншому разі у поведінці студента з інвалідністю будуть проблеми, пов'язані з соціальною ізольованістю, нездатністю до самовираження і самореалізації, виникненням негативних емоційних станів. Отже, вивчення факторів, що впливають на соціальну адаптацію осіб з інвалідністю в умовах навчання у ЗВО, є актуальним, яке постає перед педагогами та психологами.

Зараз питання інклюзивного навчання недостатньо опрацьоване. З аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що на цей час не повною мірі осмислені і сформульовані критерії адаптованості дітей з особливими освітніми потребами в інтегрованому освітньому процесі, відсутні ефективні технології супроводу, за яких процес адаптації протікав би більш ефективно.

Постановка завдання. Мета статті – виявлення факторів, що впливають на адаптацію студентів з інвалідністю до умов навчання у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Теперішнє суспільство, на жаль, недостатньо адаптоване для осіб з інвалідністю, умови навчання також не є винятком. Адже заклади вищої освіти не повністю адаптовані для навчання осіб з особливими освітніми потребами. Це є актуальною проблемою, оскільки її прояви призводять до дезорганізації особистості і не дозволяють їй стати повноцінним членом суспільства.

Сучасні вимоги до навчально-виховного процесу, набуття куратором статусу головного фігуранта в реалізації програм виховної роботи [4; 8] потребують посилення педагогічних досліджень у цій сфері з метою розробки ефективних практичних методик з адаптації студентів з особливими освітніми потребами.

Термін «адаптація» використовується в різних галузях наукового знання, однак дослідниками ще не вироблено єдиної думки про його зміст. Так, одні автори розглядають адаптацію як процес, результат «пристосування», а інші – як «взаємодію» людини з людиною (певним колективом, групою) або як «взаємодію» людини і середовища.

Процес адаптації передбачає передусім активність самого суб'єкта діяльності, яка вимагає осмислення своїх дій і вчинків, пошуку власних шляхів рішень відповідно до конкретних умов життєдіяльності, аналізу характерних особливостей і результатів взаємодії (зокрема, першокурсника) з новими людьми і обставинами. Адаптація полягає у складних, багатогранних взаєминах між людиною і довкіллям [3].

Відзначимо насамперед, що визначення терміну «адаптація» з'явилося в рамках біологічних концепцій другої половини XVIII ст. Тоді під цим терміном найчастіше малося на увазі пряме і переважно пасивне «пристосування» живої істоти до навколишнього середовища (лат. "adaptatio" – пристосування). Під таким впливом складалися перші соціологічні трактування адаптації, які позначилися, наприклад, у працях Г. Спенсера і Е. Дюркгейма. Спенсер дотримувався позиції «крайнього адаптаціонізму». Суть її полягала в розумінні соціальної адаптації як процесу, в якому особистісні якості індивіда пристосовуються до зовнішніх соціальних відносин. Індивіда, який успішно пристосувався до умов середовища, задовольнивши при цьому потреби життя в соціумі, Спенсер називав «граничною людиною», підкреслюючи тим самим можливість його повного пристосування до соціальних відносин та інститутів.

Дещо по-іншому підійшов до питань соціальної адаптації Е. Дюркгейм. Він вважав, що адаптаційна здатність індивіда полягає в умінні підкорятися нормам соціального середовища, ігноруючи ті прояви індивідуальності, які можуть суперечити цим нормам. В іншому разі, на його думку, виникає ситуація дезадаптації, яку він позначав терміном «патологія». За Дюркгеймом, індивіду залишається лише один адекватний спосіб адаптації – засвоєння норм середовища і пристосування до них. Надалі він дещо змінив свою думку, відзначаючи не тільки примусовий характер соціальних норм, але і їх «бажаність» для індивідів [7].

Загальне у позиціях обох дослідників – визнання домінування середовища над індивідом у процесі соціальної адаптації, що

досить чітко відображає ідею пристосування адаптанта як пасивного об'єкта зовнішнього впливу. Такі трактування соціальної адаптації можна назвати соціально-домінуючими. У них не розкривається позиція суб'єкта в процесі адаптації, ігноруються його індивідуальні властивості і здібності.

Інтегроване навчання передбачає модифікацію педагогічного процесу з урахуванням специфічних потреб осіб з особливими освітніми потребами і створення спеціальних освітніх умов; наявність в установах служби, що відповідає за організацію та проведення заходів з медичної, соціальної та професійної реабілітації. Базовим документом під час організації реабілітації інвалідів в установах профосвіти є індивідуальна програма реабілітації студентів з проблемами зі здоров'ям. Індивідуальна програма реабілітації розглядається як комплекс оптимальних для особи з інвалідністю реабілітаційних заходів, що представляють собою сукупність медичних, психологічних, педагогічних, освітніх та соціально-економічних заходів соціального захисту.

Інклюзивне навчання – це система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

Інклюзивне навчання часто вважають альтернативою інтернатній системі, за якою діти з особливими освітніми потребами навчаються в спеціальних закладах освіти та змушені проживати в інтернатних відділеннях при них через їх територіальну розгалуженість.

Жодна дитина не має відчувати себе якоюсь іншою та виключеною з освітніх, культурних і соціальних процесів – це головне завдання інклюзії [5].

Головна відмінність інклюзивного навчання від інтеграційного полягає в тому, що під час інклюзивного навчання має змінюватись ставлення до осіб з інвалідністю та осіб з особливими освітніми потребами.

Отже, рухаючись шляхом інтеграції, ми реалізуємо право особи з інвалідністю брати участь у житті суспільства, а інклюзивне навчання використовується для опису процесу навчання осіб з інвалідністю та осіб з особливими освітніми потребами.

Інклюзивне навчання є одним з основних напрямів реформи і трансформації системи освіти, мета якої – реалізація права на освіту. В основі трансформації системи освіти і розвитку інклюзії лежать передусім найважливіші міжнародні правові акти – декларації і конвенції, що укладаються під егідою ООН і ЮНЕСКО, що стосуються прав людини і неприпустимості дискримінації за будь-якої причини.

Адаптація студентів ЗВО до умов навчання являє собою актуальну проблему сучасної освіти, досліджувану на психофізіологічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному рівнях. На процес психофізіологічної адаптації впливає безліч факторів, серед яких важливе (якщо не визначальне) значення мають особистісні характеристики людини [10].

Адаптація студентів, які вступили на перший курс до ЗВО в умовах нового для них середовища існування, в умовах нової системи освіти у закладах вищої освіти не завжди проходить успішно. Дослідження процесу адаптації першокурсників дають можливість виділити такі головні труднощі: переживання, пов'язані з перехідним періодом:

– від шкільного до дорослого життя;

– невизначеність мотивації вибору професії;

– недостатня психологічна підготовка до самостійного життя, необхідність приймати рішення, брати на себе відповідальність за власні дії та вчинки;

– невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що підсилюється відсутністю звичного повсякденного контролю педагогів та батьків;

– нові умови діяльності студента у ЗВО – це якісно інша система співвідношення відповідальності і залежності, де на перший план виступає необхідність самостійної регуляції своєї поведінки; пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах; налагодження побуту і самообслуговування, особливо під час проживання у гуртожитку;

– відсутність навичок самостійної роботи тощо.

Усі ці труднощі є різними за своїм походженням. Одні з них об'єктивно неминучі, інші мають суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, особливостями виховання в родині та школі [3].

Соціальна адаптація – це процес і результат активного пристосування індивіда (соціальної групи) до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соціальної системи. Суб'єктом соціальної адаптації може бути індивід чи соціальна група. Індивід, проходячи соціальну адаптацію, соціалізується, інкультурується; проходить адаптацію трудову; узгоджує самооцінки та зовнішні оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соціального середовища. Соціальна спільнота в процесі соціальної адаптації гармонізує свої соціальні відносини, проходить процедури інституціоналізації. Внаслідок соціальної адаптації індивід чи група набуває здатності свідомо орієнтуватися в ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб

і домагань. Основні ознаки соціальної адаптації: активне творче долучення індивіда до суспільних процесів, готовність до взаємодії; пристосування до міжособистісних стосунків, властивих середовищам, до яких він належить, екологічного та культурного оточення тощо [1].

Процес адаптації може бути здійснений двома шляхами. Один з них має на меті пристосувати осіб з інвалідністю через створення спеціального життєвого середовища (коляски, милиці, пандуси, підйомники тощо). Інший шлях адаптації здійснюється через активізацію життєвої позиції хворого для подолання свого «дефекту». Він пов'язаний з особистісною позицією особи з інвалідністю [9].

Обидва вказані шляхи адаптації заслуговують на увагу, оскільки соціальна адаптація особи з інвалідністю буде неможливою без забезпечення його засобами пересування, необхідними ліками тощо, тобто тими першочерговими умовами, що забезпечують наближення життя особи з інвалідністю до життя його здорового оточення. І вже на основі цього необхідно розвивати в особистості соціальну активність, залучати її до суспільно корисної праці, діяльності в групі, що допоможе як підвищити її самооцінку та сформувати відчуття власної значущості, так і прискорить процес її соціальної адаптації [6].

Соціальна політика в Україні сьогодні орієнтована на інтеграцію осіб з інвалідністю в суспільство. Цю тенденцію характеризує розробка багатьох програм, спрямованих на зменшення соціальної дистанції між здоровими людьми та особами з інвалідністю. При цьому не враховується те, що соціум не готовий прийняти осіб з інвалідністю, надати їм рівні права та можливості. Це зумовлено значною психологічною дистанцією між особами з інвалідністю та здоровими людьми, яка викликана негативними стереотипами, установками, упередженим ставленням та дискримінацією, що є панівними в багатьох сферах взаємодії з особами з інвалідністю. Саме зменшення психологічної дистанції, на нашу думку, призведе до значного покращення адаптаційних можливостей як у соціумі загалом, так і в умовах навчання у ЗВО зокрема.

Рівень соціальної адаптації перебуває в тісному взаємозв'язку з актуальними потребами особистості. Процес соціальної адаптації є безперервним і розглядається як процес установлення відповідності між актуалізованими потребами і їхнім задоволенням. Суспільство зацікавлене в особистості, що задовольняє свої потреби, тому ефективність адаптації залежить від здатностей індивіда до встановлення зв'язків, компетентності індивіда до результативних дій у середовищі, адекватного сприйняття свого положення й засвоєння нових ролей. Отже, соціальна адаптація – це безперервний процес досягнення відповідності між актуальними потребами і їхнім задоволенням шляхом активної позиції, що займає особистість у процесі життєвого шляху і вимірюється якістю життя індивіда. Метою соціальної адаптації є досягнення подібних результатів життєдіяльності стосовно інших суб'єктів взаємин. Загальновизнано, що соціальне оточення індивіда (мікро- і макрооточення), де створені спеціальні найбільш сприятливі (або несприятливі) умови, є значимим чинником для розвитку індивіда. Якщо ці вимоги не виконуються, відбувається дисбаланс. Специфіка адаптації особи з інвалідністю залежить не тільки від особистісних особливостей і його дефекту (фізичних, психічних, сенсорних або інтелектуальних відхилень), але також від можливостей суспільства, від його готовності або неготовності поставитися до особи з інвалідністю як до особи, що володіє рівними з усіма іншими правами [2].

Висновки з проведеного дослідження. Соціальна адаптація студентів з інвалідністю в загальну систему соціальних відносин та у процесі пристосування до умов навчання у ЗВО стикаються із різними труднощами та перешкодами. Це, зокрема, проблеми зі здоров'ям, проблеми із пересуванням, наявність негативних стереотипів щодо осіб з інвалідністю. Але не варто забувати про те, що якими б не були сприятливими умови для навчання та соціалізації, її результати залежать від цілеспрямованості самого індивіда.

Звісно, усе це значно ускладнює процес адаптації і вимагає надання психологічної допомоги студентам з особливими освітніми потребами, метою якої є підвищення самооцінки індивіда, формування в нього почуття власної значущості та потреби до соціальної активності. З іншого боку, корекційні впливи повинні бути спрямовані на зміну стереотипних уявлень соціуму щодо особи з інвалідністю, формування толерантного ставлення до неї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаптація соціальна URL: https://vue.gov.ua.

2. Будаева Г.С. Социальная адаптация инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата в современном российском обществе (На материалах Республики Бурятия): дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Галина Сергеевна Будаева. Улан-Удэ, 2005. 140 с. РГБ ОД, 61:05-22/373.

3. Буяльська Т.Б. Теоретичні аспекти адаптації студентів І курсу до навчання у ВНЗ. URL: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/Buyalska.php.

4. Вища освіти України – Європейський вимір: стан, проблеми, перспективи. *Матеріали до підсумкової колегії МОН. «Освіта України»,* № 21–22, 19 березня 2008 р. С. 19.

5. Інклюзивне навчання. URL: https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya.

6. Камінська Ольга. Особливості адаптації студентів з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ. URL: http://ap.uu.edu.ua/article/75.

7. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Інформ. зб. Міносвіти України. 1996. № 13. С. 2–15.

8. Теорія і практика духовно-морального виховання дітей та молоді. Постанова Загальних зборів Академії педагогічних наук України від 7 грудня 2005 року.

9. Тюрин А.В. Психологическая адаптация инвалидов с последствиями детского церебрального паралича URL: http://www.dissercat.com/content.

10. Щетинина Е.Б. Жизнестойкость студентов с ограниченными возможностями здоровья как фактор успешной социально-психологической адаптации к среде высшего образовательного учреждения. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия «Акмеология образования». «Психология развития».* 2015. № 4 (16). С. 306–309.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL COMMUNICATION OF SOCIAL WORK PROFESSIONALS

УДК 378.147:364-78
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.5

Перхайло Н.А.
к.пед.н., доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Яценко Л.В.
к.пед.н., доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Питання організації ефективного професійного спілкування в соціальній сфері сьогодні є одним із найважливіших у діяльності соціальних працівників, умовою й запорукою продуктивної соціальної роботи з різними категоріями клієнтів. Автори висвітлюють особливості професійного спілкування фахівців із соціальної роботи, його сутність, функції, складники та соціально-психологічні особливості. Зазначають проблеми, викликані недоліками в організації професійної комунікації в соціальній роботі (зниження її результативності, відсутність продуктивної взаємодії з клієнтами, мотивації їхніх особистісних перетворень, соціального розвитку, недостатність партнерських взаємин із суб'єктами соціальної роботи тощо).
У статті схарактеризовані основні елементи професійно-комунікативної компетентності фахівців із соціальної роботи, сформованість яких визначає якість професійного спілкування (когнітивно-аксіологічний, операційно-технологічний та етико-соціальний). Окреслено функції їхнього професійного спілкування (власне комунікативну, організаторську, правозахисну, превентивну, психотерапевтичну, рекламно-пропагандистську, соціально-педагогічну тощо).
Автори привертають увагу до важливих компонентів професійного спілкування фахівців із соціальної роботи - соціальної перцепції, комунікації й інтеракції. Окремо зауважують роль афіляції в організації комунікативної взаємодії для врахування в різних видах професійного спілкування (ділове, міжособистісне, рольове, імперативне, маніпулятивне тощо).
Водночас стаття підтверджує необхідність послідовного опанування професійного спілкування майбутніми фахівцями із соціальної роботи: набуття системи знань, комунікативних умінь і навичок, інтегрованих у професійно-комунікативній компетентності, вироблення в здобувачів професійно-особистісних характеристик (толерантність, асертивність, уважність, конфліктологічна компетентність, чуйність, емпатія тощо). Спеціальне навчання спілкування дає змогу сформувати в студентів певний «фаховий портфель» різноманітних засобів, моделей, стереотипів комунікативної поведінки.
Ключові слова: *соціальна робота, професійне спілкування фахівців із соціальної роботи, професійно-комунікативна компетентність соціальних працівників, соціально-психологічні аспекти професійного спілкування в соціальній сфері.*

The issue of organizing effective professional communication in the social sphere today is one of the most important in the activities of social workers, is a condition and guarantee of productive social work with different categories of clients. The authors highlight the features of professional communication of social work professionals, its essence, functions, components and socio-psychological features.
They note the problems caused by shortcomings in the organization of professional communication in social work (reduced effectiveness, lack of productive interaction with clients, reduced motivation of their personal transformations, social development, lack of partnerships with social workers, etc.).
The article characterizes the main elements of professional and communicative competence of social work professionals, the formation of which determines the quality of professional communication (cognitive-axiological, operational-technological and ethical-social). The functions of their professional communication are outlined (actually communicative, organizational, human rights, preventive, psychotherapeutic, advertising and propaganda, social and pedagogical, etc.).
The authors draw attention to the important components of professional communication of social work professionals - social perception, communication and interaction. The role of affiliation in the organization of communicative interaction for consideration in various types of professional communication (business, interpersonal, role, imperative; manipulative, etc.) is separately noted.
At the same time, the article confirms the need for consistent mastery of professional communication by future social workers: acquisition of a system of knowledge, communication skills and abilities integrated in professional and communicative competence, development of professional and personal characteristics (tolerance, assertiveness, attentiveness, competence, conflict etc).
Special communication training allows students to form a certain "professional portfolio" of various tools, models, stereotypes of communicative behavior.
Key words: *social work, professional communication of social work specialists, professional-communicative competence of social workers, social-psychological aspects of professional communication in the social sphere.*

Постановка проблеми. Нині суспільний розвиток увиразнює проблему фахового спілкування в різних сферах людської діяльності. Надзвичайно гостро вона представлена в професійній діяльності фахівців із соціальної роботи, що реалізують широкий спектр функцій, пов'язаних із вирішенням соціальних проблем різних категорій клієнтів, обстоюючи їхні права, обмежені хворобою, вадами, матеріальною скрутою, кризами тощо. Практика показує цілу низку проблем, викликаних недоліками в організації професійної комунікації в соціальній роботі, серед них зниження її результативності, відсутність продуктивної

взаємодії з клієнтами, падіння мотивації їх особистісних перетворень, соціального розвитку, недостатність партнерських відносин із суб'єктами соціальної роботи і т.д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз низки досліджень свідчить, що в сучасній науковій літературі представлений чималий пласт праць, присвячених проблемі спілкування загалом і професійного зокрема. Фундаментальні питання психології спілкування, його структури, функцій і видів розробляли О. Бодальов, Ю. Жуков, О. Леонтьєв, Б. Ломов та ін. Особливості спілкування в контексті різних видів діяльності проаналізовані в працях Л. Долинської, Л. Зінченко, В. Кан-Калика, А. Капської, М. Корнєва, А. Мудрика, Л. Савенкової, М. Тобі, М. Єрастова, О. Киричука й ін. Проблема формування культури спілкування особистості розкривається в дослідженнях О. Даниленко, І. Мачуської, П. Решетнікова, Г. Чайки, Т. Чмут та ін.

Взаємодія як взаємозв'язок між суб'єктами в дії, а також погоджена дія між ними висвітлена в роботах В. Васютинського, Г. Блумер, Е. Гофмана, А. Журавльова, Л. Карамушки, Б. Ломова, Дж. Міда, М. Обозова, Л. Орбан-Лембрик, В. Татенко, В. Третьяченкої й ін. Особливостям організації взаємодії в соціальній роботі присвятили дослідження І. Звєрєва, А. Капська, Л. Коваль, Н. Максимова, І. Мигович, Л. Міщик, В. Панок, В. Сидоров, Т. Сила, Ю. Швалб.

Постановка завдання. Мета статті – схарактеризувати основні елементи професійно-комунікативної компетентності фахівців із соціальної роботи, сформованість яких визначає якість професійного спілкування; (когнітивно-аксіологічний, операційно-технологічний та етико-соціальний); окреслити функції їхнього професійного спілкування (власне комунікативну, організаторську, правозахисну, превентивну, психотерапевтичну, рекламно-пропагандистську, соціально-педагогічну тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті професійного спілкування варто зупинитися на тих функціях, що неможливо уявити без якісних комунікативних умінь фахівців: власне комунікативній, організаторській, правозахисній, превентивній, психотерапевтичній, рекламно-пропагандистській, соціально-педагогічній тощо. В основі кожної з них – здатність налагодити контакт із клієнтом, спонукати його до продуктивної взаємодії, розбудувати ефективне спілкування як тло для здійснення професійної діяльності, вирішення наявних проблем. Перелічені функції скеровують роботу соціальних працівників за такими напрямами, як організація соціальної взаємодії з особистістю, яка потребує допомоги, що забезпечується підтримкою, спонукання до самоорганізації та самостійності, сприяння у вирішенні її життєвих труднощів, співпраця з клієнтом (окремою особистістю), сім'ями, громадою, соціальними партнерами; соціально-психологічна допомога та підтримка особистості в кризових ситуаціях (з'ясування проблеми, обговорення шляхів її вирішення, розроблення плану дій, допомога в організації виходу з проблеми, координація зусиль найближчого оточення особистості, створення груп підтримки тощо); корекція стосунків, способів соціальної дії, посередництво у творчому розвитку особи й групи, моделювання та формування нового соціального досвіду, допомога в розблокуванні позитивних емоцій, створення ситуації успіху, зміна уявлень про своє «Я» [1; 3; 8]. Тобто на основі перелічених функцій і напрямів виокремимо такі види професійної діяльності фахівців із соціальної роботи, що вимагають активної комунікації: правоохоронна (запобігання правопорушенням, соціальна підтримка різних категорій клієнтів, соціально-реабілітаційні заходи); психологічна (консультативно-посередницька, охорона здоров'я й пропаганда здорового способу життя, медико-реабілітаційна допомога); культурно-дозвільна (організація діяльності дітей, молоді, сімейно-сусідських осередків, культурно-освітня робота за місцем проживання, організація фізкультурно-оздоровчого та культурного відпочинку, соціальна анімація) [2; 8; 9].

Іншими словами, професійна діяльність фахівців із соціальної роботи, задіяних у різних закладах та установах соціальної сфери, виконують значний обсяг посадових обов'язків, які передбачають і здійснюються в контексті й за допомогою фахового спілкування. Останнє виступає як складник, умова чи окремий вид діяльності фахівців із соціальної роботи.

Насамперед варто зауважити, що спілкування як компонент професійної діяльності забезпечує єдність взаємодії окремих суб'єктів, організовує їхню співпрацю, налагоджує суб'єкт-суб'єктні взаємини. Водночас воно оформлює суб'єкт-об'єктні відносини (фахівець – предмет його діяльності). По-іншому, спілкування є засобом організації фахової діяльності, координації зусиль її учасників, репрезентації та реалізації мети й завдань професійної діяльності, збагачення й ускладнення фахового функціоналу, установлення нових зв'язків між людьми.

У цьому зв'язку актуальним видається висновок А. Капської, яка пов'язувала реалізацію змісту діяльності фахівців із соціальної роботи з процесом професійного спілкування. Дослідниця зазначає, що стрижневим компонентом професійної компетентності фахівця соціальної сфери є комунікативна компетентність. Тобто якість професійного спілкування фахівців із соціальної роботи, з одного боку, зумовлюється

специфікою самої діяльності, а з іншого – визначається рівнем професіоналізму фахівця, який передбачає належний рівень компетентності й готовності до спілкування [3].

Проблема комунікативної компетентності посідає одне з ключових місць у різних науках. У численних теоретичних і практичних дослідженнях відображені окремі аспекти, пов'язані з вивченням мотивації спілкування (А. Єршов, В. Магун, Г. Мюррей, Ю. Орлов, І. Шкуратова), контекстів міжособистісного спілкування (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, В. Гришина, А. Донцов, Ю.Жуков, Е. Коржова, В. Томас, М. Шериф), правил і норм міжособистісної взаємодії (А. Аргайл, М. Бобнева, П. Вацлавик, Дж. Грехем, Д. Джексон), комунікативної спрямованості особистості (В. Бойко, С. Братченко, Ю. Макаров), комунікативної настанови (М. Джералієвська, Е. Заїка, А. Івашов), комунікативних якостей особистості (А. Батаршев, В. Кан-Калик, О. Леонтьєв, І. Яковлєва), рівня соціально-психологічної й комунікативної компетентності та її компонентів (О. Бодальов, А. Донцов, Ю. Жуков, Ю. Ємельянов, Л. Петровська, В. Куніцина, Н. Казаринова, Дж. Равен, Д. Шон).

До того ж низка вчених запропонувала технології й методи навчання спілкування (В. Горянин, Ю. Ємельянов, В. Жуков, В. Захаров, К. Левін, Я. Морено, Л. Петровська, П. Растянников, К. Роджерс, Е. Сидоренко, Н. Хрящова), установила причини виникнення труднощів у спілкуванні (О. Бодальов, Ю. Бреус, В. Горянин, Г. Ковальов, В. Куніцина, В. Лабунська, Ю. Менджерицька, І. Шкуратова).

Відчутно зростає інтерес дослідників до проблеми компетентності фахівця із соціальної роботи (Л. Анциферова, І. Климкович, А. Маркова, М. Фірсов та ін.). Як свідчить аналіз наукової літератури, сутність названого наукового феномена не окреслена однозначно й потребує ґрунтовного та всебічного вивчення (С. Беличева, Б. Вульфов, М. Галагузова, М. Гур'янова, І. Зайнишев, І. Зимова, Н. Клушина, Н. Павленок, В. Сластьонін, Т. Чернікова, Н. Шмельова , В. Ярська-Смирнова й ін.).

Загалом показником готовності фахівця із соціальної роботи до професійного спілкування варто вважати комунікативну компетентність, що є інтегративною властивістю особистості, яка виявляється в особливостях її комунікативного досвіду, системі знань про природу, і сутність спілкування, сприйняття й розуміння учасників фахового спілкування, міжособистісної комунікації та взаємодії. Тобто комунікативна компетентність виявляється системотвірним компонентом у структурі професійної культури фахівців із соціальної роботи, оскільки лише в контексті діалогу вони здатні повноцінно реалізувати свої професійні функції.

Сутність комунікативної компетентності полягає в здатності й готовності фахівця із соціальної роботи цілеспрямовано організовувати спілкування з різними клієнтами на всіх етапах професійної діяльності, відповідати за його результати й наслідки. Зазвичай до структурних компонентів комунікативної компетентності фахівця із соціальної роботи науковці включають когнітивно-аксіологічний, операційно-технологічний та етико-соціальний (останні можуть по-різному називатися). Когнітивно-аксіологічний аспект комунікативної компетентності фахівця із соціальної роботи це здатність особистості використовувати комунікативний потенціал професійних знань (Бахтін-Біблер), що визначає його фахову позицію. Операційно-технологічний компонент включає діалогічні вміння й комунікативні техніки соціального педагога, які він використовує в процесі професійної взаємодії. Етико-соціальний компонент відповідає за духовно-моральні наслідки професійних дій і вчинків соціального педагога в процесі його спілкування з клієнтами [2; 4; 8].

Основними параметрами професійно важливих якостей фахівців із соціальної роботи, необхідними для спілкування, уважаються емпатійність, делікатність, тактовність, уважність, толерантність, витримка, терплячість, гуманність, чесність, висока духовна культура, асертивність, моральність, етична поведінка, об'єктивність і справедливість, моральна чистота, конфіденційність, порядність, відповідальність, емоційно-позитивне ставлення до людей, емпатія, конфліктологічна компетентність тощо.

Отже, професійне спілкування фахівців із соціальної роботи – це складний багатоплановий процес сприйняття клієнта як об'єкта своєї фахової діяльності, установлення контакту і взаємодії з ним з метою визначення його соціально-психологічних потреб, запитів і надання соціальної допомоги та послуг [4; 8]. Як відомо, професійне спілкування фахівців із соціальної роботи – інтегроване динамічне утворення, що охоплює соціальну перцепцію, комунікацію й інтеракцію.

Об'єктом професійного спілкування фахівців із соціальної роботи є клієнт, а результат взаємодії залежить від характеру спілкування в системі «соціальний працівник – клієнт». У процесі професійного спілкування фахівці із соціальної роботи мають ураховувати характеристики суб'єктів спілкування: вік, зовнішні дані, соціальне становище, соціальний статус, інтелект, фізичні, психофізичні, біоенергетичні дані, стан здоров'я, матеріальне становище, індивідуальні особливості тощо.

Якість професійного спілкування соціального працівника регламентована правилами та принципами його діяльності. Принципи професійного

спілкування соціального працівника визначають сутність і нормативність поведінки та дій фахівця в процесі контакту з клієнтом як об'єктом його професійної діяльності. Принципи професійного спілкування виконують нормативні, регулятивну й організаційну функції. Нормативна функція визначає змістовий бік реалізації функції в професійній діяльності фахівця із соціальної роботи та встановлює визнаний, обов'язковий порядок виконання вербальних і невербальних прийомів спілкування в процесі роботи з клієнтом. Регулятивна функція визначає діяльнісний бік реалізації принципів професійного спілкування в процесі роботи з клієнтом. Організаційна функція забезпечує застосування фахівцями із соціальної роботи вмінь організовувати спілкування в ситуації невизначеності, сполучати різні форми своєї індивідуальної поведінки з поведінкою клієнта (інколи непередбачуваною) [2; 4; 8].

Принципи професійного спілкування соціального працівника можна поділити на такі групи: принципи, що визначають хід і результат спілкування фахівця з клієнтом (цілеспрямованості, моральної мотивації, диференційованого підходу, урахування індивідуальних особливостей, розмаїтості форм, методів і засобів роботи, різноманітності стилів спілкування тощо); визначають характер професійного спілкування (альтруїстичної, гуманістичної спрямованості, конфіденційності, діяльнісної любові, домінанти й опори на позитивне в людині тощо), ставлення фахівця до клієнта (чуйності, емпатії, милосердя, толерантності, терпимості, самовизначення); принципи, що контролюють і визначають стан, емоційну форму соціального педагога (емоційної стриманості, самосвідомості, самоконтролю, саморегуляції, самокорекції) [8].

У професійній діяльності фахівців із соціальної роботи виділимо три основні види спілкування: 1. Ділове – це спілкування в офіційно-діловій сфері з представниками організацій, соціальних інститутів з метою вирішення певних проблем (правових, матеріальних, житлових тощо). 2. Консультативне – спілкування з метою надання допомоги. 3. Особистісне – це спілкування, засноване на дружніх, довірливих взаєминах між співрозмовником (клієнтом) і соціальним працівником [8]. Водночас характеризувати професійну комунікацію фахівців із соціальної роботи можна за допомогою таких видів спілкування, як ритуальне, тобто рольове, що реалізує соціальні ролі його учасників; монологічне – ґрунтується на активній мовленнєвій діяльності одного з мовців; імперативне – директивний вплив на співрозмовника (накази, вимоги, покарання); маніпулятивне – мовленнєві дії, реальна мета яких прихована, тощо.

Організації продуктивного професійного спілкування, на наш погляд, сприяє знання й урахування потреб учасників комунікації. Насамперед варто проаналізувати комунікативні потреби фахівців із соціальної роботи. У цьому зв'язку варто сказати про афіляцію – потреби (мотивацію) у спілкуванні заради контакту, емоційного зв'язку, почуттів, уникнення самотності. Серед них першою варто назвати потребу в соціальному визнанні, зокрема професійному. Через спілкування фахівець реалізує фахові функції, професійну місію, задовольняє потребу в престижності, визнанні власних особистісно-професійних якостей, прагнення до позитивної оцінки оточенням. Важливою є потреба довести свою індивідуальність, знайти в інших її сприйняття, у взаєминах - відображення власної неповторності й унікальності. Неодмінним складником виявляється потреба в домінуванні через вплив на мислення, смаки, настанови співрозмовників (клієнтів і колег). Для соціального працівника суттєвою є потреба в турботі про іншого, допомозі, альтруїзмі тощо [7].

Варто сказати про соціальну підтримку в процесі професійного спілкування фахівців із соціальної роботи. Усі категорії клієнтів соціальних служб стикаються з проблемами, які значно знижують їхню самооцінку, упевненість у собі та загострюють потребу у схваленні інших, допомозі й підтримці. Традиційно виділяють такі групи клієнтів соціальної роботи: бездомні; родини, у яких є проблеми дитячої занедбаності, сексуальних, фізичних зловживань стосовно дитини або одного з партнерів; подружні пари, які мають серйозні подружні конфлікти; родини, у яких дитину виховує лише один із батьків і в яких мають місце серйозні конфлікти; ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини; особи, які мають низькі доходи через безробіття, відсутність годувальника, фізичні вади, низький рівень професійної підготовки тощо; особи, які порушили закон і були за це покарані; вагітні дівчата-підлітки; представники сексуальних меншин, які мають особисті або сімейні проблеми [8]. Кожна з названих категорій має комплекс проблем, вирішення яких обов'язково передбачає налагодження спілкування, позитивної взаємодії для забезпечення належної атмосфери для ефективного вирішення соціальних проблем. Останнє може передбачати емоційну підтримку – висловлення позитивного ставлення до людини, поваги, сприйняття, турботи. Оціночна підтримка необхідна в ситуації дезорієнтації клієнта, коли він потребує підказки щодо правильності власних поглядів, дій, ставлень. Інформаційна підтримка найбільшою мірою проявляється в спілкуванні фахівців із соціальної роботи як єдино можливому контексті професійних дій, поширення необхідних відомостей, формування соціально позитивної поведінки клієнтів.

Однією з умов розвитку сучасної соціальної системи є активна взаємодія всіх причетних до соціальної роботи, ефективним механізмом якої має стати ефективне професійне спілкування

фахівців як передумова результативної їхньої фахової діяльності, запорука надійного соціального партнерства, конструктивного діалогу, взаєморозуміння та вироблення єдиної лінії співпраці всіх соціальних суб'єктів, запобігання професійному вигоранню й подолання професійного вигорання фахівців із соціальної роботи.

Традиційна система соціальної роботи, підготовки майбутніх фахівців неповною мірою враховує актуальні проблеми й соціальні орієнтири щодо продуктивного фахового спілкування, взаємодії всіх учасників соціального діалогу тощо. Оптимізація системи формування всіх компонентів професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців із соціальної роботи, на нашу думку, має забезпечуватися застосуванням інноваційно-педагогічних технологій навчання: 1) особистісно орієнтованими (технології кооперативного, саморозвивального навчання тощо); 2) інтерактивними (діалогічні, ігрові технології, кейс-метод тощо); 3) інформаційно-комунікативними (мультимедіа-, інтернет-технології тощо); 4) проблемного навчання, що забезпечать вищу результативність освіти, реалізацію провідних настанов інноваційної педагогічної парадигми. Окреме місце в підготовці майбутніх фахівців із соціальної роботи повинні посісти тренінги, спрямовані на формування механізмів протидії маніпулятивним намірам через створення тактики позитивної міжособової взаємодії; розвиток культури спілкування, плідного використання неманіпулятивних способів взаємодії, застосування рольових і ділових ігор, моделювання проблемних ситуацій конфліктного характеру тощо [6; 8].

Важливою умовою підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи до організації професійного спілкування є формування в них конфліктологічної компетентності, а також таких особистісних рис, як принциповість, об'єктивність, вимогливість, критичність мислення й рефлексії, формування навичок асертивної поведінки в процесі навчання молоді. Це має забезпечити неконфліктну поведінку в процесі спілкування, уміння вирішувати конфлікти, поведінку людини завдяки таким якостям: 1) повазі до себе, почуттю власної гідності, чесності, протидії маніпуляції; 2) повазі до інших, дружелюбності, визнанню права інших на власні погляди, позицію, невикористанню стосовно інших маніпулятивних технологій; 3) використанню під час вирішення конфліктних ситуацій принципу співробітництва, партнерства.

Професійна підготовка майбутніх фахівців із соціальної роботи до професійного спілкування потребує максимального використання можливостей фахових предметів, таких курсів, як «Психологія», «Красномовство», «Професійне спілкування фахівців із соціальної роботи», «Конфліктологія», «Профілактика професійного вигоряння фахівців із соціальної роботи», «Тренінг спілкування» тощо. Важливими є тренінги, спрямовані на опанування й формування механізмів організації спілкування, створення тактики позитивної міжособистісної взаємодії; розвиток комунікативної культури, плідного використання неманіпулятивних способів взаємодії, застосування рольових і ділових ігор, моделювання проблемно-комунікативних ситуацій тощо [6; 8].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, підготовка до професійного спілкування та його вдосконалення покликані виробити у фахівців із соціальної роботи чітке розуміння сутності, природи комунікації, а також широкий арсенал інструментів її ефективної реалізації. Оптимально побудоване професійне спілкування фахівців із соціальної роботи має стати спілкуванням, яке створює найкращі умови для розвитку мотивації самого працівника і клієнта, творчого характеру діяльності, формування особистості кожного учасника взаємодії, забезпечує сприятливий психологічний клімат, запобігає створенню психологічних бар'єрів, дає змогу максимально використовувати особистісні та професійні якості соціального працівника в соціальній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за кордоном : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича. Ужгород : Мистецька лінія, 2003. 361 с.

2. Баранюк В.В. Формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи : дис. … канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький : Хмельницький національний університет, 2016. 345 с.

3. Капська А.Й. Соціальна педагогіка. 4-те вид., виправ. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.

4. Кайдалова Л.Г., Пляка Л.В. Психологія спілкування : навчальний посібник. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.

5. Коваль Л. Підготовка соціальних педагогів і соціальних працівників в Україні. *Соціальна політика і соціальна робота.* 1998. № 1–2. С. 86–95.

6. Міщик Л.І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05. Київ, 1997. 32 с.

7. Морозов А.В. Ділова психологія. Курс лекцій : підручник для вищ. і середн. спец. навч. закладів. Санкт-Петербург : Союз, 2000. 576 с.

8. Проблема професійного спілкування майбутніх фахівців із соціальної роботи. *Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до професійної діяльності :* монографія. / наук. ред. Д.С. Мазоха. Київ : Міленіум, 2018. 292 с.

9. Соціальна робота в Україні : навчальний посібник для вищ. навч. закл. / за заг. ред. І.Д. Звєрєвої, Г.М. Лактіонової. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

СЕКЦІЯ 4
СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА

THEORETICAL ANALYSIS OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF ENTREPRENEURSHIP

УДК 316.061.23
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.6

Кацьора О.В.
старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

Стаття присвячена розгляду феномену соціальної відповідальності підприємництва та його основним характеристикам. Проаналізовано поняття соціальної відповідальності бізнесу як відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, відповідає сталому розвитку та добробуту суспільства, враховує очікування зацікавлених сторін, поширена в усій організації і не суперечить відповідному законодавству і міжнародним нормам поведінки. Встановлено, що в історії бізнесу проблема відповідальності вирішувалася у двох напрямах: перший пов'язаний з думкою про те, що підприємець, який організував бізнес, вже цим самим забезпечив соціальні потреби певного кола споживачів, а другий напрям засуджує орієнтацію бізнесу лише на власні потреби. У статті виокремлено дві моделі підприємницької діяльності, які характеризують рівень соціально-історичної зрілості такої діяльності – економічну та соціально-економічну.

У статті охарактеризовано складові компоненти соціальної відповідальності бізнесу, які включають відповідального виробника (забезпечення якісною продукцією), відповідального роботодавця (соціальний захист працівників), відповідального учасника соціальних відносин (забезпечення добробуту суспільства), відповідального учасника економічних та політичних відносин з державою (діяльність відповідно до законодавства, в тому числі податкового), відповідального ділового партнера (дотримання міжпартнерських угод і професійних стандартів діяльності). Також у статті відображено ряд моделей соціальної відповідальності бізнесу, які відображають формування системи соціальної відповідальності у компаніях різних країн світу. Виокремлено американську, європейську, британську, японську та пострадянську моделі корпоративної соціальної відповідальності.

Ключові слова: *соціальна відповідальність бізнесу, підприємництво, суспільство, моделі соціальної відповідальності бізнесу, соціальна функція підприємництва.*

The article is devoted to the phenomenon of social responsibility of entrepreneurship and its main characteristics. The concept of social responsibility of business as the responsibility of the organization for the impact of its decisions and activities on society and the environment, implemented through transparent and ethical behavior, meets the sustainable development and well-being of society, takes into account stakeholder expectations, is common throughout the organization international norms of conduct. It has been established that in the history of business the problem of responsibility has been solved in two directions: the first is related to the idea that the entrepreneur who organized the business has already provided for the social needs of a certain group of consumers, and the second condemns the focus on business. The article identifies two models of entrepreneurial activity that characterize the level of socio-historical maturity of such activities – economic and socio-economic.

The article describes the components of corporate social responsibility, which include a responsible manufacturer (providing quality products), a responsible employer (social protection of employees), a responsible participant in social relations (ensuring the welfare of society), a responsible participant in economic and political relations with the state, including tax), responsible business partner (compliance with inter-partner agreements and professional standards). The article also reflects a number of models of corporate social responsibility, which reflect the formation of a system of social responsibility in companies around the world. The American, European, British, Japanese and post-Soviet models of corporate social responsibility are singled out.

Key words: *social responsibility of business, entrepreneurship, society, models of social responsibility of business, social function of entrepreneurship.*

Постановка проблеми. Важливим елементом репутації сучасного бізнесу є його соціальна активність, яка в науковому дискурсі розглядається як форма відповідальності підприємництва. Саме соціальна відповідальність підприємництва є критерієм не тільки успіху, але й довіри до нього з боку інвесторів, держави та клієнтів. Ідея історично виникла в середовищі підприємців ще у 20-ті роки минулого століття у вигляді ідеї служіння суспільству, але в період економічної депресії ця ідея згасла і відродилася як

концепція соціальної відповідальності бізнесу. Загалом феномен підприємництва давно знаходиться у фокусі соціологічної науки, тому актуальним є аналіз його соціальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основи концепції соціальної відповідальності сформовані в 20-х роках ХХ ст., однак теоретичні її витоки містяться у працях А. Маршалла, А. Сміта, Д. Рікардо та інших засновників економічної теорії. Теоретичні засади підприємництва та його ролі в розвитку суспільства висвітлені у творах М. Вебера, В. Зомбарта, Р. Кантільона, К. Маркса, Й. Шумпетера та інших.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз феномену соціальної відповідальності підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Поняття соціальної відповідальності бізнесу можна розглядати у двох значеннях. У вузькому значенні – це обов'язок окремої особистості, менеджменту, організації, органів державної влади приймати рішення і вживати дії, які сприяють підвищенню рівня добробуту, відповідають інтересам як суспільства, компанії, громади, так і кожної окремої людини. У широкому значенні соціальна відповідальність – це універсальна форма зв'язку і взаємозалежності особистості та суспільства, їх спроможності оцінити наслідки своєї діяльності для усталеного суспільного розвитку. Соціальна відповідальність як оптимальний варіант ставлення до дійсності означає міру реалізації суб'єктом у конкретних умовах права вибору та виконання обов'язків, зумовлених використанням наданих суспільством прав [4, с. 95]. У сфері забезпечення соціальної відповідальності бізнесу основоположним документом є Міжнародний стандарт ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності», який визначає соціальну відповідальність бізнесу як «відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, відповідає сталому розвитку та добробуту суспільства, враховує очікування зацікавлених сторін, поширена в усій організації і не суперечить відповідному законодавству і міжнародним нормам поведінки» [7].

Проблема відповідальності в історії бізнесу вирішувалася у двох напрямах. Перший пов'язаний з думкою про те, що підприємець, який організував бізнес, вже цим самим забезпечив соціальні потреби певного кола споживачів. Інший, сучасний погляд, типовими представниками якого є економісти Фрайбурзької школи, засуджує орієнтацію бізнесу лише на власні потреби. Підприємці, працюючи в своєму бізнесі, відповідають перед суспільством, проте водночас вони повинні брати участь у вирішенні загально соціальних національних проблем [2, с. 84]. Подібної думки дотримуються українські соціологи А. Арсеєнко та Є. Суїменко, які вважають, що соціальна спрямованість бізнесу проявляється в інвестиційній діяльності двома способами – опосередковано і безпосередньо. У першому разі йдеться про широкомасштабне вкладення капіталу у виробництво товарів і послуг, що, крім прибутку інвесторам, приносить соціальні блага – збільшення кількості робочих місць, підвищення заробітної плати, розширення державних соціальних програм на основі збільшення надходжень від податків, покращення якості товарів та послуг, збільшення їх об'єму тощо. В другому разі йдеться про прямі інвестиції у реалізацію державних або корпоративних соціальних програм [6, с. 100]. Вчені виділяють дві моделі підприємницької діяльності, які характеризують рівень соціально-історичної зрілості такої діяльності – економічну та соціально-економічну. В основі економічної моделі є розвиток виробництва, використання ресурсів, особистісні інтереси, мінімізація ролі держави в бізнесі, який розглядається як закрита система. Своєю чергою соціально-економічна модель акцентує увагу на якості трудового життя, консервації ресурсів, суспільних інтересах, активній участі держави у вирішенні проблем суспільства та розглядає бізнес як відкриту систему [6, с. 94]. Між економічним та соціально-економічним підприємництвом немає чітких хронологічних меж. У процесі суспільної еволюції економічна модель поступається місцем соціально-економічній, але у разі поганого функціонування останньої, коли економіка стикається з державними та монополістичними перешкодами, економічна модель знову починає переважати. Саме тому в сучасній теорії та практиці підприємництва до вирішення завдання його оптимізації пропонуються два підходи – неокласичний і модерністський. Прихильники першого підходу не визнають соціальної відповідальності бізнесу, а прихильники другого – ставлять принципи альтруїзму і гуманності в обов'язок бізнесу [6, с. 95].

Щоб глибше усвідомити сутність соціальної відповідальності бізнесу, розглянемо основні її компоненти. На думку українських економістів О. Грішнової та А. Колота, слід виокремити п'ять складників соціальної відповідальності бізнесу: відповідальний виробник, відповідальний роботодавець, відповідальний учасник соціальних відносин, відповідальний учасник економічних і політичних відносин з державою та відповідальний діловий партнер (табл. 1).

Таблиця 1

Складники соціальної відповідальності бізнесу

Відповідальний виробник	Соціально відповідальний бізнес
Підприємство забезпечує споживачів якісною та нешкідливою продукцією, яка має ринкову ціну, надає достовірну інформацію про продукцію. Така компанія виробляє товари з дотриманням норм екологічного законодавства, запобігає шкідливим викидам або знижує їх негативний вплив на навколишнє середовище шляхом запровадження новітніх технологій	
Відповідальний роботодавець	
Компанія діє згідно з нормами національного законодавства, зокрема у сфері трудового права та соціального страхування, забезпечує гідні умови праці та соціальний добробут своїх працівників	
Відповідальний учасник соціальних відносин	
Компанія є активним учасником підтримки та забезпечення добробуту суспільства, що часто проявляється у благодійній діяльності щодо вразливих категорій населення, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з інвалідністю, сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах	
Відповідальний учасник економічних і політичних відносин з державою	
Компанія діє відповідно до податкового законодавства, сумлінно сплачує податки, формує конкурентне середовище та уникає корупції, забезпечує прозорість власних фінансів, підтримує незалежне правосуддя та політичну конкуренцію	
Відповідальний діловий партнер	
Підприємство формує ділові відносини на принципах законності, дотримання міжпартнерських угод і професійних стандартів діяльності.	

Джерело. Складено автором за даними [1, с. 61]

У сучасній науковій літературі розглядається ряд моделей соціальної відповідальності бізнесу, які відображають формування системи соціальної відповідальності у компаніях різних країн світу.

1. Американська модель корпоративної соціальної відповідальності за більш ніж сторічну історію свого розвитку сформувала низку традиційних механізмів, форм і методів реалізації корпоративних соціальних програм. Хоча уряд зацікавлений у посиленні системи соціального забезпечення, вирішення більшої частини соціальних завдань він перекладає на місцевий рівень, на некомерційний сектор і бізнес. Регіональні та місцеві органи державного управління за такого підходу змушені спільно з підприємницьким сектором вирішувати соціальні проблеми, тому соціально-відповідальна поведінка суб'єктів підприємництва сприймається в США практично як категоричний імператив [3, с. 5]. На думку А. Стецик, основними характеристиками американської моделі є: 1) вузько сфокусована спрямованість (витрати на соціальні потреби зазвичай здійснюються лише на окрему сферу: молодь, освіта, екологія); 2) діловий характер (використовується здебільшого для зміцнення іміджу компанії, покращення зв'язків із споживачами); 3) орієнтованість на місцеве співтовариство (спрямованість на зміцнення статусу підприємства в районі його функціонування); 4) партнерський характер по відношенню до інших суб'єктів господарювання, органів місцевої влади, лідерів місцевого співтовариства; 5) «економність» у витратах; 6) волонтерський характер (заохочується соціальна активність співробітників компанії) [5, с. 121].

2. Європейська модель корпоративної соціальної відповідальності характеризується державним регулюванням. Тобто держава зацікавлена в благополучному і стабільному суспільстві, що досягається більшою мірою шляхом підвищення рівня соціальної захищеності та безпеки найманих працівників. Як наслідок, соціально відповідальна поведінка європейської моделі здебільшого адаптується найбільш крупними промисловими підприємствами, які досягли певного рівня стабільності. На думку інвестора, ця модель є достатньо привабливою за оцінкою соціально відповідальної поведінки компанії, тому що може бути виміряною реальними результатами, в тому числі фінансовими.

3. Британська модель соціальної відповідальності бізнесу є за своєю суттю поєднанням європейської та американської моделей. Схожість з європейською моделлю полягає в активній підтримці та стимуляції бізнесу державою, а з американською моделлю – у великій активності бізнесу в реалізації соціальних проєктів.

4. Японська (азійська) модель корпоративної соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність бізнесу в Японії зумовлена культурними традиціями країни. Ця модель соціальної відповідальності передбачає соціальну згуртованість на рівні організації і робочу згуртованість на рівні індустріальної групи [3, с. 31].

5. Пострадянська модель соціальної відповідальності бізнесу є наслідком спадщини соціалістичних підприємств. Ці підприємства мали у своїй структурі підрозділи, які були соціально спрямованими та підтримували працівників (літні табори, пансіонати, дитячі садки, власні лікарні, будинки культури тощо). В умовах економічної системи Радянського Союзу соціальна відповідальність була державно закріпленою формою активності підприємств і не розглядалася як особливий вид діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Соціальна функція підприємництва ефективно реалізується через механізм концепції соціальної відповідальності підприємництва: високі стандарти якості виробленої продукції, дотримання норм національного законодавства, добробут власних співробітників, участь у забезпеченні сталості та розвитку суспільства, професійні стандарти діяльності тощо. На основі теоретичного аналізу соціальної відповідальності бізнесу можемо стверджувати, що цей феномен повністю відповідає сучасним економічним вимогам, де поступово зростає роль соціальних чинників у діяльності комерційних підприємств. Правильно впроваджена концепція соціальної відповідальності може забезпечити низку переваг як для держави і суспільства загалом, так і для компанії зокрема.

Розглянувши основні моделі соціальної відповідальності бізнесу, можемо стверджувати, що ідеальної моделі виконання соціальної функції підприємництва не існує, оскільки кожна з них має свої переваги та недоліки. Саме тому подальші дослідження слід присвятити аналізу ефективності тієї чи іншої моделі соціальної відповідальності бізнесу в умовах перехідної економіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грішнова О., Колот А. Корпоративна соціальна відповідальність як система. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / ред. А.М. Колот. Київ, 2012. Розділ 1. С. 9–138.

2. Емельянов Е.Н., Поварицына С.Е. Психология бизнеса. Москва : АРМАДА, 1998. 511 с.

3. Лазоренко О., Колишко Р. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності. Київ : Видавництво «Енергія», 2008. 96 с.

4. Пан Л.В. Соціально-відповідальний бізнес: переваги та обмеження. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. Харків. 2008. С. 93–98.

5. Стецик А.Р. Основні моделі соціальної відповідальності підприємництва та проблеми їх застосування у перехідних економіках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. 2011. Вип. 38. С. 120–123.

6. Суименко Е., Арсеенко А. Социально-исторический тип современного украинского предпринимателя: императивы цивилизованности и удручающие реалии. *Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету*: монография / ред. В.М. Ворона, Е.И. Суименко. Киев, 1995. Глава 4. С. 93–103.

7. ISO 26000:2010(en). URL: https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std :iso:26000:ed-1:v1:en (Last accessed: 14.09.2020).

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

SOCIO-PEDAGOGICAL ACTIVITIES FOR PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

УДК 159.923-058.68:159.947.5:316.6
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.7

Мальцева О.В.
д.філос.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Приазовський державний технічний
університет

У статті висвітлено актуальну соціальну проблему домашнього насильства крізь призму соціально-педагогічної діяльності із запобігання цьому феномену в закладах середньої освіти України. Виявлено нормативно-правові й теоретично-методологічні засади діяльності соціального педагога з метою профілактики насильства в сімейному середовищі.

Загальноосвітню школу розглянуто як важливий осередок соціальної роботи з профілактики домашнього насильства. Оскільки школа є центром охоплення найширшого загалу населення (педагогічні працівники, учні, батьки, громадськість), на неї покладається завдання з проведення превенції насильства в сім'ї, недопущення будь-яких проявів агресії щодо дітей і розроблення шляхів їх подолання. Соціальна робота на базі школи із запобігання насильству в родині здійснюється адміністрацією та соціальним педагогом закладу. Така діяльність передбачає розроблення й реалізацію комплексу заходів, а саме: організацію та проведення соціально-педагогічної й превентивної освіти серед дітей і батьків; соціально-виховну діяльність із запобігання насильству в родині; системне виявлення можливих ризиків для життя дитини й ранню діагностику сімей із «груп ризику»; корегувальну діяльність і надання допомоги дітям, які зазнали сімейного насильства; моніторинг рівня засвоєння знань і навичок учнями та батьками щодо безпечного проживання в сім'ї. Простежено систему соціально-педагогічних, соціально-виховних, реабілітаційних заходів із превенції, виявлення й подолання наслідків насильства в сім'ї на базі загальноосвітньої школи, виявлено певні прорахунки цієї діяльності й визначено шляхи їх подолання.

Ключові слова: *домашнє насильство, насильство в сім'ї, соціальна робота, соціальна профілактика, соціально-педагогічна діяльність у закладах освіти.*

The article highlights the current social problem of domestic violence through the prism of socio-pedagogical activities to prevent this phenomenon in secondary schools of Ukraine. Normative-legal and Theoretical-methodological bases of activity of the social pedagogue for the purpose of prevention of violence in the family environment are revealed.

The secondary school is considered as an important center of social work on the prevention of domestic violence. As the school is the center of coverage of the widest possible population (teachers, students, parents, the public), it is tasked with preventing domestic violence, preventing any manifestations of violence, especially against children and developing ways to overcome it.

Social work on the basis of the school for the prevention of domestic violence is carried out by the administration and social educator of the institution. Such activities involve the development and implementation of a set of measures, namely: organization and conduct of socio-pedagogical and preventive education among children and parents; social and educational activities to prevent domestic violence; systematic detection of possible risks to the child's life and early diagnosis of families from "risk groups"; corrective activities and assistance to children who have experienced domestic violence; monitoring the level of knowledge and skills acquisition by students and parents regarding safe living in the family.

The system of social-pedagogical, social-educational, rehabilitation measures on prevention, detection and overcoming of consequences of domestic violence on the basis of secondary school is traced in the work, certain miscalculations of this activity are revealed and ways of their overcoming are defined.

Key words: *domestic violence, domestic violence, social work, social prevention, socio-pedagogical activities in educational institutions.*

Постановка проблеми. Феномен домашнього насильства науковцями чимраз частіше розглядається в контексті загальної проблеми зростання агресії в соціумі. З одного боку, насильство в родині виникло не сьогодні. Якщо звернутися до історичних фактів, то можна знайти в нещодавньому минулому приклади, коли насильство (переважно з боку чоловіків) було практично узаконеним. За минуле століття змінилися уявлення про розподіл гендерних ролей, права та способи захисту честі й гідності людини. Це стосується як жінок, так і всіх членів сім'ї: дітей, осіб похилого віку, а також чоловіків, що потерпають від сімейного насильства. Найбільш незахищеними є саме діти [1].

З іншого боку, сьогоденна увага до проблеми насильства продиктована своєрідністю соціально-історичної ситуації XX – початку XXI століть. Масштаби та наслідки соціальної агресії в цей період вражають: великі жертви у світових війнах, тоталітарних режимах, подробиці жорстоких злочинів, що шокують публіку, розповсюдження тероризму; повсюдне виникнення локальних війн, підсилення відчуженості людини, часта втрата смислу життя і, як наслідок, прояви суїциду [2]. Усе це потребує не стільки емоційної реакції, скільки раціональної наукової рефлексії. При цьому формується запит як до науки, так і до державних і міжнародних інституцій, щоб

знайти засоби для боротьби з причинами й наслідками агресивної поведінки людини щодо людини.

Останні події в Україні (тривала економічна криза, загострення соціальної та політичної напруженості, матеріальна й соціальна поляризація суспільства, що зростає, військові події на сході країни, значна кількість тимчасово переміщених осіб тощо) відбилися на проблемах сім'ї. Родини, які потрапили в складні життєві обставини, відчули різке погіршення умов реалізації основних соціальних та особистісних функцій. Це призводить до підвищення агресивності, нетерпимості, що найчастіше проявляється саме в сімейному оточенні. За даними статистики, найбільшу кількість тяжких правопорушень проти особистості встановлено у сфері сімейно-побутових взаємин [3]. Тож подолання й профілактика будь-яких проявів насильства в сім'ї є одним із нагальних завдань, які сьогодні постають перед сучасним українським суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теми насильства як соціальної проблеми зверталися в роботах вітчизняні та зарубіжні психологи (І. Бех, О. Захаров, О. Орлов, О. Кочемирівська, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Міллер, Л. Берковіц, М. Страус, Н. Блеклок), педагоги (Л. Нечепоренко, Н. Опухова, І. Хозраткулова, В. Радул), соціологи (А. Бєсєдін, О. Бойко, В. Закірова, Р. Коллінз, Г. Паттерсон, Т. Шипунова), юристи (Е. Скакунов, В. Туляков) та ін. Насильство у сфері шлюбно-сімейних взаємин у контексті конфліктології аналізували А. Анцупов, А. Здравомислов, А. Ніколаєвська, Л. Петровська, Т. Титаренко. Найбільшу увагу науковці: Н. Абдель-Хаді, Л. Алексеєва, Ю. Антонян, Н. Асанова, Е. Вроно, Я. Волавка, А. Когаловська, К. Левченко, Н. Максимова – приділяють питанням дослідження захисту прав дитини та превенції насильства над неповнолітніми в родині. Різні аспекти соціально-педагогічної роботи із запобігання сімейному насильству над дітьми розкрили К. Бабенко, Н. Бастун, М. Буянов, Т. Василькова, Ю. Василькова, А. Допира, Р. Мансудов. Особливості форм, методів, технологій соціальної роботи представили в дослідах і методичних розробках М. Дмитренко, Е. Забадикіна, Л. Міщик, Т. Голованова, З. Білоусова, В. Москаленко, О. Нечерда, Т. Сафонова, О. Цимбал, І. Трубавіна, К. Шендеровський, Н. Щербак. Незважаючи на здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, це питання потребує подальшої систематизації та узагальнення, воно все ще недостатньо розроблене, особливо в практичному аспекті.

Постановка завдання. Соціальна значущість вирішення порушеної проблематики в науковому плані, недостатня концептуальна розробленість низки її соціально-педагогічних, соціально-виховних аспектів, превентивної освіти зумовили цілі роботи: виявити нормативно-правові й теоретично-методологічні засади діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах України з метою профілактики насильства в сімейному середовищі; визначити дієві методи, форми, технології соціальної роботи, які б сприяли запобіганню домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема насильства в сім'ї зазвичай розглядається науковцями в контексті порушення прав людини як «(…) фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує Конституційне право людини на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні)» [4, с. 112]. Нещодавно в міжнародних і вітчизняних нормативно-правових документах термін «сімейне насильство» замінено на інший – «домашнє насильство», який має більш широке семантичне поле. Відповідно до Конвенції Ради Європи «Про запобігання та протидію насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульської конвенції), це всі акти фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства, які відбуваються в колі сім'ї, або в побуті, або між колишнім, або нинішнім подружжям, або партнерами, незалежно від того, проживає чи не проживає особа, котра їх учиняє, у тому самому місці, що й жертва [5].

У чинному Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018) відзначається, що «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» (Розділ 1. Загальні положення. Ст. 1, п. 3) [6].

Соціальна робота із запобігання домашньому насильству є одним із напрямів загальнодержавної соціальної профілактики**.** Нагадаємо, що соціальна профілактика будь-яких видів здійснюється на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень). У всіх напрямах соціальної профілактики виділяють кілька її рівнів (первинну, вторинну, третинну). Основними методами

соціальної профілактики є м*едико-соціальні, організаційно-адміністративні*, *педагогічні*, *політичні, правові.* Виділяючи три рівні соціальної профілактики домашнього насильства, також розрізняють певні напрями цієї діяльності, оскільки профілактичні заходи мають свою специфіку залежно від конкретної цільової групи. До них можуть належати люди всіх вікових груп, але основними з них є діти, підлітки, жінки, люди похилого віку. До основних технологій соціальної роботи з людьми, що зазнали домашнього насильства, належать *соціальна діагностика; соціальна терапія; соціальна реабілітація; соціальна корекція; соціальна профілактика.*

Найбільш актуальним напрямом соціальної профілактики домашнього насильства є соціально-педагогічна діяльність із запобігання насильницьким діям щодо дітей, яка передбачає подолання чинників ризику виникнення насильства в сімейному середовищі, надання допомоги дитині, постраждалій від насильства, роботу з агресором з метою недопущення повторних випадків насильства. *«Первинний рівень профілактики насильства щодо дітей включає заходи з* формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності й чуйності (у тому числі гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей і насильницьких стосунків між людьми загалом. *Вторинна профілактика насильства щодо дітей* – це сукупність заходів, спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами. *Третинний рівень профілактики насильства щодо дітей* – це заходи, що супроводжуються втручанням у ситуації, коли насильство щодо дитини вже здійснено, робота з недопущення рецидиву та реабілітація дитини, яка зазнала насильства, корекція поведінки агресора» [4].

Загальноосвітня школа є важливою ланкою профілактики домашнього насильства в суспільстві. Школа є осередком соціально-педагогічної роботи й соціально-правового захисту дітей, які потрапили в складні життєві обставини. *В Україні соціальна робота із запобігання насильству в сім'ї здійснюється в закладах освіти відповідно до низки нормативно-правових актів* [7]*, серед яких* – Конвенція ООН про права дитини; Сімейний кодекс України; Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги» тощо.

Оскільки школа є центром охоплення найширшого загалу населення (педагогічні працівники, учні, батьки, громадськість), на неї покладається завдання з проведення превенції домашнього насильства, насамперед недопущення будь-яких проявів агресії стосовно дітей і розроблення шляхів їх подолання. Школа є тією соціальною ланкою, що пов'язує дітей і їхніх батьків, тому з боку адміністрації, педагогів загальноосвітніх шкіл, психологів і соціальних педагогів, спеціалістів громадських і державних організацій, що працюють із дітьми, молоддю та сім'ями, мають здійснюватися прямі контакти з дітьми й розпізнання в сім'ях своїх вихованців ситуації насильства. Об'єднані зусилля в цьому напрямі мають сприяти подоланню жорстокого поводження з дітьми, а також інформуванню школярів про існування такої проблеми, як насильство в сім'ї, та механізми запобігання їй. Не менш важливою ділянкою роботи є профілактика агресії серед дітей і підлітків, оскільки вони самі інколи є джерелом насильства над братами, сестрами, бабусями, дідусями тощо.

Соціальна робота на базі школи із запобігання насильству в родині включає розроблення й реалізацію комплексу заходів, а саме: соціально-педагогічну та превентивну освіту серед дітей і батьків; соціально-виховну діяльність із запобігання насильству в родині; виявлення ризиків для життя дитини та ранню діагностику сімей із «груп ризику»; корегувальну діяльність і надання допомоги дітям, що зазнали сімейного насильства; моніторинг рівня засвоєння знань і навичок учнями та батьками щодо безпечного проживання в сім'ї [8].

Профілактична робота із запобігання домашньому насильству в закладах освіти також має первинний, вторинний і третинний рівні цієї діяльності. На первинному рівні педагогічний колектив організовує заходи соціальної просвіти для дітей і батьків, проводить соціально-виховну роботу серед учнів, населення прилеглого мікрорайону, розповсюджує необхідну інформацію для формування небайдужості, готовності швидко реагувати на випадки насильства в сім'ї, давати відсіч особам, які вдаються до насильницьких дій, своєчасно залучати компетентні органи задля запобігання насильству на дітьми в сімейному оточенні або насильству, що вчиняється дітьми щодо інших членів сім'ї [9]. Першим і найвідповідальнішим етапом профілактичної діяльності в школі є *соціально-педагогічна та превентивна освіта серед дітей і батьків,* що спрямована на усвідомлення правових і морально-етичних засад сімейного спілкування, ролі родини в житті людини, дотримання норм щодо поважного ставлення до честі й гідності людини тощо. Цей напрям соціальної роботи

в школі потребує врахування спільних та особливих підходів педагогічної діяльності в просвітництві дітей і батьків, зважаючи на вікові особливості, психологічну готовність засвоювати інформацію певної спрямованості [10, с. 34–46]. Пріоритетним напрямом соціальної роботи із запобігання насильству в родині на базі школи є спільна участь у просвітницьких заходах учнів, їхніх батьків і громадськості (представників волонтерських рухів, правозахисних організацій, активістів, працівників соціальних служб, інспекції у справах дітей тощо). Використання просвітницьких форм і методів роботи, практичних занять сприяють напрацюванню позитивного соціального досвіду. *Серед основних форм роботи з учнями та їхніми батьками виділимо батьківські збори, консультації, педагогічні консиліуми, лекції, семінари, тренінги, шкільну медіацію.* Розглядаючи соціальну роботу в школі як системний процес, соціальні педагоги розробляють декілька напрямів виховної роботи серед учнівської молоді, а саме: *правове, сімейне, гендерне, моральне виховання.*

Завдання вторинного рівня профілактики домашнього насильства засобами соціальної роботи в школі є виявлення фактів жорстокого поводження з дітьми в родинах школярів, а також визначення потенційних об'єктів надання допомоги. Одним із основних напрямів профілактичної роботи в школі щодо запобігання сімейному насильству є виявлення ризиків для життя дитини [11]. *Суб'єктами цієї діяльності є* адміністрація шкіл; соціальний педагог школи; шкільний психолог; вихователі; класні керівники; керівники гуртків і секцій; медичний персонал навчального закладу. Суб'єкти профілактичної роботи із запобігання сімейному насильству мають звертати увагу на ознаки, які є маркерами ймовірності виникнення *ризиків* для життя, здоров'я та розвитку дитини.

Педагогічні працівники шкільних закладів освіти мають чітко знати, за якими саме ознаками можна виявити дитину й вилучити із ситуації жорсткого поводження з нею. Якщо дитина постійно відчуває на собі жорстоке поводження та піддається насильству в родинному середовищі, педагоги можуть дізнатися про це за визначеними ознаками фізичного, психічного, сексуального й економічного насильства [10].

Існує певний алгоритм соціальної роботи навчального закладу в разі виявлення фактів сімейного насильства над дитиною. Ці заходи здійснюються на третинному рівні профілактики сімейного насильства. «Педагоги, медичний персонал закладу при виявленні ознак чи факторів, що можуть вказувати на складні життєві обставини або ризики щодо їх виникнення стосовно дитини, передають керівнику або визначеному в закладі координатору з протидії насильства над дітьми інформацію про дитину з метою планування подальших дій щодо її захисту. Керівником шкільного навчального закладу із числа заступників директора призначається *координатор із протидії насильству над дітьми (соціальний педагог, практичний психолог),* на якого покладається здійснення загальної координації діяльністю закладу щодо соціальної роботи з дитиною, яка має ознаки складних життєвих обставин або ризиків їх можливого настання, а також координацію профілактичної роботи в закладі щодо запобігання насильства над дітьми» [10, с. 41–49].

Ще одним напрямом профілактики сімейного насильства є соціальна робота з дітьми з проявами агресивної поведінки. Поодинокі прояви агресивності в підлітків відбивають стан кризи ідентичності. Проте, коли йдеться про системну соціальну роботу з дітьми-агресорами, мають на увазі повторювані порушення норми, явні девіації, що можуть зашкодити оточуючим як удома, так і в стінах навчального закладу. *За рекомендаціями фахівців, у соціальній роботі з дітьми, що мають прояви агресивної поведінки, педагогічну діяльність у школі треба спрямовувати на* корекцію взаємин із оточуючими однолітками, учителями; подолання характерної риси агресорів – егоцентризму; розвиток виразного й стійкого інтересу до якогось виду діяльності; виховання таких вольових рис характеру, як уміння доводити справу до кінця, уміння стримувати себе, зокрема, у конфліктній ситуації, досягати поставленої мети; тренування спокою, уваги, терпіння внаслідок залучення дітей «групи ризику» до конструювання, випалювання, моделювання тощо [12, с. 125–156].

Не менш важливим етапом профілактичних заходів, ніж власне соціально-педагогічна та соціально-виховна робота, *є етап моніторингу й контролю з боку педагогічного колективу ступеня засвоєння знань і позитивного соціального досвіду щодо запобігання насильству в сімейних взаєминах*. Серед методів такої роботи особливе місце посідають опитування, тестування, анкетування учнів і батьків, вікторини, інтелектуальні змагання знавців права, сімейні конкурсні програми тощо.

Такі заходи дають можливість визначити рівень обізнаності дітей і дорослих щодо безпечної поведінки в сім'ї, виявити під час опитування батьків тих, що не мають достатньої педагогічної компетентності, визначити прогалини в знаннях і навичках дітей щодо захисту від насильства в родині та стримування власних нападів агресії в тих, хто потрапив у «групу ризику». Моніторинговий етап є невід'ємним складником соціальної профілактики сімейного насильства, стає підставою для

планування заходів наступного циклу соціальної роботи в школі із цього приводу. Проте, як показали емпіричні дослідження з виявлення стану профілактики домашнього насильства, що проводилися на базі низки загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя у 2019–2020 навчальному році, моніторингова діяльність є найменш опанованою соціальними педагогами ділянкою цієї роботи. Безумовно, формальною ознакою ефективності профілактичної діяльності школи із запобігання домашньому насильству є відсутність виявлених випадків їх скоєння, а також відсутність на обліку дітей, що є потерпілими від насильства в родині. Однак домашнє насильство є одним із найскладніших для відстеження й виявлення проявів порушення прав людини. Воно часто є прихованим, і відсутність виявлених випадків не може виключати можливості їх наявності. Моніторингові заходи з перевірки засвоєння учнями та їхніми батьками знань та інформації про запобігання сімейному насильству дають можливість дізнатися про реальний стан їхньої обізнаності щодо сутності, причин, засобів запобігання цьому явищу, практичних навичок поводження в разі скоєння насильства тощо. Отримані під час моніторингів відомості мають ставати підставою для аналізу й коригування плану соціально-педагогічної та соціально-виховної роботи в школі, практики психологічного консультування. Моніторинги мають бути включені в циклограму превентивної роботи в школі й мати плановий і системний характер.

Висновки з проведеного дослідження. Організація діяльності із запобігання домашньому насильству в шкільних закладах освіти передбачає комплексну соціальну роботу відповідно до трирівневого процесу соціальної профілактики й урахування специфіки загальноосвітньої школи як осередку соціально-педагогічної та соціально-виховної роботи серед населення. Лише дотримання всіх етапів соціальної профілактики домашнього насильства може привести до запобігання проявам цієї проблеми. Виявлені під час дослідження стану соціально-педагогічної роботи з профілактики домашнього насильства прогалини на етапі моніторингу актуалізують розроблення спеціальних методичних матеріалів, тестів, анкет, опитувальників тощо для школярів, їхніх батьків, «групи ризику», що дадуть змогу ефективно визначати рівень засвоєння ними знань, наданих під час основних етапів превентивної роботи, і відкоригувати подальші стратегії профілактичної діяльності. Цьому напряму наукових досліджень можуть бути присвячені майбутні розвідки із цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пінейру Паулу Сержіу. Доповідь про насильство щодо дітей у світі : дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей. Київ : Перфект Стайл. 363 с.

2. Брюкнер М. Насильство в сім'ї: локальні дії – міжнародна проблема. *Журнал досліджень соціальної політики.* 2011. С. 42.

3. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття : посібник для соціальних працівників. Харків : НТМТ, 2008. 44 с.

4. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. Київ, 2013. 246 с.

5. Конвенція Ради Європи «Про запобігання та протидію насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульська конвенція) / Секретаріат Комітету з рівних прав і недопущення дискримінації ; Парламентська Асамблея Ради Європи. Оновлена редакція, жовтень 2013. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2014. 108 с.

6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВРР).* 2018. № 5. С. 35.

7. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / авт. кол. : В.О. Брижик, Т.В. Журавель, О.О. Кочемировська та ін. ; за ред. Т.В. Журавель, Г.О. Христової. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 238 с.

8. Попередження, виявлення, і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичний посібник для освітян / авт. кол. : Т.В. Журавель, О.О. Кочемировська, М.Е. Ясеновська ; за загал. ред. О.В. Безпалько. Київ : ТОВ «К.І.С», 2010. 242 с.

9. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка :* навчальний посібник / авт.-кол. : О.В. Безпалько, І.Д. Звєрєва, Т.Г. Веретенко та ін. ; за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ : Академвидав, 2013. С. 197–209.

10. Методичні рекомендації «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі» (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України від 17.10.2016 № 21/12-Г-769) / авт. : О.Д. Соловйова, Є.В. Дубровська ; упор. : М.Е. Ясеновська. Київ, 2016. 80 с.

11. Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поводження з дітьми : метод. мат. для прац. освіти / авт. кол. : С.О. Буров, І.М. Дубініна, Ю.В. Онишко та ін. Київ : КАЛИТА, 2007. 36 с.

12. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми : методичний посібник / автори-упоряд. : Т.В. Вовчок, Н.П. Степура, І.С. Даниленко та ін. ; за заг. ред. Т.П. Цюман. Київ : ВПЦ «Експрес», 2009. 328 с.

СЕКЦІЯ 5
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ОСОБЕННОСТИ ОСОЗНАННОСТИ КАК ПРОЦЕССА И МЕТОДА

THE FEATURES OF MINDFULNESS AS PROCESS AND METHOD

УДК 159.952.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.8

Мединцов И.В.
аспирант кафедры общей психологии
Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко

Стаття розглядає розуміння процесів і принципів, що лежать в основі усвідомленості. Такі процеси необхідно враховувати, оскільки цей метод належить до арсеналу емпіричної клінічної психології. Поняття усвідомленості тісно пов'язане з декількома процедурами, у тому числі з прийняттям, когнітивним розщепленням (cognitive defusion) та експозицією. Усвідомленість означає підтримку постійної обізнаності про свої думки, почуття, тілесні відчуття й навколишнє середовище за допомогою навмисної та безоцінної уваги. Важливим компонентом усвідомленості є прийняття внутрішнього досвіду як здатність приймати негативні емоції та думки, не засуджуючи їх. Коли людина перебуває в стресовому стані через складні життєві події або щоденний тиск, вона може відчувати тривогу й мати пригнічений настрій, самокритичні або тривожні думки. Злиття з когнітивними процесами (cognitive fusion) вступає в силу, коли людина настільки прив'язується до зразків мислення або конкретних думок, що встає на шлях до ведення повноцінного, багатого й осмисленого життя. Це приводить до того, що людина зливається зі своїми думками, коли вони викликають сильні переживання та боротьбу. Коли думки паралізують, важко пригадати істинну природу думки, усвідомити, що вони є лише словами й образами, які виникають у свідомості та яким людина приписує той чи інший сенс. Процедура експозиції включає в себе вплив на потерпілого пацієнта за допомогою джерела неспокою або його контексту без наміру заподіяти будь-яку шкоду. Передбачається, що це допоможе подолати занепокоєння людини або її стрес. Хоча кожна із цих процедур націлена на різні поведінкові процеси, усі вони взаємопов'язані, тому що в підсумку всі вони націлені на домінування буквальних та оціночних функцій людської мови й пізнання. Оскільки ці методи є конструктивними, а не елімінативними, їх розвиток у підсумку може здійснити більш глибокий вплив на поле терапевтичної практики.
Ключові слова: *прийняття, усвідомленість, когнітивне розщеплення, експозиція, технологія терапії, досвід, переживання.*

This article deals with the understanding of the principles and processes underlying mindfulness phenomenon, what is a necessary step, as this method is part of the arsenal of empirical clinical psychology. Exposure, acceptance and cognitive defusion are important elements and procedures, that is closely linked to the mindfulness concept. Mindfulness means maintaining constant awareness of one's thoughts, feelings, bodily sensations and environment through deliberate and unassisted attention. An important component of awareness is the acceptance of internal experiences as the ability to accept negative emotions and thoughts without condemning them. Felling of anxiety, depression or anxious and self-critical thoughts usually stress a person by daily negative pressure and complex life situations. Cognitive fusion with cognitive processes takes effect when a person becomes so attached to patterns of thought or specific thoughts that he or she is on the way to leading a full, rich and meaningful life. This leads to the person merging with his or her thoughts when they cause strong feelings and struggle. When thoughts become paralyzing, it is difficult to remember the true nature of the thought that they are nothing more than words and images that emerge in the consciousness to which a person attributes a certain meaning. The procedure for exposure involves exposing the affected patient to a source of anxiety or context without the intent to cause any harm. It is assumed that this will help to overcome their anxiety or stress. Although each of these procedures focuses on different behavioral processes, they are all interconnected because, in the end, they all aim to dominate the literal and evaluation functions of human language and cognition. Because these methods are constructive rather than eliminative, their development may ultimately have a deeper impact on the field of therapeutic practice.
Key words: *acceptance, mindfulness, cognitive defusion, exposure, therapy technology, experience.*

Постановка проблемы. Для того чтобы определенная процедура вошла в арсенал эмпирической клинической психологии, в настоящее время требуются две вещи: технология должна быть достаточно четко определена и должна оказаться полезной при надлежащем применении. Эти требования важны, но в конечном итоге недостаточны. Бывают случаи, когда технологии настолько эффективны, что одно только их воздействие оправдывает их положение, но в более естественной ситуации прогресс в этой области требует включения этих технологий в один или несколько научных отчетов по психопатологии для наличия доказательств важности указанных процессов и принципов.

Эмпирическая клиническая психология значительно недооценила эти моменты, но долгосрочный эффект такого подхода становится все более очевидным. Без научно-понятных процессов и принципов данные о технологиях собираются в постоянно растущую совокупность без возможности для упрощения и организации. Списки эмпирически обоснованных методов терапии легко могут включать несколько вариантов одного и того же процесса. Если нет спроса на данные, показывающие характерный и теоретически последовательный процесс (а не только данные о результатах), то тривиальные различия между процедурами могут бесконечно умножать диапазон эмпирически поддерживаемых технологий, но без какого-либо увеличения фактического воздействия науки на терапию.

Анализ последних исследований и публикаций. Осознанность включает в себя «полное внимание к настоящему опыту в данный момент времени» по Марлат и Кристелера [7] и как «направление внимания определенным образом: намеренно, в данном моменте, безоценочным образом» в интерпретации Кабат-Зинна [4]. Природа осознанности с точки зрения, например, Лангер [5] сильно отличается от осознанности с точки зрения Кабат-Зинна. В центре когнитивных и метакогнитивных процессов лежит человеческий язык, который по своей сути является двунаправленным и часто оценочным [10]. Он двунаправлен в том смысле, что является ссылочным или реляционным. Если указано, что объект называется х, то можно вывести из этого, что х – это тот объект – выведение, которое могут выполнить младенцы в возрасте 17 месяцев [6]. Иной важный аспект: люди могут беспокоиться о своем поведении; сравнивать себя или партнера неблагоприятно с идеалом; сравнивать настоящее с концептуализированным прошлым или с боязливым или благосклонным будущим. Когнитивные процессы такого рода вовлечены также в сексуальную дисфункцию человека [8] и являются мишенью для эмпирически поддерживаемого лечения сексуальной дисфункции [1]. Исследования Хаес, Вилсон, Гифорд, Фолет и Стросахл подтверждают, что это, в свою очередь, связано с процессом избегания опыта и существует значительный объем доказательств того, что избегание опыта вредно во многих психопатологических областях [11]. По мере того, как происходит избегание опыта, возрастает вероятность стресса и возбуждения, что, в свою очередь, приводит к более оценочным вербальным сопоставлениям, а также к более сфокусированным на себе стратегиям избегания. Хаес утверждает, что этот процесс в конечном итоге может быть самокорректирующим, если бы не то, что поведение (регулируемое вербальными правилами) имеет тенденцию быть относительно негибким и жестким [9]. Также люди – это исторические организмы, которые добавляют к объектам новые функции и тем самым реконтекстуализируют существующие функции [2]. Голдиамонд указывает, что старомодная мудрость конструктивного подхода [3] (самого основания ранних функциональных, поведенческих данных) была в значительной степени забыта в эмпирических клинических кругах отчасти потому, что язык психиатрических синдромов является языком болезней, которые должны быть устранены.

Постановка задания. Несмотря на наличную совокупность эмпирических данных о специфике осознанности как процесса и метода, в статье совершен теоретический анализ особенностей этих данных и определены важные моменты для корректировки как клинического контекста применения осознанности, так и контекста понимания общей психологии.

Изложение основного материала исследования. Многие формы широко принятого эмпирически обоснованного лечения имеют очень ограниченные данные, поддерживающие характерный и теоретически последовательный процесс. Осознанность (mindfulness) находится в несколько схожей ситуации в настоящее время. Процедура уточняется, и есть данные, подтверждающие ее эффективность, но ее научный анализ еще не раскрыл и половины всей специфики. Никакой научный анализ пока не кажется адекватным для учета влияния осознанности, но начальные попытки уже предприняты. Тем не менее, имеющиеся отчеты сильно различаются, и данные несколько ограничены.

Все это неудивительно, потому что осознанность – это преднаучная концепция, поэтому ее развитие на данном этапе не должно быть научно последовательным. Однако если мы хотим, чтобы исследования в области осознанности продвигались вперед, эта проблема должна быть решена. Буддизм – это преднаучная система. Его постулаты и принципы не являются научными постулатами и принципами. Более значительный прогресс требует понимания на серьезном научном уровне.

Статья предлагает несколько концепций, имеющих отношение к анализу влияния осознанности, включая экспозицию, когнитивные изменения, саморегулирование, релаксацию и приятие. Однако и здесь существует некоторая путаница между техниками, общими методами или совокупностями техник, психологическими процессами и психологическими принципами или теориями. Проблема не столько в одном отдельном элементе, сколько во всей области. Экспозиция, например,

является общим методом. Иногда этот метод ассоциируется с различными психологическими процессами (например, с уменьшением эмоциональной реактивности), но даже это не является теоретическим механизмом. Почему этот метод иногда оказывает, а иногда и не оказывает воздействия определенного рода, это вопрос психологических принципов. Комментарий такого рода не является поводом для полного анализа, но некоторый порядок можно привнести в эту область, сосредоточившись на ключевой проблеме, с которой сталкивается человек: доминирование буквального языка.

Способности человека к вербальной речи имеют настолько огромную практическую пользу, что вовлекаются практически во все виды человеческой деятельности. Во многих ситуациях эти способности полезны, но они также порождают множество проблем. Язык и познание подразумевают широкое разнообразие двунаправленных отношений, включая иерархическую принадлежность к классу, различия, противопоставление, временные отношения и т.д., но наиболее клинически важным классом отношений являются сравнительные или оценочные отношения. Даже небольшой набор реляционных способностей позволяет человеку говорить или думать о событиях, которых нет, сравнивать возможные варианты исхода, а затем эти реляционные отношения изменяют то, как функционируют анализируемые события [10]. Этот процесс чрезвычайно полезен и, похоже, лежит в основе огромного экологического успеха людей, которые стали доминирующим видом на планете, несмотря на свою относительно слабую, медленную и неподготовленную к физическим воздействиям природу.

Когда в ситуации доминирует человеческий язык, доминируют также психологические функции, которые являются буквальными и оценочными. Во многих областях (например, физическая опасность) это, как правило, полезно, но в более психологических областях это часто не так. Рассмотрим поведение, которое (обязательно) эволюционировало задолго до человеческой речи: сексуальное поведение. Человеческие существа переживают поразительно трудные времена, связанные с их сексуальностью. Буквальные и оценочные функции человеческого языка и познания являются основным виновником превращения очень естественного поведения, и это не является проблемой для подавляющего большинства живых существ, не относящихся к человеку, – в центральный фокус человеческих страданий. Некоторые поведенческие процессы кажутся особенно вероятными, когда доминирует буквальный и оценочный язык. Хорошим примером непроизвольного результата таких процессов является избегание опыта. Избегание опыта (experiential avoidance) – это явление, которое происходит, когда человек не желает оставаться в контакте с определенными личными переживаниями (например, телесными ощущениями, эмоциями, мыслями, воспоминаниями, поведенческими предрасположенностями) и предпринимает шаги для изменения формы или частоты этих событий и контекстов, которые их вызывают, даже если это причиняет ущерб жизни.

Связь между избеганием опыта и буквальным, оценочным языком и познанием не является произвольной. Оценочные словесные процессы позволяют искать предпочтительное положение вещей по сравнению с непредпочтительным положением вещей. Во внешнем мире это, как правило, желательно. Например, полезно рассмотреть вопрос о том, сколько пищи потребуется для того, чтобы пережить зиму, и принять соответствующие меры. Однако по мере развития языковых способностей все больше и больше конструкций применяется к событиям личного опыта, и эти события становятся вовлеченными в оценочные словесные стратегии регулирования. Первоначально эти термины были просто метафорами (например, «склонность» к движению была метафорически связана с физическими объектами, которые буквально «склонялись к движению»; «тревога» относилась к затруднению дыхания и т.д.), но, в конце концов, они стали конкретными ссылками на внутренние «вещи», и эмоциональные или когнитивные состояния, которые связаны с оцениваемыми ситуациями, сами приобретали оценочные коннотации. Например, нормативным является вера в то, что «тревога – это плохо», предположительно отчасти потому, что тревога – это реакция на события, которые сами по себе истолковываются как негативные.

Применительно к внешнему миру язык и познание намеренно используются для того, чтобы помочь создать оценочное позитивное состояние дел и избежать негативного. Как только мысли и чувства сами по себе становятся оценочными, это очевидный шаг к тому, чтобы сделать то же самое с этими частными событиями. Результаты часто оказываются бесполезными, поскольку частные события исторически и вербально запутаны. Рассмотрим отрицательно оцененную мысль. Чтобы избежать мысли намеренно, необходимо следовать словесному правилу, уточняющему, какой мысли следует избегать. К сожалению, это правило само содержит в себе избегаемую мысль, и чтобы проверить ее успешность, это правило (а значит, и мысль) должно быть пересмотрено. Известный парадокс

подавления мысли ясно показывает проблему. Многие формы психопатологии можно рассматривать как формы избегания опыта, однако процессы, порождающие такое избегание, присущи самому буквальному языку. По мере того, как происходит избегание опыта, возрастает вероятность стресса и возбуждения, что, в свою очередь, приводит к более оценочным вербальным сопоставлениям, а также к более сфокусированным на себе стратегиям избегания.

Существует несколько известных источников этого эффекта. Вербальные правила имеют тенденцию сужать диапазон поведения, доступного для контакта с более непосредственным опытом; они имеют тенденцию ограничивать влияние непредвиденных обстоятельств сами по себе; они вводят или увеличивают социальное примирение или сопротивление в менее социальных ситуациях; и, наконец, они в массовом порядке полезны во многих внешних ситуациях. В конечном итоге, в регулировании человеческого поведения доминируют буквальные, оценочные стратегии, даже когда менее буквальные и менее осуждающие стратегии будут более эффективными.

До недавнего времени эмпирическая клиническая психология часто либо пыталась обойти проблемы буквального, оценочного языка и познания (например, в традиционной поведенческой терапии), либо бросала им вызов напрямую (например, в традиционной когнитивной терапии). Другими словами, эмпирическая клиническая психология, как правило, делала акцент на поведенческих или когнитивных изменениях первого порядка, а не на изменениях второго порядка. Новые терапии (диалектическая терапия поведения, терапия принятия и ответственности, когнитивная терапия, основанная на осознанности и т.д.) подчёркивают более контекстуальные цели. В таких методах, как терапия, основанная на осознанности, принятии и ответственности, когнитивная терапия, основанная на осознанности и т.д., делается упор на такие методы, как внимательное осознавание, принятие и интерцептивное воздействие. К ним мы добавим методы когнитивного расцепления (методы, которые непосредственно подрывают буквальное значение языка, такие методы, как многократное произнесение слова снова и снова), а также разъяснение ценностей (помещая эти другие методы в контекст самоидентифицированных жизненных целей и направлений). Осознанность – это набор техник (т.е. метод), предназначенный для поощрения намеренного, неэвалюативного контакта с событиями, которые происходят здесь и сейчас. Эти другие, связанные между собой техники имеют иную направленность процесса.

Как принятие, так и интерцептивная экспозиция фокусируются на повышенном контакте с ранее избегавшимися частными событиями. Когнитивная диффузия стремится уменьшить буквальные и оценочные функции языка при возникновении этих функций. Разъяснение ценностей направлено на то, чтобы поставить вербальные стратегии под лучший контекстный контроль, направляя вербально-когнитивные способности на выбор более крупных целей, вместо того чтобы подчеркивать их в качестве исключительного средства для достижения таких целей. Путаница возникает из-за того, что основные цели процесса каждого из этих общих методов взаимосвязаны. Любой подход, который поощряет неэвалюативный контакт с происходящими здесь и сейчас событиями опыта, обязательно приведет к увеличению контакта с частными событиями, которых раньше избегали, потому что эти частные события, в конце концов, будут происходить в непосредственном опыте настоящего, и неэвалюативный, неосуждающий подход к ним по своей природе увеличит контакт. Такой метод также уменьшит буквальные и оценочные функции языка, в то время как они происходят, потому что именно эти функции препятствуют неравнозначному контакту с происходящими здесь и сейчас событиями. Например, когниции, которые вступают в сознание во время практики осознанности, наблюдаются, но не оцениваются как хорошие или плохие, истинные или ложные. Это прямое нападение на буквальный, оценочный язык.

Точно так же любой метод, который поощряет неэвалюативный контакт с происходящими здесь и сейчас событиями, поставит вербальные регуляторные стратегии под лучший контекстный контроль, потому что он научит людей, в какое время и в каком месте использовать буквальные, плановые, оценочные навыки, а также в какое время использовать неэвалюативные навыки. Таким образом, каков бы ни был основной фокус осознанности, он вовлекает центры всех этих соответствующих техник. Действительно, все эти процессы появились в трудах авторов, обсуждающих осознанность. Похоже, что эти процессы взаимосвязаны. Это связано с тем, что все эти приёмы, в конечном счёте, направлены на чрезмерное воздействие человеческого языка и самого познания. Проблема вербально-познавательных функций заключается не столько в том, что они двунаправленные и оценочные, сколько в том, что они настолько доминируют. Рассмотрим ситуацию человека в торговом центре с паническим расстройством, который следит за быстро бьющимся сердцем, беспокоится о социальном унижении, сканирует путь эвакуации и постоянно

оценивает, пришло ли сейчас время уходить. Ни одно из этих действий не является проблемой само по себе. Все они в какой-то степени пересекаются с нормальным спектром поведения и, по крайней мере, в виде воспоминаний, будут продолжаться и после успешного лечения. Проблема в том, что эти функции доминируют по отношению ко всем остальным.

Для человека с паническим расстройством, поход в торговый центр – это не о том, чтобы смотреть на людей, разговаривать с продавцами, пить газировку, ценить архитектуру, рассказывать анекдоты, примерять косметику и любое из тысячи других действий, которыми можно заняться в торговом центре. Говоря иначе, проблема не в наличии определенных функций, а в их ограниченности и негибкости. Эта ограниченность и негибкость проявляются как естественное воздействие человеческого языка и познания, и именно это основное воздействие в конечном итоге и направлено на все эти методы.

Язык редукции и устранения кажется убедительным только потому, что концептуальный фокус человека и его внутренние измерительные системы сами по себе настолько ограничены. Например, если буквальные, оценочные функции языка доминируют над человеком с паническим расстройством, то высокое эмоциональное возбуждение и сфокусированные на избегании опыта действия будут происходить на чрезвычайно высоком уровне. После успешного лечения эти состояния и действия уже не будут происходить на том же уровне или с той же частотой, но этот эффект не возникает потому, что возбуждение больше невозможно или действия (сфокусированные на избегании опыта) исключаются из репертуара. Произошло то, что клиент стал чаще заниматься другими делами в торговом центре: расширился диапазон и повысилась гибкость действий.

Методы, которые помогают установить более открытый, гибкий подход, приведут к появлению новых более ценных функций в ранее проблемных контекстах. Эти методы будут отбираться и поддерживаться на основе их жизненной ценности для страдающих людей, что очень тесно связано с анализом осознанности Лангер [5] как своего рода общей профилактики когнитивной и поведенческой негибкости. Действительно, согласно определению Лангер, осознанность является конечной целью всех этих методов.

Выводы из проведенного исследования. Таким образом, перечисленные методы представляют собой вызов эмпирической клинической психологии, поскольку их более масштабная цель просто не совпадает с более распространенными методами, которые они могут заменить. Эти новые методы конструктивны.

Они направлены на увеличение диапазона и гибкости поведения, возникающего в контекстах, в которых ранее работали только буквальные, избегающие или оценочные функции. Они несут в себе то же послание, что и старомодная, функционально ориентированная поведенческая терапия, но в новом виде, который утверждает и удостаивает внимания важность человеческих мыслей и чувств и их роль в человеческих страданиях. Если этот анализ верен, то исследователи и терапевты, возможно, видят более фундаментальные изменения, чем предполагают некоторые из разработчиков этих методов. Осознанность, принятие и расцепление – это не просто другой способ лечения традиционно концептуализированных проблем депрессии или тревоги. Они подразумевают новое определение проблемы, ее решение и то, как следует измерять и то, и другое. Проблема заключается не в наличии конкретных мыслей, эмоций, ощущений или побуждений: Это ограничение человеческой жизни. Решение не в том, чтобы устранять трудные частные события, а в том, чтобы жить полноценной жизнью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бах А.К., Винсче Дж.П., Барлоу Д.Х. Сексуальная дисфункция. Клинический справочник психологических расстройств : пособие по последовательной терапии [Sexual dysfunction. Clinical handbook of psychological disorders: A step-by-step treatment manual]. Нью-Йорк : Гилфорд Пресс, 2001.

2. Вилсон К.Г., Робертс М. Ключевые принципы в терапии принятия и ответственности: приложение к анорексии [Core principles in Acceptance and Commitment Therapy: An application to anorexia]. *Когнитивная и бихевиоральная практика*. 2002. № 9. С. 25–32.

3. Голдиамонд И.В направлении конструктивного подхода к социальным проблемам [Toward a constructional approach to social problems]. *Бихевиоризм*. 1974. № 2. С. 1–79.

4. Кабат Зинн Дж. Куда бы ты не шел, ты уже там: Медитация осознанности в повседневной жизни [Wherever you go, there you are: Mindfulness meditation in everyday life]. Нью-Йорк : Гиперион, 1994.

5. Лангер И.Дж. Осознанность [Mindfulness]. МА : Эдисон Весли, 1989.

6. Липкенс Г., Хаес С.К., Хаес Л.Дж. Лонгитюдное исследование стимульных реакций у детей [Longitudinal study of derived stimulus relations in an infant]. *Журнал экспериментальной детской психологии*. 1993. № 56. С. 201–239.

7. Марлат Г.А., Кристеллер Дж.Л. Осознанность и медитация. Интегрируя духовность в терапию [Mindfulness and meditation. Integrating spirituality into treatment]. Вашингтон, ДС : Американская психологическая ассоциация, 1999.

8. Нобре П., Гувейа Дж.П. Эректильная дисфункция: эмпирический подход, основанный на когнитивной теории Бека [Erectile dysfunction:An empirical approach based on Beck's cognitive theory]. *Терапия сексуальности и отношений*. 2000. № 15(4), С. 351–366.

9. Хаес С.К. Поведение основанное на правилах: Познание, случайности и контроль [Rule-governed behavior: Cognition, contingencies, and instructional control]. Нью-Йорк : Пленум Пресс, 1989.

10. Хаес С.К., Барнес-Холмс Д., Роше Б. Теория реляционных фреймов: пост-скинерианская ситуация человеческого языка и познания [Relational frame theory: A post-Skinnerian account of human language and cognition]. Нью-Йорк : Пленум Пресс, 2001.

11. Эмоцилнальное избегание и поведенческие расстройства: функциональный измерительный подход к диагностике и терапии [Emotional avoidance and behavioral disorders: A functional dimensional approach to diagnosis and treatment] / С.К. Хаес, К.В. Вилсон, И.В. Гиффорд, В.М. Фолетт, К. Стросахл. *Журнал консультирование и клинической психологии*. 1996. № 64. С. 1152–1168.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF FUTURE PSYCHOLOGISTS READINESS TO WORK WITH SINGLE – PARENT FAMILIES

УДК 378.09:159.9:316.362.31
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.9

Пастощук Г.Д.
аспірант кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Автором здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень із вивчення питання готовності майбутніх психологів до професійної діяльності: більшість досліджень указує на те, що, крім набутих знань і практичних навичок і вмінь, певний ступінь підготовки майбутнього психолога-практика можливий за умови достатнього рівня оволодіння багатьма життєвими й соціальними компетенціями та самореалізації й передстартової активації свого «Я», наголошують на тому, що професійний та особистісний аспекти підготовки, які, у свою чергу, поєднані в єдину проблематику професійно-особистісного зростання, є взаємозалежними й взаємозумовленими.

Проаналізовано психологічну готовність як складник професійної підготовки майбутніх фахівців-психологів, який зумовлює наявність професійно важливих особистісних якостей і властивостей і є однією з необхідних умов ефективного здійснення професійної психологічної допомоги сім'ям. Зібрано в таблицю напрями досліджень у контексті формування готовності психолога з вирішення різних конкретно поставлених завдань і встановлено, що на стан психологічної готовності справляють вплив конкретні умови, у яких відбувається діяльність. Уточнено сутність поняття «готовність майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями», яке здійснюється шляхом формування всіх її компонентів. Обґрунтовано структурні компоненти цієї готовності: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-пізнавальний, операційно-діяльнісний та особистісно-рефлексивний, які є взаємозалежними, взаємодоповнюючими один одного і перебувають у динамічній взаємодії й тісному зв'язку між собою, характеризуючи цю готовність як цілісне системне утворення. За допомогою експертної роботи визначено професійні, діяльнісні та психологічні ознаки, що висвітлюють зміст структурних компонентів готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями.

Ключові слова: *психологічна готовність, професійна готовність, формування готовності, фахівець, компоненти готовності, ознаки готовності.*

The author carried out a theoretical analysis of scientific research on the study of the readiness of future psychologists for professional activity: most studies indicate that in addition to the acquired knowledge, practical skills and abilities, a certain degree of training of the future psychologist-practice is possible with a sufficient level of mastering many life and social competencies, self-realization and pre-start activation of their "I", emphasize that professional and personal aspects of training that, in turn, the combined problems of professional and personal growth are interdependent and interdependent.

Psychological readiness is analyzed as a component of professional training of future specialists in psychology, which determines the presence of professionally important personal qualities and properties and is one of the necessary conditions for the effective implementation of professional psychological assistance to single-parent families. It is collected in a table of research directions in the context of the formation of a psychologist's readiness to solve various specific tasks and it is established that the state of psychological readiness is influenced by the specific conditions in which the activity takes place.

The essence of the concept of "readiness of future psychologists to work with single-parent families", which is carried out by forming all its components, is clarified. The structural components of this readiness are substantiated: motivational-value, cognitive-cognitive, operational-activity and personal-reflexive, which are interdependent, complementary to each other and are in dynamic interaction and close connection with each other, describing this readiness as an integral system education.

With the help of expert work, professional, activity and psychological features are identified that highlight the content of structural components of the readiness of future psychologists to work with single-parent families.

Key words: *psychological readiness, professional readiness, formation of readiness, specialist, components of readiness, signs of readiness.*

Постановка проблеми. Важливою передумовою успішного виконання будь-якої діяльності є готовність до її здійснення. Готовність психолога до професійної діяльності потребує особливої уваги, оскільки зумовлює здатність фахівця розв'язувати складні спеціалізовані завдання й практичні проблеми в різних сферах психології, зокрема в сімейній.

Варто зазначити, що сімейна проблематика є надзвичайно багатогранною і складною, адже соціальні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, істотно впливають на стан сім'ї, динаміку й тенденції її розвитку. У зв'язку з нестабільною соціально-економічною та політичною ситуацією в нашій державі останніми роками спостерігаємо збільшення кількості неповних сімей, які потребують соціальної та психологічної підтримки, допомоги в збереженні, налагодженні чи відновленні зв'язків між її членами, рекомендацій щодо соціалізації підростаючого покоління із зазначеної кризової категорії сімей, змістових порад

із питань виконання й перерозподілу функцій сім'ї в умовах її структурної деформації. Таке соціальне замовлення й підтверджує актуальність дослідження та породжує потребу в цілеспрямованій підготовці майбутніх психологів до здійснення роботи з членами неповних сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми готовності до професійної діяльності приділяли увагу такі відомі вчені, як М. Дяченко, К. Дурай-Новакова, Е. Зеєр, Л. Кандибович, В. Панок, В. Рибалко, В. Сластьонін, Н. Чепелєва й інші [7; 6; 8; 13; 14; 16; 18]. На думку більшості дослідників, професійна готовність майбутнього фахівця до діяльності є складним, багатоаспектним особистісним утворенням. Крім того, вона пов'язана з глибинними структурами особистості, з її ціннісно-смисловою сферою, розумінням призначення майбутньої професійної діяльності, знайомством із широким колом питань теоретичної та практичної психологічної підготовки, прикладними знаннями з психології, прагненням у процесі свого життя успішно інтегрувати в собі наукові знання й навички, здатністю до критичної перевірки процесів діяльності з метою рефлексії.

Серед багатьох питань, які тісно пов'язані з дослідженням цієї проблеми, є чимало таких, що стосуються вивчення питань взаємодії соціальних педагогів і вчителів з неповними сім'ями (неповні сім'ї, організація та зміст роботи з соціального захисту жінок, дітей і сімей – Т. Зубкова [9]; підготовка майбутнього вчителя початкової школи до роботи з батьками молодших школярів з неповних сімей – А. Шульга [20]; психологічна допомога функціонально неповним сім'ям в освітньому закладі – І. Юрченко [21]) тощо. Водночас відсутні праці, у яких було б обґрунтовано специфіку й удосконалення практики професійної підготовки майбутніх психологів до роботи саме з неповними сім'ями.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень із вивчення питання готовності майбутніх психологів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході дослідження виявлено, що сьогодні існують різні підходи до визначення змісту поняття «готовність», яке, у свою чергу, ототожнюється з поняттям «професійна готовність». Уважаємо, що поняття «підготовка» й «готовність» дуже тісно пов'язані, взаємозалежні та взаємозумовлені. Це пояснюється тим, що підготовка до професії є ні що інше, як формування готовності до неї, а система настанов на працю, стійка орієнтація на виконання професійних функцій, загальна готовність до праці є психічним результатом професійної підготовки. Відзначимо, що й трактування поняття «готовність» зумовлено як специфікою структури конкретної діяльності, що досліджується в кожному конкретному випадку (робота у звичайних умовах, в аварійних ситуаціях, у спорті тощо), так і розходженням теоретичних підходів дослідників у вивченні цієї проблеми. Готовність до діяльності розглядається як на особистісному, так і на функціональному рівнях. Представники функціонального підходу М. Дяченко, Л. Кандибович, В. Сластьонін розуміють поняття «готовність» як певний функціональний стан, установка на психологічні та соціальні взаємовідносини, що характеризує поведінку особистості [7; 21]. Цей підхід характеризується тим, що стан готовності зумовлюється стійкими психічними особливостями, властивими цій особистості. Він не являє собою перенесення якостей і станів у нову ситуацію, просту їх актуалізацію. На думку В. Сластьоніна [16], готовність до діяльності є особливим психічним станом, який характеризується наявністю в суб'єкта образу, структури певної дії та постійної спрямованості свідомості на її виконання. На нашу думку, на стан психологічної готовності справляють вплив також конкретні умови, у яких відбувається діяльність. Із цього погляду готовність як функціональний стан містить різні установки щодо осмислення завдання, моделі ймовірної поведінки, визначення соціальних способів діяльності, оцінку власних можливостей у їх співвідношенні з майбутніми труднощами, а також необхідністю досягнення певного результату [5].

За визначенням К. Дурай-Новакової [6], професійна готовність є не лише результатом, а й метою професійної підготовки, початковою й основною умовою ефективної реалізації можливостей кожної особистості. У фундаментальному дослідженні готовності студентів до педагогічної діяльності вчена визначає готовність як складне структурне утворення, центральним ядром якого є позитивні установки, мотиви й усвідомлення цінності педагогічної праці. До складу готовності входять також комплекс професійно-педагогічних знань, навичок і вмінь, а також певний досвід їх застосування на практиці. Показники професійної готовності, безумовно, пов'язані з особистістю та діяльністю. Якщо готовність функціонує в певний обмежений проміжок часу, тоді її можна назвати станом; якщо готовність проявляється в різні періоди під впливом мотиваційних факторів і ситуацій, тоді варто говорити про готовність як про якість особистості. У структурі професійної готовності дослідниця виділяє такі компоненти: мотиваційний, пізнавально-оцінний, емоційно-вольовий, операційно-дієвий, мобілізаційний.

На особливу увагу заслуговує дослідження характеристик поняття готовності до професійної діяльності Е. Зеєра [8], який розглядає

готовність як складне особистісне утворення на двох рівнях. На першому рівні готовність розглядається як бажання, прагнення оволодіти якоюсь професією, спеціальністю, на другому – як здатність, підготовленість до професійної діяльності. Відповідно до першого рівня, компонентний склад визначають таким: мотиваційний: потреба в праці, зацікавленість професією, спеціальностями; уявлення про соціальний статус, престижність професії, матеріальна зацікавленість; пізнавальний: розуміння соціальної значущості, необхідності обраної професії, знання шляхів досягнення мети; емоційний: гордість за професію, естетичне ставлення до професійної майстерності; вольовий: уміння мобілізувати свої сили, подолати труднощі на шляху досягнення мети. На другому рівні готовність до професійної діяльності розглядається як уже сформованість необхідних для її успішного здійснення якостей (професійних, особистісних), умінь, навичок, знань.

Найбільш оптимальне, на нашу думку, тлумачення поняття готовності до професійної діяльності, що інтегрує попередній науковий досвід вивчення цього феномена, пропонують С. Максименко й О. Пелех: «Готовність до того чи іншого виду діяльності є цілеспрямованим вираженням особистості, що включає її переконання, погляди, ставлення, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, уміння, установки» [12, с. 70]. Автори розрізняють тимчасову й тривалу готовність. Для ефективної професійної діяльності необхідний актуалізований стан тимчасової готовності. Він передбачає наявність стійкої сукупності рис тривалої готовності, котра, у свою чергу, мала пройти складний процес формування, динамічним стрижнем якого є оволодіння професією в умовах навчального закладу [12, с. 72].

Окремі думки щодо базових ознак діяльності практичних психологів, вимог до особистості майбутніх фахівців, особливостей підготовки майбутніх психологів представлені в роботах вітчизняних дослідників (Н. Берегової, В. Бочелюка, С. Максименко, А. Руденок, В. Панка, О. Пелех, Н. Чепелєвої, О. Черепєхіної та ін.) [3; 5; 12; 15; 13; 18; 19].

Як зазначають С. Максименко, В. Панок, Н. Чепелєва [12; 18], саме тому за час навчання в закладі вищої освіти студенти повинні не тільки набути необхідні знання з фахових дисциплін, а й розвинути відповідні психологічні якості, сформувати позитивне ставлення до майбутньої професії, від чого повною мірою буде залежати успішність творчої реалізації в практичній діяльності, а також реалізація власних здібностей робить особистість психологічно зрілою, здатною до творчості.

Аналіз наукових праць із проблеми дослідження формування готовності психолога до професійної діяльності в різних аспектах її вивчення (таблиця 1) дає змогу стверджувати, що майбутнього фахівця-психолога потрібно готувати до взаємодії з неповними сім'ями, так як така підготовка сприятиме підготовленості до стабільної продуктивної праці й комплексному та якісному виконанню функцій, завдань у процесі надання допомоги всім членам сімей із зазначеної кризової категорії та розумінню самим майбутнім фахівцем важливості й соціальної значущості такої взаємодії.

Автори по-різному визначають і висвітлюють процес формування готовності залежно від специфіки трудової діяльності, кожен із виділених компонентів у різних моделях чи дослідженнях має своє розуміння й навантаження.

Дослідник професійної рефлексії М. Бадалова [1], крім розробки психологічного комплексу методик на визначення рівня інтелектуальної готовності майбутніх психологів до розв'язання інтелектуальних завдань, для глибокого відображення компонентів цієї готовності, визначила умови формування інтелектуальної готовності студентів до розв'язання інтелектуальних завдань.

У дослідженні Н. Берегова [3] зазначає, що психологічна готовність до того чи іншого виду діяльності є цілеспрямованим виявом особистості, який включає переконання, погляди, систему ставлень, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, уміння, настанови. Така готовність, на думку автора, «досягається в ході моральної, психологічної, професійної та фізичної підготовки, є результатом всебічного особистісного розвитку особистості з урахуванням вимог, зумовлених особливостями діяльності, професії». Проте в дослідженні відсутні критерії та показники, за якими проводиться визначення рівнів цієї готовності.

На думку В. Бочелюка [4], важливою умовою формування психологічної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності з віктимними підлітками є наявність відповідних якостей, передусім схильностей і здібностей студентів до майбутньої діяльності. Автором визначено кроки готовності майбутніх психологів до професійної діяльності. Однак у змісті компонентів готовності із запобігання віктимній поведінці підлітків не відображено здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків підлітків з неповної сім'ї.

Деякі дослідники [5] пропонують до структури психологічної готовності психолога до професійної діяльності включити функціонально пов'язані між собою та взаємозумовлені компоненти: мотиваційний (сукупність мотивів, адекватних цілям і завданням професійної діяльності); когнітивний (сукупність знань, необхідних для професійної діяльності);

Таблиця 1

Напрями досліджень у контексті формування готовності психолога до професійної діяльності

Автор/роки дослідження	Тематика	Структурні компоненти/зміст	Розроблено/упроваджено/апробовано
М.В. Бадалова, 2002 р. [1]	Формування в майбутніх психологів інтелектуальної готовності до розв'язування консультативних завдань	Рівні інтелектуальної готовності: - високий, - середній, - низький	Психологічний комплекс методик для визначення рівня інтелектуальної готовності майбутніх психологів до розв'язання консультативних завдань
Н.П. Берегова, 2009 р. [3]	Формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з проблемними клієнтами	- мотиваційний, - когнітивний, - операційно-діяльнісний, - емоційно-вольовий	Програма формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з проблемними клієнтами
В.В. Бочелюк, 2014 р. [4]	Особливості готовності майбутніх психологів до роботи із запобігання віктимній поведінці підлітків	- мотиваційний, - когнітивний, - операційний, - особистісний	Модель формування готовності до роботи із запобігання віктимній поведінці підлітків у студентів-психологів
Т.О. Ковалькова, 2013р. [10]	Формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі	- особистісний, - когнітивний, - інтерактивний, - рефлексивний (оцінний)	Технології формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі в процесі фахової підготовки
А.І. Руденок, 2013 р. [15]	Формування в майбутніх психологів готовності до запобігання сімейним конфліктам і подолання сімейних конфліктів	- мотиваційний, - когнітивний, - операційно-діяльнісний, - особистісний	Тренінгова програма підвищення готовності майбутніх психологів до запобігання сімейним конфліктам і подолання сімейних конфліктів
Я.В. Чаплак, 2011 р. [17]	Формування готовності майбутніх практичних психологів до консультативної взаємодії зі старшокласниками, схильними до правопорушень	- особистісний, - теоретичний, - практичний	Програма та методика формування готовності психолога до практичних справ
О.А. Черепєхіна, 2006 р. [19]	Особливості психологічної готовності психологів до професійної діяльності в спорті	- ставлення до виду діяльності, - мотиви, - знання про предмет, - способи діяльності, - навички й уміння їх практично втілити	Програма психокорекційної роботи зі спортивними психологами щодо підвищення рівня їх психологічної готовності до професійної діяльності в спорті

операційний (сукупність умінь і навичок практичного вирішення професійних завдань); особистісний (сукупність важливих для психолога особистісних якостей). Водночас, на нашу думку, для глибшого відображення наповнення когнітивного компонента цієї готовності варто враховувати той факт, що для якісної взаємодії з клієнтом у професійній діяльності, сімейному психологу потрібні ґрунтовні знання з психології сім'ї, адже в будь-якому разі влив відбувається на продукт сімейної системи (дитину) або засновника її (дорослу людину), а також це те найближче середовище, вплив якого є незаперечним на особистість.

Вагомим внеском у напрямі дослідження є роботи в контексті готовності психолога до роботи із сім'ями загалом. Так, у дослідженні А. Руденок [15] розглядається «готовність майбутнього психолога до запобігання та подолання сімейних конфліктів» як складне, особистісне утворення, що виражає прагнення фахівця на основі наявних професійних знань і вмінь професійної спрямованості й особистісних якостей успішно вирішувати завдання запобігання сімейним конфліктам і подолання сімейних конфліктів. Вона поєднує професійні знання, уміння, професійну спрямованість та особистісні якості, набуті в процесі навчання у вищому навчальному закладі для застосування їх у професійній діяльності. На жаль, попри глибоке відображення структурних компонентів готовності, не уточнено

роботу психолога щодо запобігання додатковим (ненормативним) сімейним кризам і конфліктам і подолання додаткових (ненормативних) сімейних криз і конфліктів у неповний сім'ях, таких як повторний шлюб, зведення дітей від попередніх шлюбів, народження спільної дитини тощо.

За О. Безлюдним, Т. Кобилянською [2], формування готовності майбутніх психологів до роботи із сім'ями підлітків у процесі професійної підготовки охоплює такі блоки та їх складники: методологічно-цільовий (мета, завдання, підходи, принципи), змістово-операційний (суб'єкти, етапи, зміст, форми, методи, технології), результативно-оцінний (критерії, рівні, результат), що відображають специфіку підготовки майбутніх психологів до роботи із сім'ями підлітків і забезпечують їхню готовність до здійснення цього процесу в професійній діяльності. Взаємодія психолога і сім'ї представлена в моделі трьома етапами: мотиваційним, операційним, оцінним. Проте поза увагою дослідників залишилася здатність психолога до розуміння природи поведінки, діяльності й вчинків членів студентських, неповних сімей.

Заслуговує на увагу в контексті розвідки робота Т. Левицької [11], де теоретично обґрунтовано поняття «психологічна готовність особи до створення сім'ї», яке відображає активно дійовий стан людини, її установку на створення сім'ї, а також знання основ сімейно-шлюбного життя. Дослідниця виділяє такі компоненти готовності: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний, адже однією з причин утворення неповних сімей є розпад шлюбу, де здебільшого першопричиною слугує непідготовленість шлюбних партнерів до створення сім'ї, невміння опанування нових ролей і відповідальності один за одного.

Як бачимо, обґрунтуванню провідних питань готовності майбутніх психологів до професійної діяльності присвячено праці багатьох науковців у галузі психології, але разом із тим спостерігаємо дефіцит вітчизняних досліджень, присвячених розробленню теоретичних основ і вдосконаленню практики професійної підготовки майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями.

Отже, аналіз літературних джерел щодо структури готовності до діяльності майбутніх психологів дає нам підстави стверджувати, що більшість науковців включає до структури цього складного інтегрального утворення чотири компоненти: 1) мотиваційний (спонукальний); 2) когнітивний (пізнавальний); 3) орієнтаційно-ціннісний(особистісний); 4) практично-операційний (діяльнісний). Формування феномена готовності здійснюється шляхом формування всіх її компонентів за домінуючої ролі того чи іншого компонента, залежно від виду діяльності в умовах спеціально організованого навчання й виховання, що спрямоване на оволодіння теоретичними знаннями, практичними вміннями та особистісним зростанням майбутнього психолога.

Узагальнення наукових думок дало нам змогу уточнити сутність поняття «готовність майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями» як стійке впорядкування сукупності когнітивних процесів, відповідних психічних властивостей особистості фахівця, наявність у нього професійних знань із загальної та вікової психології, психології сім'ї, конфліктології, умінь, навичок, умотивованості, що дає змогу здійснювати комплексну, ефективну й успішну взаємодію психолога з членами неповних сімей.

Результати аналізу психологічних джерел щодо формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями дають змогу визначити важливі структурні складники такої готовності, а саме: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-пізнавальний, операційно-діяльнісний та особистісно-рефлексивний.

Щоб позбутися суб'єктивізму в дослідженні й визнання змісту компонентів у структурі готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями, ми залучили експертів, які мають досвід практичної діяльності й консультативної роботи із сім'ями. Завданням експертів – із переліку ознак (знання, уміння, установки, особистісні якості), що найчастіше згадуються в працях дослідників, вибрати ті, які найбільше відображають наповненість того чи іншого структурного компонента. Для глибшого відображення змісту компонентів, експертам пропонувалося вказати в переліку ознак свої варіанти.

За результатами проведеної роботи нами визначено зміст кожного компонента зі структури готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями. Зокрема, мотиваційно-ціннісний компонент у дослідженні відображає позитивна мотивація до професії сімейного психолога, мотивація досягти успіху в сімейному консультуванні, цінність взаємодії з різними типами сімей, інтерес до роботи з учасниками сімейних криз і конфліктів у неповний сім'ях, установка до здійснення психолого-педагогічної підтримки неповної сім'ї, мотивація до отримання нових знань про психолого-педагогічну підтримку неповних сімей, мотивація до підтримки позитивного соціально-психологічного клімату в неповних сім'ях, професійна установка на створення для неповної сім'ї умов для само- та взаємопідтримки, орієнтація на цінність сім'ї й високі досягнення в роботі з членами неповний сімей, прагнення до спілкування з дітьми та потреба надавати їм допомогу через гармонізацію внутрішньосімейних стосунків у неповний сім'ях,

а також прагнення досягнути професійної майстерності в реалізації функцій та обов'язків у взаємодії з проблемною категорією сімей.

Що стосується когнітивно-пізнавального компоненту, його змістове наповнення відображають інтелектуально-розумовий потенціал, знання психологічної характеристики й особливостей неповних сімей, знання про психологічні проблеми неповної сім'ї, знання методів роботи з дітьми та підлітками з неповних сімей, спеціальні знання з курсів «Вікова психологія», «Конфліктологія», «Сімейна психологія», «Сексологія», знання й розуміння місця та ролі неповної сім'ї в процесі формування особистості, знання теорії та історії психолого-педагогічного захисту сім'ї й дітей, знання соціальних інститутів, які здійснюють психолого-педагогічну підтримку сім'ям, знання та розуміння соціальної значущості роботи психолога з неповною сім'єю, знання про обов'язки та функції сімейного психолога, здатність обробляти інформацію з різних галузей, а також здатність майбутнього фахівця до постійного професійного розвитку й самовдосконалення.

Важливими складниками операційно-діяльнісного компонента є вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, узагальнювати інформацію, уміння визначати цілі, методи та форми роботи психолога з батьками і дітьми з неповних сімей, уміння здійснювати відбір засобів і форм для діяльності з членами неповних сімей, володіння способами та прийомами психологічної роботи з неповними сім'ями, уміння знаходити нестандартні методи та прийоми психолого-педагогічної дії на батьків і дітей з неповних сімей, уміння встановлювати контакт з дітьми та підлітками з неповних сімей, уміння планувати роботу з неповною сім'єю, уміння робити аналіз власної діяльності з метою її вдосконалення та підвищення своєї компетенції, уміння психолога ставити перед собою завдання й домагатися його реалізації, уміння вести документацію (протокол діагностичних досліджень, консультації тощо), діагностичні, організаційні, корекційні, дослідницькі, прогностичні вміння та навички для ефективної роботи з дітьми і дорослими членами неповних сімей, уміння управління своїми почуттями й емоціями при взаємодії з дітьми та дорослими з неповних сімей.

Особистісно-рефлексивний компонент включає здатність рефлексувати зміст своєї професійної діяльності в процесі роботи з неповною сім'єю, здатність творчо використовувати професійні знання в роботі з членами неповних сімей, ще й низку професійно-важливих особистісних властивостей і якостей (адекватна самооцінка, автентичність і гуманістичність, вербальний інтелект, винахідливість, високий рівень особистісної зрілості, витримка, відкритість, відповідальність, упевненість, готовність до нових ситуацій, дисциплінованість, емпатійність, привітність, енергійність, ентузіазм, зосередженість на меті, ініціативність, кмітливість, компетентність, креативність, комунікабельність, позитивна спрямованість, критичність мислення, моральність, надійність, об'єктивність, оперативність, почуття гумору, прагнення до досягнень, самоконтроль, стресостійкість, терпимість, толерантність, цілеспрямованість і зібраність).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, нами з'ясовано, що поняття «готовність майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями» відображає вмотивованість до професійної діяльності до роботи з неповними сім'ями, сукупність когнітивних процесів як результат засвоєння змісту освіти, наявність професійних знань із загальної та вікової психології, психології сім'ї, конфліктології, умінь, навичок, методів, спрямованих на допомогу членам неповних сімей, а також відповідних психічних властивостей особистості фахівця, що дає змогу здійснювати комплексну, ефективну та успішну взаємодію психолога з членами неповних сімей.

Уточнено компоненти, а саме: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-пізнавальний, операційно-діяльнісний, особистісно-рефлексивний – і визначено ознаки готовності, які відображають змістове навантаження кожного компонента готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями.

Надалі вважаємо за необхідне виявлення чинників і шляхів, які б забезпечували ефективність процесу формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями, що й слугує перспективою подальших розвідок у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадалова М.В. Профессиональная рефлексия практических психологов: опыт изучения. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 4. С. 28–30. URL: http://oaji.net/articles/2014/983-1415344555.pdf.

2. Безлюдний О.І., Кобилянська Т.В. Модель формування готовності майбутніх психологів до роботи із сім'ями підлітків у процесі професійної підготовки. *Балканско научно обозрение.* 2017. № 1. С. 9–14.

3. Берегова Н.П. Формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з проблемними клієнтами : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Національна академія ДПСУ ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2009. 20 с.

4. Бочелюк В.В. Особливості готовності майбутніх психологів до роботи з попередження віктимної поведінки підлітків. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2014. № 48. С. 12–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_48_4.

5. Бочелюк В.Й. Психологія: вступ до спеціальності. Київ : Центр навч. літератури, 2007. 287 с.

6. Дурай-Новакова К.М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности : автореф. дис. … докт. пед. наук. Москва, 1983. 32 с.

7. Дьяченко М.Н., Кандибович Л.А. Психологические проблемы готовности в деятельности. Минск : Издательство БГУ, 1996. 175 с.

8. Зеер Э., Симанюк Э. Компетентносный подход к модернизации профессионального образования. *Высшее образование в России*. 2005. № 4. С. 23–30.

9. Зубкова Т.С. Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семей. *Неполные семьи.* Москва, 2003. 75−80 с.

10. Ковалькова Т.О. Проблема формування структури готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. № 39 (2). С. 99–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_(2)__20.

11. Потапчук Є.М., Левицька Т.Л. Готовність студентів вищого навчального закладу до створення стабільної сім'ї як психолого-педагогічна проблема. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12 «Психологічні науки»* : збірник наукових праць / відпов. ред. Л.В. Долинська. Київ, 2007. № 16 (40). 89–94 с.

12. Максименко С.Д., Пелех О.М. Фахівця потрібно моделювати. *Рідна школа.* 1994. № 3–4. С. 68–72.

13. Панок В.Г. Основні напрями професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. 14 с.

14. Рибалка В.В. Психологічна культура особистості у професійній підготовці та діяльності практичного психолога. *Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах.* Київ : Ніка-Центр, 2002. С. 29–32.

15. Руденок А.І. Аналіз результатів формування готовності майбутніх психологів до запобігання та подолання сімейних конфліктів. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Педагогічні та психологічні науки».* 2013. № 1. С. 514–524. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2013_1_53.

16. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2002. 576 с.

17. Чаплак Я.В., Гаркавенко Н.В., Солійчук І.І. Формування готовності майбутніх практичних психологів до консультативної взаємодії зі старшокласниками, схильними до правопорушень : монографія. Чернівці, 2011. С. 232.

18. Чепелєва Н.В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія :* збірник наукових праць. 1998. № III. С. 35–41.

19. Черепєхіна О.А. Особливості психологічної готовності психологів до професійної діяльності у спорті : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2006. 23 с.

20. Шульга А.В. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до роботи з батьками молодших школярів з неповних сімей : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2017. 20 с.

21. Юрченко І.В. Психологічна допомога функціонально неповним сім'ям в умовах навчально-виховного комплексу І ступеня : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

СЕКЦІЯ 6
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

МОТИВАЦІЯ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

MOTIVATION OF STUDENTS 'LEARNING IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING

УДК 159.9.072.432
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.10

Головська І.Г.
к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Лазоренко Т.М.
к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Чернєва Т.М.
бакалавр, студентка І курсу
магістратури зі спеціальності «Психологія»
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Стаття присвячена дослідженню мотивації навчання студентів в умовах дистанційного навчання, адже на цей час це одна із найбільш актуальних і болючих тем для всіх вищих навчальних закладів. Суспільство вимагає від студентів високих результатів, але для того щоб ВНЗ виховав зі своїх студентів професіоналів, вони самі повинні жадати стати справжніми професіоналами свого діла. А ми не можемо уявити справжнього кваліфікованого фахівця, який не любить і не розвивається у своїй професії, своєму ділі. І тут одним із найголовніших аспектів стає мотивація.

Сучасні вчені вже давно зацікавлені мотивацією студентів, і це є дуже важливою темою для вивчення, бо від цього залежить професійне майбутнє наших дітей. Вивчення мотивації студентів завжди було дуже важливою темою, але зараз це набуло ще більшого значення. Адже дистанційне навчання внесло у це поняття свої корективи і змусило подивитися на мотивацію студентів до навчання зовсім під іншим кутом. Як зацікавити, вмотивувати студентів навчатися, коли прямого контакту у нас з ними немає? Як зберегти любов до науки та знань, коли вони отримують всю інформацію лише з екрану моніторів?

У статті ми висловлюємо наш погляд на зазначену проблему, а також пропонуємо проаналізувати наукову літературу, дослідити поняття «мотивації» та особливості її проявів й розвитку у студентів. Крім того, в статті представлене дослідження мотивації студентів в умовах дистанційного навчання. Дослідження проводилося серед 100 студентів 3 та 4 курсу спеціальності «Психологія» ПНПУ ім. Ушинського. Слід зазначити, що вся діагностика проводилася в умовах дистанційного навчання, що робить результати дослідження більш істинними. Для діагностики ми використали такі методики: «Методика для діагностики навчальної мотивації студентів (А.А. Реана і В.А. Якуніна, модифікація Н.Ц. Бадмаєвой)», «Мотивація навчання у вузі» (Т.Н. Ільїної), «Мотиви вибору професії» (Р.В. Овчарова) та розроблена нами анкета.

Ключові слова: *мотивація, студенти, ВНЗ, дистанційне навчання.*

The article is devoted to the study of student motivation in distance learning, because at the moment it is one of the most relevant and painful topics for all higher education institutions. Society demands high results from students, but in order for a university to educate professionals from its students, they themselves must be willing to become true professionals in their field. And we cannot imagine a real qualified specialist who does not like and does not develop in his profession, his business. And here one of the most important aspects is motivation.

Modern scientists have long been interested in student motivation and this is a very important topic to study, because it depends on the professional future of our children. Studying student motivation has always been a very important topic, but now it has become even more important. After all, distance learning has made its adjustments to this concept and forced to look at the motivation of students to learn from a completely different angle. How to interest, motivate students to study when we do not have direct contact with them? How to keep the love of science and knowledge when they receive all the information only from the monitor screen?

In the article we express our point of view on this problem, and also offer to analyze the scientific literature, to explore the concept of "motivation" and the peculiarities of its manifestations and development in students. In addition, the article presents a study of student motivation in distance learning. The study was conducted among 100 3rd and 4th year students majoring in "Psychology" PNPU named after Ushinsky. It should be noted that all diagnostics were performed in the conditions of distance learning, which makes the results of the study more true. For diagnosis, we used the following methods: "Methods for diagnosing the learning motivation of students (A.A. Rean and V.A. Yakunin, modification of NTS Badmaeva)", "Motivation of higher education" (T.N. Ilyina), "Motives for choosing a profession" (R.V. Ovcharova) and the questionnaire developed by us.

Key words: *motivation, students, universities, distance learning.*

Постановка проблеми. Мотивація студентів до навчання зараз є однією з найактуальніших тем. Сучасність ставить перед студентами високі вимоги, але для того щоб ВНЗ виховав зі своїх студентів професіоналів, вони самі повинні жадати стати справжніми професіоналами свого діла. А тут одним із найголовніших аспектів стає мотивація. Вивчення

мотивації студентів завжди було дуже важливою темою, але зараз це набуло ще більшого значення. Але чому? Тому що в умовах дистанційного навчання, відсутності потреби ходити до навчального закладу, багато хто з них сприймають це як позачергові канікули. Це пояснюється тим, що студенти постійно сидять вдома, поруч зі своїми батьками та родичами, і в цих умовах немає ніякої мотивації від оточення. А з іншого боку, активне спілкування з одногрупниками та викладачем, можливість самостійно вирішувати терміни та час навчання зменшують завантаженість студентів, і тим самим підвищують мотивацію до навчання. Так що ж із цього є істинним? Саме цю проблему ми хочемо розглянути у цій роботі [6].

Також важливо сказати, що навчання у вищому навчальному закладі є сходинкою до майбутньої професії, до дорослого життя. Тому навчання і придбання знань є дуже важливим аспектом у цей період. А без мотивації до навчання ніяких висот не досягти, а в умовах дистанційного навчання тим паче.

Вивченням мотивації студентів у навчанні під час дистанційного навчання займалися багато психологів, зокрема: Л.І. Божович, Г.С. Костюк, М. В. Матюхіна, Д. Макклелланд, Д. Аткінсон, Г. Хекхаузен, К. Роджерс, Р. Мей, А.Н. Леонтьєв, Є. П. Ільїн, В. Г. Леонтьєв, А. К. Маркова, А. О. Реан та інші.

Актуальність обраної теми зумовлена недостатньою розробленістю цього питання в сучасній психології, а також необхідністю розв'язання проблеми мотивації студентів під час дистанційного навчання, оскільки навчання у ВНЗ є одним із найважливіших аспектів щодо майбутнього людини, саме в цей період вона визначає своє майбутнє у професії.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні мотивації навчання студентів в умовах дистанційного навчання.

Згідно з поставленою метою були визначені такі завдання:

1. Проаналізувати теоретичні аспекти поняття мотивації до навчання як соціально-психологічного явища;
2. Визначити чинники, що впливають на прояв мотивації студентів до навчання.
3. Виконати теоретичне дослідження мотивації навчання студентів в умовах дистанційного навчання на основі вивченої літератури;
4. Експериментально вивчити рівень мотивації в умовах дистанційного навчання у досліджуваній групі, здійснивши кількісний і якісний аналіз отриманих даних;
5. Проаналізувати теоретичний матеріал з корекції мотивів;
6. Розробити рекомендації для посилення мотивації до навчання в умовах карантину.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз літератури; емпіричні: психодіагностичні методики: «Методика для діагностики навчальної мотивації студентів» (А.А. Реана і В.А. Якуніна, модифікація Н.Ц. Бадмаєвой), «Мотивація навчання у вузі» (Т.Н. Ільїної), «Мотиви вибору професії» (Р.В. Овчарова) та розроблена нами анкета; математичні: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження; корекційна робота.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивація – це готовність людини докладати максимум зусиль задля досягнення своєї мети, якщо ця мета задовольняє якусь певну потребу цієї людини [1].

Проблемою мотивації займалася велика кількість вітчизняних та закордонних психологів.

Вивчення проблеми мотивації людини пояснюється тим, що люди в усі часи не могли зрозуміти, що саме керує людиною і спонукає її на ті чи інші вчинки, заради чого або заради кого вона діє, який мотив керує нею.

Дуже важливим питанням для суспільства в умовах сучасності стає проблема того, як підвищити ефективність навчання студентів загалом. Одним із найбільш цікавих питань є та залишається питання про мотивацію навчальної діяльності студентів. Адже мотивація впливає на студента, на його особистість загалом, на його емоційний стан, на його світогляд та уявлення про навколишній та внутрішній світ, сприйняття всього, що оточує його. Студент навчається не тільки задля того, щоб отримати нові знання, пізнати щось нове чи щось інше. Основною мотивацією студента стає професійне зростання, яке він отримає в результаті навчання, а також те, яке матеріальне забезпечення принесе ця робота йому в майбутньому. Також, безперечно, рівень мотивації студентів прямим чином впливає на їхню активність у процесі навчання. Адже кому буде потрібно витрачати свої сили та час на справу, яка є зовсім нецікавою. Тобто можна сказати, що мотиви – це основна рушійна сила студента до оволодіння новими знаннями [5].

Дистанційне навчання і мотивація студентів в цей період – це справжня больова точка сучасного суспільства. Студенти та викладачі зараз лише намагаються пристосуватися до нової форми навчання, вони стикаються з безліччю проблем на цьому шляху, по дорозі втрачаючи всю мотивацію, яка в них була. Саме тому дуже важливо вивчати цей аспект й за можливості допомагати та мотивувати студентів у цей складний період.

Мотивація студентів до навчання залежить від безлічі факторів, зокрема, віку студента та його вікових особливостей, характеру, темпераменту, рівня його професійної підготовки, інтересів, здібностей, талантів, його потенціалу студента, прагнення досягати вершин,

стати справжнім майстром своєї справи, ставлення перед собою великих цілей. Не менш важливими фактором є сам ВНЗ та ті умови навчання, які він надає, заохочення, які використовує, а також перспективи, які наявні після закінчення цього навчального закладу [3].

Мотивація студентів в умовах дистанційного навчання цілковито відрізняється від звичної нам форми навчання. Адже відсутність потреби ходити до навчального закладу багато хто з них сприймає як позачергові канікули. Необхідно враховувати цей фактор, адже відсутність живого спілкування між викладачем і студентами, брак емоційного забарвлення, яке створює викладач під час очного процесу навчання, – все це знижує мотивацію студентів до навчання.

Метою статті було дослідження мотивації навчання студентів в умовах дистанційного навчання.

Дослідження мотивації навчання студентів в умовах дистанційного навчання проводилося серед студентів 3 та 4 курсу спеціальності «Психологія» ПНПУ ім. Ушинського.

Діагностика проводилася в умовах дистанційного навчання за допомогою ресурсів Інтернету.

Всього у дослідженні брали участь 100 студентів віком від 19 до 24 років. З них 6 хлопців, 94 дівчат.

Дослідження проводилось за допомогою застосування методик: «Методика для діагностики навчальної мотивації студентів (А.А. Реана і В.А. Якуніна, модифікація Н.Ц. Бадмаєвой)» (табл. 1), «Мотивація навчання у вузі» (Т.Н. Ільїної) (табл. 2), «Мотиви вибору професії» (Р.В. Овчарова) (табл. 3) та розробленої нами анкети (табл. 4).

Як ми бачимо з таблиці 1, більшість досліджуваних мають комунікативні мотиви до навчання – 50%, мотиви творчої самореалізації мають 25%, професійні мотиви – 10%, соціальні мотиви – 10%, учбово-пізнавальні мотиви – 5%, а мотиви уникнення і мотиви престижу – 0%.

Як ми бачимо з таблиці 2, для більшості досліджуваних основною мотивацією до навчання є мотивація опанування професією – 70%, мотив до придбання знань – 25% та мотив до отримання диплома – 5%.

Як ми бачимо з таблиці 3, для більшості досліджуваних основним типом мотивації до обрання професії були внутрішні індивідуально значущі мотиви – 70%, на другому місці зовнішні позитивні мотиви – 20%, на третьому місці внутрішні соціально значущі мотиви – 10%, та зовнішніх негативних мотивів не простежується – 0%.

Як ми бачимо з таблиці 4, більшість досліджуваних проявляють низький тип мотивації до навчання під час дистанційного навчання – 60%, середній тип – 30% та високий тип лише 10%.

Таблиця 1

Результати дослідження за «Методикою для діагностики навчальної мотивації студентів» (А.А. Реана і В.А. Якуніна, модифікація Н.Ц. Бадмаєвой)

№	Мотиви навчання студентів	К-ть студентів	%
1	Комунікативні мотиви	50	50%
2	Мотиви уникнення	0	0%
3	Мотиви престижу	0	0%
4	Професійні мотиви	10	10%
5	Мотиви творчої самореалізації	24	25%
6	Учбово-пізнавальні мотиви	6	5%
7	Соціальні мотиви	10	10%

Таблиця 2

Результати дослідження за методикою «Мотивація навчання у вузі» (Т.Н. Ільїної)

№	Мотиви навчання студентів	К-ть студентів	%
1	Шкала «придбання знань»	24	25%
2	Шкала «опанування професією»	70	70%
3	Шкала «отримання диплома»	6	5%

Таблиця 3

Показники типів мотивації студентів під час вибору професії за методикою «Мотиви вибору професії» (Р.В. Овчарової)

№	Типи мотивації	К-ть студентів	%
1	Внутрішні індивідуально значущі мотиви	70	70%
2	Внутрішні соціально значущі мотиви	10	10%
3	Зовнішні позитивні мотиви	20	20%
4	Зовнішні негативні мотиви	0	0%

Таблиця 4

Визначення типу мотивації до навчання досліджуваної групи під час дистанційного навчання за допомогою розробленої нами анкети

№	Типи мотивації	К-ть студентів	%
1	Високий	10	10%
2	Середній	30	30%
3	Низький	60	60%

Ці результати можна представити у вигляді діаграми (рис. 1).

Рис. 1.

У результаті дослідження ми виявили, що більшість студентів мають комунікативні мотиви у навчанні, що свідчить про те, що одним із найважливіших факторів навчання для них є спілкування та взаємодія з оточенням. Також ми можемо підкреслити, що дуже важливим для досліджуваної групи студентів є якісне опанування своєї професії, щоб стати справжнім фахівцем, майстром своєї справи. Важливо підкреслити, що основним рушієм під час вибору професії студентів стали індивідуально значущі мотиви. Це свідчить про те, що для них важливо, щоб обрана професія приносила задоволення, можна було б реалізувати свій творчий характер, спілкуватися з людьми.

Майже для всіх студентів дистанційне навчання є першим досвідом, тому їм складно налаштуватися на такий режим, складно засвоювати більшість інформації шляхом самостійного навчання, складно сприймати матеріал через онлайн-конференції, складно взаємодіяти таким чином із викладачем та одногрупниками. А мотивація до навчання страждає у цей період не менше.

Низька мотивація до навчання студентів – це справжня больова точка. Підсилити мотивацію студентів може батьківський контроль, їх співчуття та допомога в навчанні, допомога правильно розподілити навантаження, контроль відпочинку та багато іншого. Так, батьки можуть істотно вплинути на мотивацію студентів, але не всі батьки через ті чи інші обставини можуть проконтролювати «карантинне» навчання своїх дітей. Також слід зазначити, що багато студентів приїжджають з інших куточків держави чи світу і живуть самостійно чи у гуртожитках. Тут вплив батьків мінімізується, і необхідні інші осередки мотивації.

Питання мотивації студентів до опанування новими знаннями залишається досить складним. Найбільшим мотиватором до навчання все ж таки залишається мотивація оцінками. Адже студентам і так складно навчатися у новому форматі, деяким навіть на відстані від своїх родичів, а погані оцінки на додаток просто руйнують їх мотивацію вщент. Так, звичайно, набагато складніше зі студентами, для яких оцінки не мали значення і до карантину.

Однак аналіз певної літератури показав, що відвідування занять в онлайн-режимі майже не відрізняється від звичного нам режиму. А іноді ці показники навіть вище. В цей складний час люди почали цінувати спілкування з іншими, саме тому онлайн-заняття можуть стати мотиватором для студента. Адже він нарешті побачить та почує своїх одногрупників, з якими так довго не контактував. Потрібно давати можливість студентам під час конференцій взаємодіяти один з одним, спілкуватися, ділитися своєю думкою, посперечатися. Це буде цікавим для студента, його мотивація приходити на онлайн-заняття підвищиться.

Значна кількість студентів зазначає, що їхнє навантаження під час дистанційної форми навчання зросло. Викладачам необхідно навчитися розподіляти навантаження на студентів, намагатись допомагати їм з виникненням питань, навчитися бути терплячими, адже і тим, і тим зараз нелегко опанувати нову форму навчання.

Також аналіз літератури показав, що найбільшою проблемою студентів під час «карантинного» навчання стала відсутність зворотного зв'язку від викладачів щодо написаних робіт. Студенти намагаються виконувати вчасно всі завдання, а чи правильно вони були виконані, чи неправильно, чи можливо треба щось виправити – на ці питання їм ніхто не відповідає. Вони не розуміють, чи в правильному напрямку вони рухаються, чи правильно вони зрозуміли завдання, чи відповідає якість роботи очікуваній оцінці та чи можна взагалі виправити всі недоліки. Все це, безперечно, демотивує їх у виконанні поставлених завдань, виникає відчуття, що все робиться «в порожнечу». Адже студент декілька днів або навіть ночей може працювати над завданням, а в результаті не отримує жодного зворотного зв'язку від викладача. Лише у кінці семестру виявляється, що все було неправильно, а що саме – невідомо. Викладачі повинні розуміти, що студентам важливо дізнатися результат своїх старань, і тоді мотивація студентів значно підвищиться.

Висновки з проведеного дослідження. Мотивація – це готовність людини докладати максимум зусиль задля досягнення своєї мети, якщо ця мета задовольняє якусь певну потребу цієї людини. Мотивація студентів до навчання залежить від безлічі факторів, зокрема, віку студента та його вікових особливостей, характеру, темпераменту, рівня його професійної підготовки, інтересів, здібностей, талантів, його потенціалу студента, прагнення досягати вершин, стати справжнім майстром своєї справи, ставлення перед собою великих цілей.

Мотивація студентів в умовах дистанційного навчання цілковито відрізняється від звичної нам форми навчання. Адже відсутність потреби ходити до навчального закладу багато хто сприймає як позачергові канікули.

Отже, діагностика та аналіз результатів показав, що більшість студентів проявляють низький тип мотивації під час дистанційного навчання. Це не є дивним, адже для них важливо спілкуватись, взаємодіяти з викладачами, одногрупниками, й тільки тоді навчання буде приносити задоволення, і буде мотивація опанувати свою професію. А під час карантину і дистанційного навчання ці можливості обмежені, тому про високу мотивацію до навчання в цей період не може бути й мови.

Мотивацію студентів можна підвищити шляхом втілення в навчальний процес методу тренінгу ті ігрового навчання, використання прикладів з життя, нового актуального матеріалу, найсучасніших методів викладання, комп'ютерних технологій. Також дуже важливим є комунікативний зв'язок студента з викладачем та позитивна та емоційна атмосфера в аудиторії, можливість студента для міркувань, творчого мислення, самостійної роботи та самоконтролю.

Під час карантину найефективнішими способами вмотивувати студентів є мотивація оцінками, можливість спілкуватися з одногрупниками, а також зворотний зв'язок від викладачів.

Результати нашого дослідження є дуже важливими і їх можна застосовувати практично. Адже саме завдяки дослідженню ми виявили, що все ж таки заважає мотивації студентів під час дистанційного навчання, і тому можемо розробити дієві корекційні програми задля її підвищення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асеев В.Г. Мотивация учебной деятельности и формирование личности. Москва, 1976. 143 с.

2. Алексеева М.И. Мотивация учения студентов и удовлетворенность выбором вузом. Москва, 1986г. 135 с.

3. Васильєва О.Г., Методика і техніка конкретного соціологічного дослідження. Київ, 2000. 64 с.

4. Грабал В. Некоторые проблемы мотивации учебной деятельности учащихся. *Вопросы психологи*. 1987. № 1. С. 5–6.

5. Гриншпун С.С. Интересы и склонности при выборе профессии. *Школа и производство.* 1985. № 6. С. 12–14.

6. Занюк С.С. Особливості та ефективність формування мотивації учіння у студентів. *Філософія, соціологія, психологія:* матеріали міжн. наук. конф. «Особистість в розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні» (Івано-Франківськ, 6-7 жовтня 2000 р.). Івано-Франківськ, 2000. С. 74–79.

7. Кубышкина М.Л. Психологические особенности мотивации социального успеха : автореф. дис. ... канд. псих. Наук : 19.00.05. Санкт-Петербург, 1997. 222 с.

8. Яруліна Л.Р. Розвиток навчальної мотивації студентів. *Социс.* 2007. № 4. С. 30–32.

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

FORMATION OF RESPONSIBLE ATTITUDE TO HEALTH AS A CONTEMPORARY ISSUE

УДК 159.922:613
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.11

Гресько І.М.
аспірант кафедри психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті розглядається питання формування відповідального ставлення до здоров'я як актуальної соціальної проблеми. Так, було проведено теоретичний аналіз феномену здоров'я, розкрито зміст концептуальних підходів до його визначення та рівні цінності здоров'я. Також у роботі проаналізовано поняття ставлення до здоров'я, що є одним із компонентів системи ставлень особистості. Зокрема, ставлення до здоров'я розглядається як індивідуальне утворення особистості, що включає взаємозв'язки з оточуючою дійсністю, які виражаються на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях.

На основі аналізу літературних джерел розглянуто таке складне вольове утворення особистості, як відповідальність. Висвітлено зміст поняття, компоненти цієї психологічної структури та показники розвитку відповідальності особистості. Також описано процес прийняття відповідальності індивідом в сучасних умовах життєдіяльності.

Відповідно до мети роботи було розглянуто один з аспектів відповідальності, а саме відповідальне ставлення до здоров'я, що виступає певною властивістю особистості і характеризується адекватним сприйняттям здоров'я, цінністю збереження здоров'я, здатністю до саморегуляції та раціональною оцінкою ресурсів і можливостей організму. Крім того, в роботі означені компоненти відповідального ставлення до здоров'я, які зумовлюють потенціал здоров'я людини, потребу бути здоровим як одну з головних цінностей, осмисленість здоров'язбережувальної поведінки, що в результаті визначають рівень благополуччя особистості.

Основна увага приділяється процесу формування відповідального ставлення до здоров'я. Зокрема, у статті зазначено, що цей процес потрібно розуміти як системну діяльність, яка спрямована на вироблення і виявлення певної позиції особистості щодо власного здоров'я за спеціально створених умов. Також підкреслюється роль знань про здоров'я, усвідомлення його цінності та відповідних вольових якостей людини для формування відповідального ставлення. У висновках відзначені необхідні елементи формування відповідального ставлення до здоров'я у населення в умовах сьогодення.

Ключові слова: *здоров'я, ставлення до здоров'я, відповідальність, формування, відповідальне ставлення до здоров'я, благополуччя особистості.*

The article deals with the issue of forming a responsible attitude to health as an actual social problem. A theoretical analysis of the phenomenon of health was carried out, the notion of conceptual approaches to its definition and the levels of health value were revealed. The paper also analyzes the concept of attitude to health, which is one of the components of the system of personal attitudes. In particular, the attitude to health is considered as an individual trait of a person, including relationships with the surrounding reality expressed at the cognitive, emotional and behavioral levels.

The notion of responsibility, a volitional personal trait, was reviewed based on the analysis of literary sources. The concept of responsibility, its components, and development indicators were explained. The article also describes the process of accepting responsibility by an individual in modern living conditions.

One of the aspects of responsibility was outlined, namely, a responsible attitude to health, which is a certain property of an individual characterized by an adequate health perception, value of preserving health, ability to self-regulate and rationally assess the resources and capabilities of one's body. In addition, the paper identifies the components of a responsible attitude to health that determine the potential of human health, the need to be healthy as one of the main values, meaningfulness of health-preserving behavior, which define the level of personal well-being.

The paper mostly concentrates on the process of forming a responsible attitude to health. In particular, the article states that this process should be understood as a systematic activity aimed at developing and identifying a certain attitude of individuals towards their own health under specially created conditions. It also emphasizes the role of health literacy, awareness of its value and the corresponding strong-willed qualities of a person needed for the formation of a responsible attitude. The conclusions indicate the necessary elements for establishing a responsible attitude to health in contemporary society.

Key words: *health, attitude to health, responsibility, formation, responsible attitude to health, personal well-being.*

Постановка проблеми. Життя середньостатистичної людини поєднує в собі декілька важливих сфер, які визначають загальний рівень благополуччя особистості. Такими сферами є сім'я, навчання, робота, коло спілкування людини, дозвілля, відпочинок та, звичайно, здоров'я. Кожна з цих сфер потребує певної уваги та цілеспрямованого впливу для її розвитку. В наш час сфера здоров'я часто недооцінюється та сприймається людиною, особливо молодою, як належне, те, що не потрібно розвивати та вдосконалювати.

Відомо, що стан здоров'я зумовлює соціальну активність особистості, її інтереси,

спосіб життя, соматичне самопочуття та психологічне благополуччя, саме тому з давніх часів і до сьогодні здоров'я залишається одним з основних пріоритетів людства. На жаль, за останні десятиріччя спостерігається погіршення стану здоров'я українського населення, зокрема, це стосується молодих людей, які, попри вік, часто мають супутні хронічні захворювання, або їх фізичний стан не дозволяє вести активний спосіб життя. До провідних причин цього явища можна віднести стрімкий темп життя, шкідливі звички, стреси та відсутність здоров'язбережувальної культури серед населення.

Крім того, сьогодні проблема збереження здоров'я постала особливо гостро, адже в умовах карантинного режиму та загрози коронавірусної хвороби населенню України прийшлося формувати нові звички щодо турботи про здоров'я та переосмислити своє ставлення до нього. Суспільство отримало виклик по формуванню відповідального ставлення до здоров'я задля його збереження та зміцнення, що, безсумнівно, є необхідним завжди і за будь-яких умов життя. Таким чином, формування відповідального ставлення до здоров'я виступає важливою та актуальною проблемою соціуму і потребує більш детального огляду та аналізу.

На сучасному етапі розвитку науки сфера здоров'я має міждисциплінарний характер. Феномен здоров'я досліджується філософією, медициною, валеологією, соціологією, психологією, педагогікою та іншими науками, адже складне та багатозначне поняття «здоров'я» викликає інтерес у фахівців багатьох галузей. Зокрема, досліджували феномен здоров'я і намагалися знайти способи його збереження та зміцнення як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, як-от: Г.Л. Апанасенко, І.А. Аршавський, О.В. Бацилєва, І.І. Брехман, А.Г. Щедріна, С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, К.Г. Юнг та інші.

Категорія «ставлення» була розроблена такими науковцями, як: В.М. Бехтерєв, О.Ф. Лазурський, В.М. Мясищев, С.Л. Рубінштейн, С.П. Франк та інші. Ставлення до здоров'я як окреме поняття розкрито у наукових працях О.В. Башмакової, Р.А. Березовської, С.Д. Дерябо, І.В. Журавльової, Г.С. Нікіфорова, В.О. Ясвіна та інші. Проблемі відповідального ставлення до здоров'я присвячені праці сучасних дослідників П.М. Гусак, Н.В. Зимівець, В.С. Петрович та інших.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати та розкрити сутність формування відповідального ставлення до здоров'я як актуальної соціальної проблеми сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здоров'я виступає багатоаспектним поняттям, і є безліч підходів до його визначення. В контексті нашої роботи для розуміння сутності поняття варто розглянути основні концептуальні підходи до здоров'я. Так, в античні часи здоров'я прийнято було розуміти як внутрішню узгодженість та гармонію у всьому (антична концепція), тому веденню здорового способу життя на той час приділялося багато уваги. Помірність та турбота про себе були головними принципами оздоровлення в античну епоху. Пізніше здоров'я розглядалося як пристосованість людини до зовнішнього середовища (адаптаційна концепція), тобто узгодження власних характеристик з соціальними нормами, відповідно до яких має відбутися єднання власної природи з навколишнім середовищем. Однак цей погляд на здоров'я переважно розумівся як відповідність середньостатисничним показникам та відсутність захворювань у людини.

У ХХ ст. широко розповсюдилася антропоцентрична концепція, яку підтримували, зокрема, і представники гуманістичної психології. В основі цієї концепції лежали уявлення про вище призначення людини, про її позитивні потенції, реалізація яких є обов'язковою. Так, антропоцентрична концепція стверджує, що здоров'я людини залежить від її творчого самовираження, саморозвитку та духовного самовизначення, які в результаті дають повну злагодженість психологічного стану особистості та її доброго самопочуття. Зокрема, видатний вчений В.А. Ананьєв розглядав здоров'я як певну передумову для виконання людиною життєвих цілей та задач, її призначення, щоб реалізувати власну життєву місію [3, с. 11–12].

За К.Г. Юнгом, здоровою може бути людина, що прагне до високих зразків розвитку особистості, має сенс життя та його реалізує [5, с. 53]. Засновник гуманістичної психології К. Роджерс визначав здорову людину як рухливу і відкриту, незалежну і самодостатню. Також деякі автори зазначають, що здоров'я можна вважати інтегральним показником благополуччя суспільства, який забезпечує стійкий та стабільний розвиток країни, відповідно, розвиток та підтримка здоров'я населення є першочерговим завданням кожної держави [6, с. 46].

Новий підхід до визначення поняття «здоров'я» був вперше розглянутий А.Г. Щедріною, яка описала здоров'я як цілісну, багатогранну та динамічну систему, що розвивається в процесі реалізації генетичного потенціалу індивіда в умовах соціального та екологічного середовища і дозволяє людині здійснювати свої біологічні та соціальні функції [4].

У визначення ВООЗ інтегровані основні компоненти здоров'я і до сьогодні це визначення є найбільш повним та найрозповсюдженим варіантом: «Здоров'я – це стан повного фізичного, соціального і психічного благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад»

[3, с. 14]. Тому сьогодні здоров'я пояснюють як цілісну систему, що містить кілька важливих елементів: фізичний, психічний, соціальний та духовний, які відповідають за повноцінне функціонування організму людини протягом життя [12, с. 3].

До ознак здоров'я вчені відносять специфічну та неспецифічну стійкість до дії шкідливих факторів, рівень розвитку, наявний функціональний стан і потенціал організму, наявність і рівень прояву певного захворювання чи дефекту розвитку, рівень морально-вольових якостей та ціннісних установок. Крім того, оскільки здоров'я є однією з першочергових цінностей для людини, то відповідно до цього науковці виділяють три рівні цінності здоров'я, зокрема:

І рівень – біологічний, що означає стан здоров'я і передбачає досконаліть процесів саморегуляції організму, баланс фізіологічних процесів;

ІІ рівень – соціальний, на якому здоров'я є показником соціальної активності і діяльнісного ставлення до світу;

ІІІ рівень – психологічний. Людина пояснює здоров'я не тільки як стан організму, а як певний стиль життя [8, с. 114].

Кожний з цих рівнів відображає певну систему ставлень людини до явищ навколишнього світу та до себе, включаючи і власне здоров'я. Така система ставлень формується в процесі життєдіяльності людини і може піддаватися незначним змінам протягом життя залежно від обставин.

Якщо розглядати категорію «ставлення», то її розробниками стали відомі вчені В.М. Бехтерєв, О.Ф. Лазурський, С.П. Франк у минулому сторіччі. Згідно з їхнім визначенням «ставлення» розкривається як становлення смислового зв'язку, єдності людини та світу [3].

Відомий психіатр та психолог В.М. Мясищев продовжив вивчення цього поняття і пояснював його як зв'язок особистості з предметами і явищами навколишнього світу. У академічному тлумачному словнику поняття «ставлення» трактується як певний характер поводження з ким-небудь або чим-небудь [10; 13].

Одним із компонентів системи ставлень є «ставлення до здоров'я». Аналіз наукових джерел показав, що прийнято виділяти три основні підходи до ставлення до здоров'я, а саме:

1) ставлення до здоров'я як система індивідуальних, вибіркових зв'язків з навколишньою дійсністю, які мають певний вплив на здоров'я (позитивний чи негативний) із оцінкою власного здоров'я;

2) як сукупність когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів, що зумовлюють ставлення до здоров'я;

3) ставлення до здоров'я виражається через інші психологічні утворення (наприклад, оптимальна організованість життя особистістю) [6, с. 51].

Це поняття як предмет наукового дослідження було започатковано у 80-х рр. 20 століття Д.М. Лоранським зі співавторами. Вони тлумачили «ставлення до здоров'я» як систему індивідуальних та вибіркових зв'язків людини з явищами навколишньої дійсності, які сприяють або загрожують здоров'ю людини, а також оцінку людиною власного фізичного та психічного здоров'я [3, с. 34].

У своїх роботах Н.В. Зимівець ставлення до здоров'я описує як позицію особистості щодо здоров'я, яка зумовлює регуляцію реакцій людини та вольове здійснення діяльності щодо факторів здоров'я задля поєднання можливостей особистості і можливостей середовища для досягнення благополуччя [7].

Також ставлення до здоров'я визначають як складну та інтегративну якість особистості, зміст якої полягає у сприйнятті і розумінні здоров'я як стану рівноваги між біологічними, фізичними, соціальними та психоемоційними можливостями людини і мінливими умовами середовища, видами діяльності, в емоційному вираженні ставлення до здоров'я та у реалізації його через вчинки та дії [6, с. 52].

Важливим аспектом ставлення до здоров'я є оцінка особистістю власного здоров'я, яка здійснюється за декількома основними параметрами: індивідуальний психологічний зміст (ознаки ставлення до власного здоров'я); якісна та змістовна характеристика модальності (характер сприйняття здоров'я, взаємодії з об'єктом); кількісна структурно-динамічна характеристика інтенсивності та співвідношення когнітивного, емоційного, практичного та поведінкового компонентів на рівні вчинків людини щодо здоров'я [4].

Соціолог І.В. Журавльова зазначала, що оцінка здоров'я здійснюється за допомогою набутих знань про цей феномен, розуміння його значущості та дій, що спрямовані на зміну стану здоров'я [3, с. 36].

Таким чином, ставлення до здоров'я можна розуміти як індивідуальне утворення особистості, що включає взаємозв'язки з оточуючою дійсністю, які виражаються на рівні когніцій, емоцій та вчинків людини щодо здоров'я.

Перш ніж розглядати поняття відповідального ставлення до здоров'я, варто означити власне поняття відповідальності. Так, відповідальність може вживатися як категорія етики та права, що означає певну суспільну необхідність та сукупність зовнішніх вимог та норм членів суспільства одне до одного, що є проявом об'єктивної відповідальності [3, с. 37].

Здебільшого відповідальність вживають для позначення особистісної характеристики

людини, як прояв внутрішньої потреби і добровільності у її виявленні, здатність до самооцінки та самоконтролю, механізм здійснення головних життєвих цінностей (суб'єктивна відповідальність). Деякі автори вважають, що відповідальність можна визначити як регуляцію поведінки на основі передбачення її безпосередніх наслідків. Так, відповідальність виступає складним психологічним явищем, що проявляється в усвідомленні та контролі дій і вчинків, які стосуються власного життя, життя інших та суспільства загалом. Також відповідальність пояснюють як здатність усвідомлювати та співвідносити зовнішні вимоги та власні можливості і, таким чином, виробляти оптимальний спосіб вирішення труднощів, тобто свідомо та самостійно вибудовувати власний життєвий шлях. Крім того, відповідальність можна розуміти як усвідомлення необхідності особистого внеску у життя суспільства, вільний вибір мети та шляху до неї, врахування своїх намірів, можливостей та індивідуально-психологічних характеристик, відповідно до вимог певного виду діяльності, а також внутрішньо та зовнішньо реалізувати себе, долаючи перешкоди [3; 12; 14].

За швейцарським психологом Ж. Піаже, в онтогенетичній динаміці суб'єктивна відповідальність постає на вищій сходинці, ніж об'єктивна, адже тоді відповідальність переходить до автономної моралі особистості [2, с. 19]. Таким чином, розвиток відповідальності відбувається від об'єктивної до суб'єктивної і проявляється в таких формах: як зовнішня задана необхідність; як усвідомлена необхідність; як внутрішня потреба особистості [3, с. 38]. Показниками розвитку відповідальності виступають: по-перше, мотиви, що визначають поведінку людини; по-друге, ступінь засвоєння способів відповідальної поведінки; по-третє, збереження основних якостей відповідальної поведінки; по-четверте, усвідомлення індивідом взаємозалежності з оточенням, в якому реалізується поведінка [2, с. 19].

Аналіз наукової літератури показав, що існує декілька підходів до розуміння структури відповідальності. Зокрема, відповідальність як системна властивість особистості включає в себе такі компоненти психологічної структури: система спонукань людини; пізнавальний компонент (усвідомлення норм та правил суспільства, прийняття зобов'язань, раціональна оцінка власних можливостей); вольовий компонент (організованість, навички планування, здатність вирішувати труднощі); емоційні властивості особистості (глибина почуттів, їх інтенсивність і стійкість, почуття обов'язку) [12, с. 104].

Варто зазначити, що більшість авторів пропонує трьохкомпонентну структуру, а саме: когнітивний аспект, що означає осмисленість та розуміння змісту відповідальності; емоційний складник, який виражений у спектрі емоцій, з'являється у людини під час виконання складних і відповідальних дій чи, навпаки, у разі відмови від виконання; мотиваційний компонент, який включає бажання людини займати певне місце та статус в суспільстві. Крім того, вчені додають регулятивний, динамічний та результативний компоненти, де регулятивний виражається в екстернальності чи інтернальності суб'єкта (здатності людини брати відповідальність на себе або перекладати її на обставини чи оточуючих), динамічний компонент включає здатність до самостійного виконання дій чи перебування у пасивному стані, а результативний – це суспільно значущий результат під час виконання групових дій [14, с. 107–108].

До основних критеріїв відповідальності особистості відносять злагодженість необхідності з бажаннями і потребами людини, тобто «потрібно» та «хочу», а також відчуття впевненості та задоволення від виконання [3].

Як стверджує С.Л. Рубінштейн, зміст відповідальності полягає в усвідомленні предмета відповідальності та зіставленні власних можливостей і здібностей з умовами ситуації. Відповідно, усвідомлення та прийняття індивідом відповідальності відбувається за певних умов: людина усвідомлює предмет відповідальності та її сутність, розуміє свої можливості у цій обставині, оцінює представлені зовні вимоги, співвідносить вимоги із власними можливостями і тоді свідомо приймає рішення про прийняття відповідальності [3]. Вдалим прикладом для зображення умов прийняття відповідальності у сучасному світі є ситуація з пандемією коронавірусної інфекції (2019-nCoV). Як відомо, для убезпечення населення керівництво держав, в яких було виявлено випадки інфекції, вжило заходів безпеки (карантинний режим). Так, для кожної людини предметом відповідальності у відповідній ситуації виступає її власне здоров'я. При цьому індивід оцінює свої можливості в даній ситуації (стан здоров'я), враховує зовнішні вимоги (рекомендації закладів охорони здоров'я) та співвідносить це із власними можливостями, після чого бере на себе відповідальність – турбуватися про здоров'я за цих обставин. Цей процес можливий, якщо особистість зріла, самостійна, а тому здатна відповідати за свої дії.

Таким чином, відповідальність є досить складним вольовим утворенням особистості та, як зазначено, включає предмет відповідальності та усвідомлене рішення про її прийняття, а такий аспект, як відповідальне ставлення до здоров'я, є специфічним та має свої особливості, які також варті розгляду.

Відповідальне ставлення до здоров'я деякі дослідники визначають як здатність

орієнтуватися і робити вибір, спрямований на здоров'язбережувальну діяльність у мінливих умовах життя. Також його визначають як певну позицію особистості, що зумовлює реакції та вольові зусилля стосовно факторів здоров'я для оптимального поєднання можливостей особистості та можливостей середовища задля досягнення благополуччя людини [3].

Усвідомлення індивідом відповідальності часто є відображенням соціальної необхідності, що дає розуміння змісту певних дій та їх наслідків, хоча зустрічається форма контролю з позиції особистості [12, с. 104].

Розглядаючи відповідальне ставлення до здоров'я в науковій літературі, можна зустріти структуру цього феномену, яка складається з шести компонентів, а саме [3, с. 42–45]:

1. Когнітивно-пізнавальний – є основоположним компонентом і визначається обсягом та якістю знань про здоров'я людини. Так, потенціал здоров'я людини залежить від наявності знань, уявлень та суджень про здоров'я і шляхи його збереження, усвідомлення відповідальності за нього, пізнавальних умінь відповідно до віку.

2. Емоційно-оцінний компонент – це почуття та переживання людини, пов'язані з власним здоров'ям, самооцінка стану організму людини, суб'єктивна оцінка особистих можливостей та можливостей середовища по розвитку здоров'я, що в результаті приводять до здоров'язберігаючої поведінки. Також, як зазначають дослідники, цей компонент відіграє вирішальну роль у прийнятті відповідальності за здоров'я та її реалізації, адже позитивні переживання сприяють прояву активності особистості щодо здоров'я, а негативні, навпаки, гальмують процес прийняття відповідальності та виконання дій щодо збереження здоров'я.

3. Потребнісно-ціннісний, який базується на твердженні про те, що цінності та потреби людини завжди мають співвідношення одне з одним, завдяки чому і досягається інтегрованість та стабільність особистості. Зокрема, цінності є інтелектуальним втіленням потреб людини і виступають як рушійні сили її поведінки та розвитку, тому за домінуючої цінності здоров'я та наявності пріоритету відповідального ставлення до нього особистість досягає внутрішньої узгодженості стосовно здоров'я.

4. Мотиваційно-вольовий компонент підкреслює необхідність як вольової регуляції, так і вольової організації особистості людини зі стійкою системою мотивів, сформованим світоглядом і вольовими якостями. Мотиви людини виступають як спонукачі до здійснення того чи іншого вибору, а виникненню внутрішньої мотивації сприяють відчуття власної компетентності та самодетермінації. Таким чином, особистість за допомогою волі здійснює саморегуляцію своєї поведінки щодо здоров'я.

5. Практично-діяльнісний компонент характеризується поведінкою людини щодо здоров'я, реалізацією відповідальності в певних діях та вчинках, а також практичною готовністю до здійснення здоров'язбережувальної діяльності, оволодіння різними видами діяльності і необхідними життєвими навичками.

6. За здійснення аналізу результатів здоров'язбережувальної діяльності відповідає рефлексивно-результативний компонент. Завдяки рефлексії людина усвідомлює та осмислює особисті дії, почуття та переживання, оцінює ситуацію та здійснює вибір за різних обставин життя. Ці компоненти забезпечують цілісність функціонування особистості та її відповідального ставлення до здоров'я.

Варто зазначити, що уважність до власного здоров'я, відповідальність за його стан забезпечує профілактику захворювань і свідчить про загальну культуру людини, її зрілість і рівень розвитку суспільства загалом [1, с. 67]. Так, однією з цілей третього тисячоліття, за версією ООН, є створення умов, які дають змогу підростаючому поколінню реалізувати свій потенціал по розвитку здоров'я, адже саме такий молодий вік є найбільш сенситивним у формуванні відповідальності щодо здоров'я, оскільки недотримання принципів здорового способу життя та переживання негативних емоцій у цьому віці стає негативним підґрунтям для самопочуття та благополуччя особистості в майбутньому [3; 9].

Таким чином, відповідальне ставлення до здоров'я є інтегральною та цілісною властивістю особистості, що характеризується адекватним сприйняттям здоров'я, цінністю мотивів збереження здоров'я, здатністю керувати власною поведінкою, раціональною оцінкою ресурсів та можливостей організму. Також це поняття охоплює потребу бути здоровим як одну із головних цінностей, розуміння змісту здоров'я та власної ролі у його зміцненні та збереженні, емоційну оцінку стану здоров'я і цілеспрямовані вольові дії по досягненню благополуччя та осмислення виконаної діяльності [3; 12].

Якщо розглядати «формування» як окреме поняття, то це цілеспрямований процес, що передбачає організацію та керівництво з боку зовнішнього середовища, а також особистісну активність індивіда щодо вироблення певної якості, вміння чи навички. Також процес формування залежить від різних чинників, які здійснюють свій вплив за певних умов, та змісту діяльності людини, адже саме дії та вчинки формують і розвивають її особистість. Варто відзначити, що особлива роль у процесі формування належить саме оточенню, адже воно створює умови та підбирає відповідні способи роботи з індивідом [3].

Як зазначають автори П.М. Гусак, Н.В. Зимівець, В.С. Петрович у спільній монографії, «…формування розглядається нами як спеціально організований процес, що надає цілеспрямованого характеру і прискорення становлення особистості, її готовності до успішної життєдіяльності через утворення та розвиток особистих властивостей, оволодіння певним видом діяльності; передбачає створення необхідних і достатніх умов, базується на принципах і реалізується певним способом (способами) для досягнення передбачуваного результату» [3, с. 50].

Відповідно, формування відповідального ставлення до здоров'я можна розуміти як системну діяльність, що спрямована на вироблення і виявлення певної позиції щодо власного здоров'я особистості за спеціально створених умов. Зміст цього поняття полягає в отриманні актуальної та достовірної інформації для усвідомлення цінності здоров'я і відповідальності за нього, розвитку вольових якостей особистості (цілеспрямованість, витримка, самоконтроль), формування ієрархії термінальних цінностей і стійких мотивів, які спонукають до певних дій і надають сенс діяльності по збереженню та зміцненню власного здоров'я [3].

Як було зазначено, на формування відповідального ставлення до здоров'я впливає ряд чинників, що активуються за певних умов. Зокрема, такими чинниками виступають: зміст знань (навчального матеріалу про феномен здоров'я) та способи формування (навчання і виховання). Відомий вчений В.М. Мясищев, описуючи процес формування ставлень, зазначав, що важливими є такі чинники, як вдало підібрані прийоми навчання, вікова сенситивність, системність у навчанні та позитивний приклад оточення [3; 10].

Для приведення чинника в дію необхідні певні умови, які будуть зумовлювати процес формування ставлення. В цьому разі формування відповідального ставлення до здоров'я залежить від соціально-педагогічних умов, які можна розуміти як сукупність певних обставин цього процесу, які впливають на позицію людини щодо здоров'я. Соціальні та педагогічні обставини складать єдине ціле і взаємопов'язані між собою, в результаті чого людина може отримати необхідний набір знань, установок та мотивів для турботи про своє здоров'я, проявляти відповідальність за нього [3, с. 50–51].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, здоров'я включає в себе не лише фізичний стан організму, а й психічне та соціальне благополуччя, тому необхідним є формування загальної культури турботи про себе у населення і відповідального ставлення до здоров'я зокрема. Це передбачає усвідомлення своєї ролі у турботі про власне здоров'я за допомогою ведення здорового способу життя, відмови від шкідливих звичок, регулярного проходження медогляду та звертання до спеціалістів за необхідності, адже вирішальним фактором у цій сфері є особиста установка людини щодо здоров'я.

Як ми визначили, відповідальне ставлення до здоров'я виступає вольовим утворенням особистості, що включає необхідність розуміння людиною значущості здоров'я та турботи про нього, а також виконання цілеспрямованих та організованих дій щодо його збереження та розвитку. Важливу роль у формуванні відповідального ставлення до здоров'я відіграє оточення людини та її базові знання про цей феномен, які потім інтегруються в загальний спосіб життя людини.

Тому сьогодні удосконалення системи охорони здоров'я в нашій країні потребує комплексного підходу з урахуванням нагальної необхідності формування в населення ґрунтовних знань про здоров'я, способи його підтримки і зміцнення, особливо в умовах загрози коронавірусної інфекції. Ця ситуація у світі дала можливість багатьом людям усвідомити, наскільки важлива турбота про власне здоров'я та здоров'я близьких, адже саме воно виступає фундаментом повноцінного життя й загального благополуччя кожної особистості та суспільства загалом.

Перспективу наших подальших наукових пошуків вбачаємо у дослідженні взаємозв'язку формування відповідального ставлення до здоров'я та Я-концепції особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Ю. Науковий аналіз категорій «здоров'я» та «здоровий спосіб життя» з позиції педагогічної аксіології. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* 2014. Вип. 50. С. 63–71.

2. Бойчук Ю.Д., Чернявська І.В., Янц Н.Д. Формування у студентської молоді відповідального ставлення до здоров'я як актуальна соціальна та педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*». 2010. Вип. 34. С. 16–22.

3. Гусак П.М., Зимівець Н.В., Петрович В.С. Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології : монографія. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 219 с.

4. Дерябо С., Ясвин В. Отношение к здоровью и здоровому образу жизни: методика измерения. *Директор школы.* 1999. № 2. С. 7–16.

5. Дроботун О.С. Емоційно-ціннісне ставлення підлітків до особистісного здоров'я. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки.* 2014. Вип. 2.13. С. 52–56.

6. Єжова О.О. Ціннісне ставлення до здоров'я як психолого-педагогічна проблема.

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка; / редкол.: А.А. Сбруєва, М.О. Лазарєв, В.І. Лозова та ін. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. № 1 (3). С. 45–55.

7. Зимівець Н.В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді : дис. … канд. пед. наук : 13.00.05. / АПН України, Ін-т пробл. виховання. Київ, 2008. 247 с.

8. Крупник З.І. Формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації: теоретичний аспект. Освітологічний дискурс. 2015. № 4. С. 110–118.

9. Miller G., Chen E., Cole S. W. Health psychology: Developing biologically plausible models linking the social world and physical health. *Annual Review of Psychology.* Los-Angeles, 2009. P. 501–524.

10. Мясищев В.Н. Психология отношений: под редакцией А.А. Бодалева. Москва : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2003. 400 с.

11. Психология здоровья: Учебник для вузов (Под ред. Г.С. Никифорова). Санкт-Петербург : Питер, 2006. 607 с.

КОРЕКЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ

CORRECTION OF VALUE-SEMANTIC ORIENTATIONS OF TEENAGERS PRONE TO DEVIANT BEHAVIOR BY MEANS OF TRAINING WORK

УДК 159.922.76:[37.017:17]:159.98
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.12

Гуртовенко Н.В.
к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті визначено сутність девіантної поведінки підлітків. Обґрунтовано актуальність, практичну значущість, вимоги до програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків. Розроблено практичні рекомендації для соціальних працівників і соціальних педагогів із метою підвищення ефективності соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків.

Останнім часом девіантна поведінка стала серйозною проблемою. Все більше підлітків демонструють ненормальну поведінку, таким чином дестабілізуючі навчальні процеси в шкільних умовах. Добре відомо, що підлітки зазвичай вчаться адаптуватися до суспільства, і така поведінка може привести до проблем із відповідністю суспільним цінностям. Хоча основні причини девіантної поведінки з'ясовані, проблема девіантної поведінки, попри численні дослідження, не вирішена повністю, тому по-різному трактується вченими. Поняття «девіація» тісно пов'язане з визначенням соціальної норми, яка була визначена майже сто років тому. Це дослідження спрямоване на вивчення причин і наслідків девіантної поведінки, основних технологій боротьби з проблемою. Використані методи дослідження включали аналіз теоретичної основи, огляд літератури та дослідження. З метою допомогти підліткам, схильним до девіантної поведінки, адаптуватися до суспільства визначено набір рекомендацій їм та їхнім батькам.

Профілактика девіантної поведінки повинна включати моніторинг факторів ризику девіантної поведінки. Профілактика девіантної поведінки повинна включати моніторинг факторів ризику девіантної поведінки. Досить часто передумови девіантної поведінки приховані в сім'ї. Сім'я навіює дитині базові цінності, поведінкові стереотипи і норми. Емоційна сфера психіки дитини формується в сім'ї. Тому дефекти, що виникають в результаті домашнього навчання, дуже важко виправити. Однак з огляду на наші рекомендації вплив батьків на особистість дитини зведено до мінімуму. Залежно від того, коли відбулося відхилення, вчасно надана психологічна допомога може запобігти деформації особистості підлітка.

Ключові слова: *підліток, девіантна поведінка, тренінг, ціннісно-смислові орієнтації, формування.*

This article defines essence of deviant behaviour of teenagers, describes relavanse, practical implementation, requirements for development of the program for social prevention of deviant behaviour of teen-agers. Article works out practical recommendations for social workers in purpose of inclining the effectiveness of social prophylactic of deviant behaviour of teenagers.

Deviant behavior has become a daunting problem lately. More pupils are displaying abnormal behavior and thus destabilizing learning processes within school settings. It is a well-known fact that teenagers usually learn how to adapt to society and that aberrant behavior may lead to problems with conformity to societal values. Although the main causes of deviant behavior have been elucidated, the problem, despite numerous studies, deviant behavior has not been fully understood by scholars. The notion of deviance is closely related to the definition of the social norm which was defined almost a hundred years ago. The present study aims to examine causes and effects of deviant behavior, and identify main strategies to combat the issue. The research methods employed included a theoretical framework analysis, literature review, and qualitative research. A set of recommendations for the teenagers with deviant behaviour and their parents were identified to help them adjust to society.

Prevention of deviant behavior should include monitoring of risk factors for deviant behavior. Often the preconditions for deviant behaviors lurk in the family. A family inculcates in a child, basic values, behavioral stereotypes and norms. The emotional sphere of the child's psyche is formed in the family. Defects that occur due to home education are therefore very hard to fix. However, based on our recommendations, the influences of parents on children's personality are collapsed to a minimum. Depending on when the deviation occurred, correctly rendered psychological help can prevent the deformation of a teenager's personality.

Key words: *teenager, deviant behavior, training, value-semantic orientations, formation.*

Постановка проблеми. Як відомо, підлітковий вік є перехідним, тому прийнято вважати цей період найважчим із усіх вікових етапів. Головним є перехід від дитинства до дорослого життя.

Досить багато провідних психологів стверджують, що підлітковий вік є сенситивним у формуванні ціннісно-смислових новоутворень: індивідуальний світогляд, почуття дорослості, орієнтація на дорослі цінності, самосвідомість та самовизначення.

У сучасному світі соціум та суспільне життя постійно змінюються. Тому, особливо у підлітковому віці, виникають труднощі у спілкуванні, а підліток не має можливості розкрити свій потенціал. Як наслідок, виникають комплекси, відчуття власної неповноцінності, стереотипне мислення.

Зазвичай «важкі підлітки» піддаються утискам як педагогів, так і батьків. Як наслідок, труднощі виникають з однолітками – потреба у любові залишається незадоволеною. Підлітки, схильні до залежної поведінки, досить часто

самовпевнені в своїй діяльності, що пов'язано із взаємовідносинами із оточуючими.

Постановка завдання. Мета статті – виявлення схильності підлітків до девіантної поведінки та проведення корекційної роботи, що спрямована на формування ціннісно-смислової сфери.

Виклад основного матеріалу. Найбільш ефективною формою профілактики та корекції залежної поведінки підлітків є активне навчання соціально значущим навичкам, яке може бути реалізоване у формі тренінгових занять. Одним із перспективних засобів профілактики та корекції девіантної поведінки є психологічний тренінг. Під час тренінгових занять підліток має можливість побудувати власний перспективний план на шляху саморозвитку, розглянути проблемні ситуації, оцінити ефективність своєї самореалізації, усвідомити слабкі та сильні сторони.

Під девіантною (лат. deviatio – відхилення) поведінкою слід розуміти: 1) вчинки, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у цьому суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Досліджуючи фактори формування девіантної поведінки підлітків, було з'ясовано, що однією із причин цього явища є негативний вплив неформальних субкультур, до яких вони реально чи номінально (ідентифікують себе з ними) входять і в яких прояви тих чи інших девіацій є обов'язковим компонентом. Аналіз різних неформальних субкультур свідчить, що ті чи інші види девіантної поведінки підлітків є більшою чи меншою мірою значимим елементом субкультури, який може виступати як ритуал вступу до неї, спосіб ідентифікації себе з її представниками, модель поведінки для здобуття певного статусу, особливий стиль комунікації у співтоваристві, форма протесту проти загальної культури суспільства [6, с. 171].

У процесі тренінгової роботи змінюються установки на девіантну поведінку, підвищується самооцінка, формуються навички прийняття рішень, стимулюються процеси самовизначення. Також під час тренінгу формується здатність ставити цілі, відстоювати свої інтереси та зміни у навколишньому середовищі [5].

Таким чином, аналіз сучасних наукових досліджень і публікацій показує актуальність та значущість проведення профілактики девіантної поведінки підлітків на сучасному етапі розвитку суспільства.

Питання девіантної поведінки підлітків є однією із найактуальніших питань нашого суспільства. Погіршення соціальної ситуації у суспільстві призводить до збільшення підлітків, які живуть у важких соціальних умовах. Для вивчення причин асоціальної поведінки підлітків важливим є вивчення психологічних та соціально-педагогічних якостей особистості. До психологічних якостей ми можемо віднести рівень тривожності, агресивності, розвитку емоційно-вольових якостей. Для соціально-психологічних якостей характерними є особливості комунікативного стилю, а також належність до різних неформальних груп асоціального характеру.

Своєю чергою асоціальна поведінка підлітків може бути зумовлена цілою низкою факторів, що знаходяться у постійному взаємозв'язку, як-от: генетичні, психофізіологічні та фізіологічні особливості підлітка; акцентуації та психопатії характеру; соціальна та матеріальна нерівність; морально-етичні особливості суспільства загалом.

У сучасній психології вчені не змогли знайти підхід до визначення та формування цінностей особистості. Для розвитку та пристосування особистість має бути гнучкою, високоактивною, мати гарні комунікативні навички, вміти швидко обробляти інформацію тощо. Але найбільше сучасний вектор розвитку відбивається на цінностях та смислах існування людства. Цінності є орієнтиром особистості в мінливому світі, а смисли визначають мету існування [4, с. 105]. За словами Л.І. Матвієнко, цінності та смисли є базисом для формування життєвої позиції особистості в майбутньому [3, с. 21].

Особливістю підліткового віку, на думку Еріксона, є криза ідентичності, яка тісно пов'язана із кризою сенсу життя. Процес формування індивідуальної ідентичності супроводжує особистість протягом усього життя. В.С. Савіна відмічає, що «в основі цього процесу лежить особистісне самовизначення, яке має ціннісно-смислову природу. Становлення ідентичності, що особливо інтенсивно відбувається у підлітковому віці, неможливе без зміни системи соціальних ролей, щодо яких особистість обирає визначені позиції».

Як відомо, становлення особистості відбувається протягом життя в різних соціальних групах. Відповідно, моральні цінності у дитини закладаються в сім'ї. І те, що дитині закладають батьки, допомагає тією чи іншою мірою у визначенні життєвого шляху і стилю в житті. Звичайно, що в кожній родині існують свої цінності, які доносяться дитині. Ті цінності, які не були донесені дитині, засвоюються особистістю уже в інших соціальних групах. Що ж стосується підліткового віку, то сім'я має досить незначний вплив, підліток більше часу проводить з однолітками, дослухається їхньої думки, засвоює норми і цінності.

Зміст ціннісно-смислової сфери особистості може змінюватися як в умовах впливу суспільства, так і в умовах впливу виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості.

З погляду вітчизняних та зарубіжних дослідників підлітковий вік є важливим етапом

розвитку формування ціннісно-смислової сфери особистості. У цей період проходять якісні зміни у самосвідомості дитини, які є визначальними у формуванні цінностей підлітка. До настання підліткового віку особистість може сама собі створювати систему цінностей, оскільки не володіє когнітивною здатністю. Ця здатність з'являється у підлітковому віці, а інколи і пізніше [2].

Також слід відмітити, що на формування ціннісно-смислової сфери підлітків впливають гендерні особливості. Саме від цих особливостей залежать конфліктність, агресивність, здатність до порушення правил, самоконтролю тощо [8].

Таким чином, формування ціннісних орієнтацій проявляється у домінуванні цінностей у житті кожної людини. Ціннісні орієнтації виступають як узагальнений показник, спрямованість інтересів, потреб особистості. Від того, які цінності будуть сформовані у підлітків, залежить їх особистісна готовність до нових соціальних відносин. Слід зазначити, що саме підлітковий вік є сприятливим для формування відхилень поведінки, які створюють особливі умови для становлення ціннісно-смислової сфери.

Проблема схильності до девіантної поведінки має міждисциплінарний характер. Вона викликає інтерес у психологів, лікарів, педагогів та соціологів. Е.В. Змановська девіантну поведінку визначає як «процес взаємодії особистості із середовищем, що впливає на індивідуальні особливості та внутрішню активність особистості, яка своєю чергою відображається у зовнішній діяльності та поведінці.

Сучасний дослідник Ю.А. Клейберг визначає девіантну поведінку як «специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань засобами демонстрації особистістю відношення до них» [1, с. 45]. На думку Д.І. Фельдштейна [7], підлітки, які схильні до девіантної поведінки, агресивні, запальні, відрізняються грубою поведінкою, для більшості характерною є безвідповідальність. Більшість вчених схиляються до думки, що ціннісно-смислова сфера підлітків, схильних до девіантної поведінки, залежить від багатьох факторів, але велику роль відіграє референтна група, в якій формуються «псевдоцінності». Для підлітків характерне пізнання навколишньої дійсності, засвоєння цінностей суспільства. Водночас для підлітків, схильних до девіацій, характерним є незалежність, велике коло друзів, заперечення альтруїстичних цінностей.

Важливим є саме велика кількість друзів, що може свідчити про страх самотності, непотрібності, тому підлітки об'єднуються в асоціальні групи, забезпечуючи задоволення потреби у спілкуванні, що сприяє віддаленню від просоціальних ровесників. Такі підлітки зазвичай цінують «активне життя», хоч і проявляється воно в негативній поведінці. Потреба у любові залишається незадоволеною через нерозуміння в сім'ї та школі.

Також велике значення має цінність «впевненість у собі». Підлітки, схильні до девіантної поведінки, досить часто самовпевнені у своїх діях. Це пов'язано з тим, що їм немає на кого покластися.

І.В. Нехорошева та В.Н. Зубов відмічають, що сьогодні практично вся профілактична і корекційна робота починається тоді, коли девіантна поведінка вже сформована. Однак очевидним стає факт, що запобігти такій поведінці значно легше, аніж виправляти. Варто відзначити, що профілактична робота в школах досі зводиться до інформаційно-просвітницької (зустрічі, бесіди), хоча багато дослідників говорять про низьку ефективність подібних масових профілактик. Проте, як і раніше, корекційно-профілактична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, є маловивченою, на відміну від роботи з підлітками, в яких уже сформувалась девіантна поведінка.

Є досить багато методів психопрофілактичної роботи з підлітками. Однією із форм такої роботи є активне навчання соціально важливим навичкам, що може бути реалізовано у формі групових тренінгів. Це пов'язано з тим, що в процесі тренінгової роботи змінюються установки, підвищується самооцінка, формуються навички прийняття рішень, стимулюється самовизначення, формуються цінності, здатність відстоювати свої інтереси.

Ю.А. Клейберг виділяє такі етапи психокорекційної роботи в підліткових девіантних групах:

– формування соціально-психологічної та педагогічної проблеми;

– висунення гіпотез щодо причин девіантної поведінки;

– діагностика поведінкових проявів;

– вибір методів та технологій корекційної роботи;

– використання методів, методик і технологій корекційної роботи;

– розробка програми корекційної роботи з підлітками;

– практичне застосування програми;

– контроль за процесом та ефективністю програми.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що за допомогою зазначених методик можна виявити схильність у підлітків до девіантної поведінки, провести комплекс психопрофілактичних заходів і, як наслідок, уникнути або запобігти формуванню відхилень у поведінці.

Завданнями тренінгової програми є:

– розвивати позитивну «Я-концепцію», уявлення про власні потреби, інтереси, цінності;

– навчитися аналізувати реальні життєві ситуації, рефлексії;

– сформувати суспільно значимі мотиви вибору професії;

– навчитися усвідомлювати відповідальність за свій вибір.

Під час тренінгових занять підлітки отримують знання про цінності і смисложиттєві орієнтації, формується вміння аргументувати свою точку зору, приймати думку інших, саморозвиток.

Для підтримки інтересу до занять потрібно включати як групові та індивідуальні форми роботи, так і індивідуально-групові, а також роботу в мікрогрупах, що позитивно впливає на продуктивність тренінгової роботи.

Формами тренінгових занять можуть бути:

– тренінгові заняття, спрямовані на формування резистентності до негативного соціального впливу, в результаті яких змінюються установки на девіантну поведінку, розвивається здатність відмовляти у разі тиску з боку однолітків;

– тренінг афективно-ціннісного навчання. Для попередження такої поведінки підлітків навчають проявляти свої емоції, конструктивно діяти у стресових ситуаціях;

– тренінг формування навичок. Під життєво важливими навичками маємо на увазі найбільш важливі соціальні уміння: вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації в міжособистісних взаємовідносинах. Також це здатність приймати рішення, ставити та відстоювати свої цілі, позицію та інтереси. Життєво важливими є навички самоконтролю, впевненості, зміни себе та навколишнього середовища.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, під час тренінгових занять у підлітків, схильних до девіантної поведінки, починають формуватися переконання, що життя людини можливо контролювати прийняттям рішень і їх реалізацією. Також підліткам характерна незалежність, самоконтроль, відповідальність, сміливість у відстоюванні своєї думки.

Своєю чергою ми бачимо суттєві відмінності між підлітками, схильними до девіантної поведінки, до і після тренінгових занять. Середнє значення за індивідуалістичними цінностями значно вище у підлітків після проведення тренінгових занять. Це можна пояснити тим, що для підлітків характерна сміливість, незалежність, тобто здатність відстоювати свою думку, діяти самостійно, а також їм властива нетерпимість до недоліків.

Етичні цінності вище у підлітків після проведеної роботи, що можна пояснити тим, що така робота позитивно впливає на підвищення відповідальності, самоконтролю. Значення цінності спілкування вище у підлітків в нормі, ніж у підлітків із девіантною поведінкою. Підлітки в нормі більш гуманні, оскільки їм властива чесність, чутливість, терпіння до поглядів і думок інших, вміння пробачати, життєрадісність, високі вимоги до життя.

Тому з метою профілактики девіантної поведінки підлітків були розроблені рекомендації, які можуть бути використані у практичній діяльності психологами. Для початку потрібно визначити схильність підлітка до девіантної поведінки, її вид. Потім потрібно обрати діагностичний інструментарій, застосувати його на практиці.

У процесі профілактики девіантної поведінки важливим буде визначення причин виникнення та формування проявів такої поведінки. Важливим є визначення мети, завдань, методів та засобів профілактики відповідно до рівня сформованості такої поведінки. Для підвищення ефективності профілактики девіантної поведінки варто розробити програму, визначивши напрям роботи, мету, цільову групу, ціннісно-смислові орієнтації підлітків, що будуть сформовані у процесі роботи, а також технологію реалізації програми.

Після реалізації програми слід провести діагностику результатів профілактики девіантної поведінки підлітків та сформулювати висновки з проробленої роботи.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо аналіз проявів поведінки підлітків, схильних до девіантної поведінки, детальне вивчення психокорекційної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. Москва : Сфера, 2012. 160 с.

2. Крайг Г. Психология развития : пер. с англ. / Г. Крайг, Д. Бокум ; науч. ред. перевода Т.В. Прохоренко [и др.]. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 622 с.

3. Матвієнко Л.І. Ціннісно-смислові орієнтації в осіб з різним рівнем емоційного вигорання. *Вісник Харківського національного університету імені Каразіна.* 2016 р. № 61. С. 19–24.

4. Мотков С.О. Ціннісно-смислова сфера особистості: роль, структура та функції. *Психологічний журнал № 10(20).* 2018. С. 105.

5. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов. Москва : ТЦ Сфера, 2008. 512 с.

6. Товканець О. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота».* 2011. Вип. 22. С. 170–172.

7. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды. Москва : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2004. 672 с.

8. Чигаева В.Ю. Исследование склонностей к девиантному поведению у подростков, оставшихся без попечения родителей и проживающих в детском доме (гендерный аспект). *Современные проблемы науки и образования.* 2015. № 2–2. С. 522.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ГЛИБИННО-КОРЕКЦІЙНОГО ДІАЛОГУ

THE EMPIRICAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF REFLEXIVE THINKING OF PSYCHOLOGISTS IN PROCESS DEEP-CORRECTIONAL DIALOG

УДК 159.964
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.13

Дметерко Н.В.
к.психол.н, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Донбаський державний педагогічний університет

Стаття презентує дослідження розвитку рефлексивного мислення психологів-практиків у процесі психокорекційного діалогу. Уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Розкрито специфіку діалогу в глибинній психокорекції. Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у глибинному пізнанні характеризується багаторівневістю, порційністю відповідно до вимог позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку суб'єкта. Психокорекційний діалог розглянуто як умову розвитку рефлексивного мислення учасників глибинної психокорекції і водночас форму його вияву і розгортання.

На основі аналізу стенограм психокорекційного процесу автором виокремлено функції глибинно-корекційного діалогу, як то: когнітивна, мотиваційна, регулятивна, діагностично-корекційна. Показники для аналізу змін рефлексивного мислення суб'єкта розглянуто у контексті структурних одиниць діалогу. У глибинній психокорекції структурними одиницями діалогу є комунікати психолога і респондента. Показано, що такими комунікатами з боку психолога є запитання, психоаналітичний та аналітико-узагальнювальний коментар, гіпотези, з боку респондента – відповіді, які уточнюють, доповнюють або спростовують висловлювання психолога. Вищеназвані комунікати утворюють єдиний цикл у системі «психолог – респондент» (П-Р). Саме ці структурні одиниці психокорекційного діалогу було використано для аналізу розвитку рефлексивного мислення в глибинній психокорекції.

Виокремлено різновиди запитань психолога та охарактеризовано їх специфіку. Значну увагу приділено комунікатам респондента як формам прояву рефлексивного мислення. Показники розвитку рефлексивного мислення суб'єкта розглянуто у зв'язку з глибинно-психологічним пізнанням особистісної проблеми. Одним із таких показників є усвідомлення протиріч. Ці протиріччя, з одного боку, є універсальними, а з іншого – мають індивідуалізований характер прояву.

Ключові слова: *рефлексивне мислення психолога, глибинно-корекційний діалог, особистісна проблема, психологічні захисти, внутрішньо-психічні тенденції, структурні одиниці діалогу.*

The article presents a study of the development of reflexive thinking psychologist-practitioner in process deep-corrective dialog. The category "reflexive thinking of psychologist" is clarified. The specific of dialog in deep correction are revealed. The dialogical interaction is characterized by multilevel, portioning in accordance with the laws of positive disintegration of the psyche and its secondary integration on higher level of development. Psycho-correctional dialog is considered as the condition of the development of reflexive thinking of participants of deep psycho-correction and at the same time as a form its manifestation.

Based on the analysis of transcripts of the psycho-correctional process the author highlighted functions of deep-correctional dialog as cognitive, motivational, regulatory, diagnostic and corrective. Indicators for analyzing changes of reflexive thinking of subjects were considered in the context of structural units of dialog. In deep psycho-correction structural units of dialog are communicators of the psychologist and the respondent. It is shown that such communication from the psychologist are questions, psychoanalytic and analytical-generalizing commentary, on the part of the respondent, these are answers that clarify, supplement the statements of the psychologist. The above-mentioned communications create a single cycle in the "psychologist – respondent" (P-R) system. Exactly these structural units psycho-correctional dialog were used to analyze of the development of reflexive thinking in deep correction.

Tips of questions of a psychologist were highlighted and their specificity was characterized. Considerable attention was paid to communicators of a respondent as form of manifestation of his reflexive thinking. Indicators of the development of reflexive thinking of subjects were considered in relation to deep-psychological knowledge of the personality problem. One of this indicators is awareness of contradictions. These contradictions on the one hand are universal, on the other hand, they have individualized character of manifestation.

Key words: *reflexive thinking of psychologist, deep-correctional dialog, personality problem, psychological defenses, intrapsychic tendencies, structural units of dialog.*

Постановка проблеми. Професія психолога-практика скерована на надання психологічної допомоги людині у розв'язанні її особистісної проблематики, відновленні внутрішніх ресурсів під час подолання складних життєвих ситуацій, кризових станів. У сучасних умовах особливо зростають вимоги до професійних компетентностей фахівців у галузі практичної психології, зокрема до рівня розвитку їх рефлексивного мислення. Сьогодні увага науковців зосереджена на чинниках та пошуку ефективних методів розвитку рефлексивного мислення психолога-практика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із основних методів розвитку рефлексивного мислення фахівців у системі

професій «людина-людина», зокрема психолога, є соціально-психологічний тренінг у його різновидах (рефлепрактикум, рефлексивно-перцептивний тренінг тощо) (Н.І. Повякель, А.О. Реан, Я.Л. Коломінський та інші). Традиційно розвиток рефлексивного мислення психолога досліджувався в умовах групової (колективної) діяльності з пошуку рішення навчально-проблемних ситуацій (Ю.Г. Долинська, Н.І. Пов'якель та ін.) [1; 6].

Рефлексивне мислення психолога-практика має власну специфіку і професійно важливі характеристики. Сутнісною характеристикою рефлексивного мислення психолога є, з одного боку, здатність до професійної саморефлексії та самопізнання, а з іншого – рефлексія психоемоційного стану іншої людини (В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, М.В. Савчин та інші) [5; 6; 9].

На основі узагальнення наукових джерел уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Рефлексивне мислення психолога розглядаємо як вид мислення, що скерований на професійне проникнення в глибинні прошарки психіки шляхом встановлення взаємозв'язку ззовні спостережуваних поведінкових проявів із глибинно-психологічними детермінантами, з метою пізнання закономірностей функціонування феномену психічного та визначення ефективних шляхів надання психологічної допомоги суб'єкту у розв'язанні його особистісної проблеми, що супроводжується саморефлексією фахівця, відповідності власних способів дій із задачами професійної діяльності.

Вважаємо, що однією із ключових умов розвитку рефлексивного мислення психолога-практика є професійне самопізнання та саморефлексія особи з метою вияву глибинно-психологічних чинників, які деструктурують взаємодію з іншими і є перешкодою на шляху професійного та особистісного розвитку. Це визначило вибір теоретичного напряму дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження рефлексивного мислення психолога-практика, яке презентоване у цій статті, є психодинамічний підхід, який розвивається у дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко та її послідовників [7; 10]. Дослідження змін рефлексивного мислення здійснювалось під час проходження психологами глибинної психокорекції за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Реалізація поставлених дослідницьких задач здійснювалась на етапі структурно-семантичного аналізу стенограм психокорекційного процесу. Наше припущення полягало в тому, що в процесі глибинної психокорекції задаються психологічні умови для розвитку рефлексивного мислення психолога-практика. Однією із таких психологічних умов є діалогічна взаємодія в системі «психолог – респондент» (П-Р).

Постановка завдання. Мета статті – емпірично дослідити зміни та виокремити показники розвитку рефлексивного мислення суб'єкта у процесі психокорекційного діалогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діалог як умова актуалізації мислення суб'єкта, зокрема його рефлексивних механізмів, розглядається в працях А.В. Брушлинського, Г.В. Дьяконова, Г.М. Кучинського, В.А. Полікарпова та інших. Діалог, який є процесом інтерсуб'єктної взаємодії, передбачає рефлексію співрозмовників, що сприяє його продуктивності. Як зазначає Г.М. Кучинський, кожен співрозмовник в діалозі вибудовує текст з урахуванням всього раніше сказаного і ним самим, і його партнерами, виходячи із всього тексту, створеного на цей момент [4]. У діалозі рефлексія актуалізується і водночас в ньому проявляється. Діалог є двоїстою рефлексією, де Я та Інший знаходяться у відношенні подвійного відображення [2; 3].

Діалог у глибинній психокорекції має власну специфіку, причому як за змістом висловлювань психолога і респондента, так і за предметом, відносно якого розгортається їх взаємодія. Метод діалогу у глибинній психокорекції реалізується відповідно до основних положень психодинамічної парадигми, які визначають його функціональні можливості у розвитку рефлексивного мислення майбутніх психологів-практиків.

Зупинимось більш детально на особливостях організації діалогічної взаємодії психолога з респондентом у глибинній психокорекції. Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у глибинному пізнанні характеризується багаторівневістю, розлогістю в часі, порційністю відповідно до вимог позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта. У глибинному пізнанні діалог дотримується не правил повсякденного спілкування, а реалізує пізнавальну функцію.

У глибинній психокорекції відсутні готові алгоритми ведення діалогу, за яких не враховується індивідуальність психіки суб'єкта. Кожне запитання психолога вибудовується на попередньому комунікаті респондента і з урахуванням попереднього емпіричного фактажу. У цьому знаходить вияв процесуальність діагностики та корекції. Психокорекційний діалог сприяє виявленню в спостережуваній активності суб'єкта імпліцитно даного (глибинних детермінант), яке опосередковано виявляється в експліцитно явному (поведінковому фактажу) [7; 10].

Корекційний діалог скерований на надання психологічної допомоги людині у розв'язанні

її особистісної проблематики, що є глибинно детермінованою.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє стверджувати, що діалог є необхідною умовою розвитку рефлексивного мислення особи і водночас формою його вияву і розгортання. Саме в діалогічній взаємодії можна простежити зміни рефлексивного мислення учасників глибинно-психологічного пізнання.

У глибинному пізнанні діалог виконує низку функцій, які мають важливе значення для розвитку рефлексивного мислення, зокрема:

– когнітивно-пізнавальна, яка полягає в забезпеченні «акту» пізнання, отриманні та переробці інформації щодо глибинно-психологічних витоків особистісної проблеми та захисних тенденцій; встановленні взаємозв'язків в поведінковому матеріалі, що дозволяє пізнавати логічну впорядкованість активності особи, що має відмінності на рівні свідомого і несвідомого; сприяє об'єктивації протиріч в емпіричному матеріалі респондента;

– мотиваційно-спонукальна, яка каталізує рефлексивні висловлювання респондента, пробуджує мотивацію самопізнання. Це стає можливим за умови діагностичної точності запитань психолога;

– регулятивна, що реалізується через управління індивідуальною та груповою динамікою учасників психокорекції з метою пізнання внутрішніх тенденцій психіки, що породжують особистісну проблему;

– діагностично-корекційна, яка полягає у виявленні сутності особистісної проблеми, імовірнісному прогнозуванні прояву її наслідків в актуальній поведінці респондента та способів нівелювання останніх.

Зазначимо, що реалізація вищеназваних функцій психокорекційного діалогу є можливою за умови володіння психологом психодинамічною методологією.

Спираючись на розуміння діалогу не лише як умови, а і форми прояву рефлексії респондента, постає необхідність визначення показників для аналізу змін його рефлексивного мислення. Згідно з Г.М. Кучинським, структурною одиницею діалогу як процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії є елементарний цикл, що утворений двома взаємопов'язаними висловлюваннями партнерів. Кожне з цих висловлювань виконує одну комунікативну функцію, при цьому ці утворюючі елементарний цикл висловлювання співвіднесені так, що без висловлювання, що відкриває цикл, не може бути здійснене висловлювання, що завершує цей цикл [4]. При цьому перший акт – «звернення» – відкриває, починає та детермінує наступний «відповідний» акт [2; 4].

Під час визначення одиниць для аналізу розвитку рефлексивного мислення ми спирались на положення Т.С. Яценко про особливості психокорекційного діалогу. Зокрема, у психокорекційному діалозі відсутні єдині алгоритми ведення діалогу. Кожне наступне запитання психолога вибудовуються на попередньому комунікаті респондента. Важливого значення при цьому набуває здатність психолога до прочитування смислів, спираючись на які, він спроможний задавати динаміку глибинного пізнання [10].

У глибинній психокорекції структурними одиницями діалогу є комунікати психолога і респондента. Такими комунікатами з боку психолога є запитання, психоаналітичний та аналітико-узагальнювальний коментар, гіпотези, з боку респондента – відповіді, які уточнюють, доповнюють або спростовують висловлювання психолога. Вищеназвані комунікати утворюють єдиний цикл в системі «психолог – респондент» (П-Р). Саме ці структурні одиниці психокорекційного діалогу було використано для аналізу розвитку рефлексивного мислення в глибинній психокорекції.

Структурно-семантичний аналіз емпіричного матеріалу дозволяє виділити різновиди запитань психолога в глибинно-корекційному діалозі, які виявляють стимулюючий вплив на процеси рефлексії:

1) запитання, спрямовані на прояснення глибинних витоків захисних тенденцій психіки;

2) запитання, що містять імовірнісне прогнозування ставлення протагоніста до інших людей та ставлення інших людей до протагоніста;

3) уточнювальні та діагностично-прояснювальні запитання;

4) запитання, що містять імовірнісне прогнозування ідентифікацій протагоніста.

Діагностично-прояснювальні та уточнювальні запитання є засобом набору інформації та багаторівневої перевірки гіпотез психологом. Гіпотези психолога скеровані на пізнання внутрішніх тенденцій психіки за допомогою випереджального доповнення інформації, що є неповною. Узагальнюючи емпіричний матеріал, психолог висуває палітру гіпотез, які підвищують ймовірність наближення до пізнання глибинних чинників, що визначають вимушену активність суб'єкта.

Запитання психолога характеризуються проблемністю, оскільки дозволяють об'єктивувати той психічний зміст, що не був предметом рефлексії суб'єкта, але є сутнісним для самопізнання в професійній площині. У глибинному пізнанні в центрі уваги знаходяться внутрішні тенденції психіки (тенденція «до життя – до психологічної смерті», тенденція «до людей – від людей», «до сили – до слабкості»), різноспрямованість яких породжує особистісну проблему (внутрішню суперечливість психіки) [10]. Складність самостійної

рефлексії суб'єктом особистісної проблематики зумовлена дією психологічних захистів, які суб'єктивно зінтегровують психіку на засадах викривлень. Внаслідок дії психологічних захистів особистісна проблема є замаскованою для суб'єкта і відчувається лише на рівні таких переживань, як тривожність, немотивований страх, пасивність, агресія, депресивні та афективні стани психіки, блокування творчого потенціалу, здатності до самореалізації [7; 10].

Психокорекційний діалог, який розгортається багаторівнево, порційно, дозволяє об'єктивувати протиріччя в емпіричному матеріалі респондента, що є свідченням особистісної проблематики суб'єкта.

У контексті актуалізації рефлексивного мислення важливого значення набуває діагностична спроможність та емпірична обґрунтованість запитань. Запитання психолога відкриває діалогічну взаємодію та задає енергетичний імпульс висловлюванням респондента. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що комунікати респондента як відповіді на запитання психолога вже містять рефлексивний потенціал, що проявляється в актуалізації процесів осмислення суб'єктом власного психічного змісту, передусім емоційного стану, переживань, як-от: тривоги, внутрішньої розщепленості, невдоволення та інших.

Оскільки дослідницькою задачею є вивчення розвитку рефлексивного мислення особи в діалогічній взаємодії, у центрі нашої уваги знаходяться відповіді респондента, які є формою прояву і розгортання його рефлексивного мислення. Відповіді респондента доповнюють, уточнюють наявну в запитанні інформацію. Це дозволяє усунути або зменшити пізнавальну невизначеність, насамперед для самого респондента. У комунікатах респондента знаходить вияв його рефлексія, яка, з одного боку, є ззовні детермінованою запитаннями психолога. Питання психолога синтезують зміст свідомої та несвідомої сфер, каталізуючи енергетичний імпульс висловлювань респондента. З іншого боку, рефлексивні висловлювання респондента мають глибинно-психологічну зумовленість.

На основі аналізу стенограм психокорекційної роботи було виділено такі види відповідей респондента як результатів діяльності його рефлексивного мислення: уточнення або доповнення запитань психолога; усвідомлення протиріччя; глибинно-психологічна рефлексія власного психоемоційного стану (зокрема, усвідомлення захисного характеру активності, глибинних (едіпальних) мотивів поведінки); усвідомлення глибинного смислу поведінки; підтвердження гіпотез, припущень психолога; взаємозв'язок дискурсивно-логічних та асоціативно-образних, інтуїтивних та символічних компонентів для відображення та презентації змісту власної психіки; оперування науковими категоріями в рефлексії власного психоемоційного стану.

Одним із показників розвитку рефлексивного мислення суб'єкта в глибинній психокорекції є усвідомлення протиріч. Зупинимось більш детально на аналізі їх специфіки. Вище зазначалось, що розвиток рефлексивного мислення досліджувався у процесі пізнання особистісної проблеми, що має глибинно-психологічне походження. В основі особистісної проблеми знаходиться базальний конфлікт «життя – смерть» [10]. Особистісна проблема не є тотожною різновидам проблем, презентованих в психології мислення. Розвиток рефлексивного мислення на засадах психодинамічного підходу передбачає не стільки пошук шляхів розв'язання особистісної проблематики, скільки пізнання внутрішніх тенденцій психіки, що мають едіпальне походження (глибинно-психологічні витоки). Адже саме різноспрямованість внутрішніх тенденцій («до життя» і «до психологічної смерті») породжують особистісну проблематику суб'єкта [7; 10]. Свідченням особистісної проблеми є протиріччя в емпіричному матеріалі суб'єкта, які знаходяться поза його усвідомленням.

Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє виділити універсальні види протиріч як показників особистісної проблематики суб'єкта**:** прагнення до самореалізації – дистанціювання, «капсулювання» власного потенціалу, «ідеалізація Я» – почуття меншовартості, мотивація до успіху – мотивація уникнення невдачі, ідентифікація з батьками – відчуження від батьків, прагнення до сепарації від батьків – залежність від них; очікування схвалення та визнання з боку оточення – недовіра і сумнів до оцінок оточення, острах невизнання.

Зокрема, психокорекційна робота з респондентом Ю. дозволила об'єктивувати в процесі діалогу такі види протиріч, що є свідченням особистісної проблеми респондента Ю: самообмеження – тенденція до самонародження, прагнення до самореалізації – недовіра до себе, недооцінювання себе, сепарування – залежність від матері, тенденція до життя – тенденція до психологічного неіснування, амбівалентність ідентифікації, прагнення до ідеалу – почуття неповноцінності, страх втрати відносини із партнером – створення ситуацій випробування для нього. Вищеназвані протиріччя є проявом базального протиріччя між тенденцією «до життя» і тенденцією «до психологічної смерті».

Самостійна рефлексія суб'єктом протиріч, а відтак і особистісної проблеми, унеможливлена внаслідок дії психологічних захистів. Об'єктивація вищеназваних протиріч в процесі психокорекції є необхідною передумовою

актуалізації рефлексивного мислення особи. Адже мислення загострюється у разі об'єктивації протиріч проблемної ситуації (С.Л. Рубінштейн) [8]. Це уможливлює усвідомлення і рефлексію суб'єктом внутрішньо-психічних тенденцій психіки. Ці тенденції знаходять вияв у суперечностях між свідомо прийнятими намірами і прагненнями і глибинними детермінантами поведінки, наслідком чого є блокування професійної та особистісної самореалізації.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене емпіричне дослідження дозволяє розглядати діалогічну взаємодію психолога з респондентом як багатоплановий розгорнутий рефлексивний процес, який є двостороннім. Розвиток рефлексивного мислення здійснюється у процесі і під впливом діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Водночас саме діалог є формою прояву змін рефлексивного мислення учасників глибинно-психологічного пізнання. Актуалізуючись першопочатково в умовах діалогу, рефлексивне мислення набуває самостійного розвитку на засадах самоорганізації. Одним із показників розвитку рефлексивного мислення суб'єкта в глибинній психокорекції є усвідомлення протиріч, що є свідченням особистісної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долинська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога в процесі професійної підготовки : автореф …. дис. канд. психол. наук. Київ, 2000. 20 с.

2. Дьяконов Г.В., Зубченко В.В., Мельничук И.Я. Рефлексия в профессиональной подготовке практических психологов. Кировоград : ЧП «Центр оперативной полиграфии «Авангард», 2013. 152с.

3. Интернет-версия издания: Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; [предс. научно-ред. совета В.С. Степин] : Москва : Мысль, 2000–2001. URL: http://iph.ru/print.htm.

4. Кучинский Г.М. Диалог и сознание личности. *Психологический журнал*. Москва : Изд-во РАН, 2008. № 3. С. 30–40.

5. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : монографія. Чернівці : Технодрук, 2010. 486 с.

6. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : монографія. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 295 с.

7. Психоаналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів : Навчальний посібник / Т.С. Яценко, В.І. Бондар, Л.Я. Галушко, А.М. Камінська, О.В. Педченко. Дніпро, Київ : Інновація, 2018. 300 с.

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2004. 713 с.

9. Савчин М.В. Особистісно-духовний та життєвий досвід психолога як чинник ефективності його професійної діяльності. *Актуальні проблеми практичної психології :* зб. наук. праць. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2012. Частина 1. С. 421–426.

10. Яценко Т.С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, О.М. Усатенко. Дніпропетровськ : Інновація, 2014. 192 с.

ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ І МОВЛЕННЄМОВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

PROFESSIONAL SPEECH ACTIVITY AND SPEECH-LANGUAGE COMPETENCE AS A MANIFESTATION OF THE SOCIAL INTELLIGENCE OF HIGHER SCHOOL PERSONALITY OF A TEACHER

УДК 808.5:378.011.3-057.175
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.14

Калмиков Г.В.
д.психол.н.,
професор кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Калмикова Л.О.
д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Стаття присвячена опису феноменів, пов'язаних з соціальним інтелектом фахівців соціономічних професій, зокрема особистості викладача закладу вищої освіти, з розкриттям суті таких психолінгвістичних явищ, як: мовленнємовна компетентність (здатність), професійно-мовленнєва діяльність, мовленнєва комунікація, соціально орієнтоване спілкування, висловлювання, дискурс, мовленнєва особистість. У статті представлені взаємозв'язки між зазначеними феноменами та їх функції в професійній діяльності викладачів. Доведено, що інтелект людини має соціальне – комунікативне і семантичне – походження, передбачає використання особистістю метакогнітивних, зокрема метамовних стратегій і метамовних процедур. Особлива увага приділена висвітленню істотних ознак професійно-мовленнєвої діяльності як найвищого ступеня мовленнєвої активності викладача, а саме: вона обов'язково передбачає наявність: 1) професійно-мовленнєвого мотиву (смислоформування і смислоформулювання змісту освіти); 2) специфічної професійної інтенції (наявності глибокої навчально-професійної думки); 3) особливого (дидактичного) цілеутворення (побудови висловлювання з навчальною метою); 4) внутрішнього програмування навчальної інформації (смислоформування, смислоформулювання і вибору мовних значень, як лексичних, так і граматичних); 5) граматичного структурування (вибору лексем і граматичних форм, що забезпечує найбільш точне і повне відображення у зовнішньому мовленні смислів, навчальних задумів); 6) результативності – ступеню збігу досягнутого у висловлюванні результату з наміченою метою; 7) контролю за ходом і результатами мовленнєвого акту. Мовленнємовна компетентність викладача розглядається як його властивість, як складна синкретична особливість, що визначає його можливості в реалізації освітнього професійно-мовленнєвого спілкування. Розкрита роль імпліцитних і виводних мовних знань у набутті мовленнємовної компетентності та роль метамовних знань у її структуризації й реалізації професійно-мовленнєвої діяльності.

Ключові слова: *професійно-мовленнєва діяльність, мовленнємовна компетентність, соціально-орієнтоване спілкування, дискурс, мовленнєва особистість.*

The article is devoted to the description of the phenomena connected with social intelligence of the specialists of socionomic professions, in particular the personality of the teacher of higher educational institution, with revealing the essence of such psycholinguistic phenomena, as: speech-language competence (ability), professional speech activity, speech communication, socially-oriented communication, utterance, discourse, speech personality. The article presents the isolated relationships between these phenomena and their functions in the professional activities of teachers. It is proved that human intelligence has a social – communicative and semantic – origin; anticipate the use by personality of the metacognitive, including metalanguage strategies and metalanguage procedures. Particular attention is paid to highlighting of the essential features of professional speech activity as the highest degree of speech activity of a teacher, namely: it necessarily involves the presence of: 1) professional speech motive (semantic forming and semantic formulating of the content of education); 2) specific professional intention (presence of a deep educational and professional thought); 3) special (didactic) goal-setting (construction of a statement for educational purposes); 4) internal programming of educational information (semantic formation, semantic formulation and choice of language meanings, both lexical and grammatical); 5) grammatical structuring (choice of tokens and grammatical forms, which provides the most accurate and complete reflection in the external speech of meanings, educational ideas); 6) effectiveness – the degree of coincidence achieved in the expression of the result with the intended purpose; 7) control over the course and results of the speech act. Speech-language competence of the teacher is considered as its property, as a complex syncretic feature that determines its capabilities in the implementation of educational professional speech communication. The role of the implicit and deducible language knowledge in the acquisition of speech-language competence and the role of metalanguage knowledge in its structuring and implementation of the professional speech activity are revealed.

Key words: *professional speech activity, speech-language competence, socially-oriented communication, discourse, speech personality.*

Постановка проблеми. У реальному житті, як зазначає Б.М. Величковський, майже не буває суто інтелектуальних проблем: як постановка, так і процеси їх вирішення завжди пов'язані з інтересами інших людей, соціальних груп і суспільства загалом [4]. Інтелект людини завжди має соціальне, передусім комунікативне і семантичне походження,

а також передбачає використання різних метакогнітивних стратегій і метапроцедур. Для цього суб'єктам мовленнєвого спілкування, якими передусім є викладачі закладів вищої освіти (далі – ЗВО), а також інші фахівці соціономічних професій, необхідно проявити інтелектуальні здібності, розумність, виділяючи фахові проблеми, ставлячи і коригуючи освітні цілі, відшукуючи мовні засоби їх досягнення, контролюючи результати власних мовленнєвих дій і вчинків, що багато в чому зумовлено станом розвитку його професійної діяльності (професійно-мовленнєвої зокрема) та мовленнєво-мовної компетентності. Ці феномени знаходяться у взаємозв'язку і взаємозумовленості. Проте вони до цього часу не отримали належного аналізу і висвітлення в психологічній науці.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження професійно-мовленнєвої діяльності і мовленнємовної компетентності як прояву соціального інтелекту особистості викладача закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Мовленнємовну компетентністю, згідно з поглядами С.Л. Рубінштейна на здібності людини [17], ми розглядаємо, по-перше, як складне синтетичне утворення, що містить якості, без яких суб'єкт не був би здатним до мовленнєвої діяльності, а також тлумачимо як властивості, що утворюються лише в процесі певним чином організованої мовленнєвої діяльності. Своєрідна діалектика між мовленнєвою діяльністю (сукупністю мовленнєвих операцій і дій) та мовленнємовною компетентністю відіграє істотну роль у розвитку здібностей (у разі діяльнісного підходу). Діяльність і компетентність не тотожні: оволодіння системою мовленнєвих дій і засвоєння мовних знань, необхідних для здійснення цих дій, передбачає наявність певної компетенції, а формування мовленнємовної здатності (компетентності) до професійно-мовленнєвої діяльності (далі – ПМД) визначається оволодінням пов'язаними з нею мовленнєвими операціями і діями.

Під час оволодіння носіями професійної мови мовленнєвими операціями провідним є природне (імпліцитне) індивідуальне мовне знання – «живе знання» [6]. Мовленнєві дії, а також пов'язані з ними імпліцитні мовні і метамовні знання залишаються зовнішнім надбанням для мовної компетентності індивіда до тих пір, поки вони не засвоюються ним. У міру оволодіння мовленнєвими діями і метамовними знаннями мовленнємовні компетентності перетворюються на особисте надбання, перестають бути лише знаннями і діями, отриманими ззовні. Вони зумовлюють розвиток компетентностей – професійних здатностей грамотно (у фаховому сенсі) формувати думки та зрозуміло і доступно для реципієнтів вербалізувати їх. Не будучи ідентичними, мовленнєві дії і метамовні знання, пов'язані між собою. Вони є істотною умовою розвитку відповідних мовленнємовних здібностей так само, як наявність мовленнємовної компетенції є обов'язковою умовою для оволодіння професійно-мовленнєвими діями і операціями. Мовленнємовні здібності формуються відповідно до того, як суб'єкт, набуваючи їх, опановує потрібні для викладацької діяльності професійно-мовленнєві дії.

Психологічним механізмом розвитку мовленнємовної компетентності, згідно з концепцією здібностей С.Л. Рубінштейна [17], є, як ми вважаємо, узагальнення мовленнєвих процесів і мовних відношень (фонетичних, граматичних), з якими взаємодіє суб'єкт у своїй професійній діяльності. До складу мовленнємовних компетентностей входять мовні операції, засвоєння яких ґрунтується на генералізації істотних для певної професійної ситуації закріплень мовних відношень. Однак ця компетентність не є набором операцій, що належать до них. Вони задаються характером тих процесів, які є внутрішньою умовою перетворення цих операцій на здатності. Жодна здатність, за С.Л. Рубінштейном, не є «актуальною» до тих пір, поки вона не інкорпорувала систему відповідних мовленнєвих операцій. Одночасно мовленнємовна здатність ніяк не може зводитися тільки до такої системи операцій. Її необхідним вихідним моментом є процес генералізації мовних відношень, які створюють внутрішні умови ефективного засвоєння мовленнєвих операцій.

Засвоївши метапроцедури професійного мовленнємовного узагальнення, абстрагування, суб'єкт професійно-мовленнєвої діяльності накопичує й комунікативні дії, оволодіваючи не тільки професійним смислоформулюванням, зрозумілим для студентів, а й професійним аудіюванням – сприйманням і розумінням гетерогенних висловлювань студентів, умінням забезпечувати зворотній зв'язок, а також набуває відповідних індивідуальних мовленнємовних здатностей.

У кожної мовленнєвої особистості викладача, крім індивідуальної фахової мови, набутої еволюційним шляхом в багаторічному професіогенезі (її, на жаль, не формують у ЗВО), утворюється ще і власна первинна (природна) фахова метамова як продукт спонтанної рефлексії, мимовільних, ненавмисних спостережень над мовленням і мовою його фаху та неусвідомлюваних мовних узагальнень. Проте в процесі оволодіння професійно-мовленнєвими діями не можуть ігноруватися й логіко-раціональні аспекти власне метамовного знання як «вивідного» [6], оскільки тільки ця сутність забезпечує структуризацію мовленнємовної компетентності

викладача, упорядкування його фахових висловлювань та подальше удосконалення їх на якісно новому – мовленнєдіяльнісному рівні. Описова, тобто метамовна модель фахової мови має стати для суб'єкта професійно-мовленнєвої діяльності предметом логіко-раціонального аналізу: осмислення, усвідомлення, розуміння та користування нею як стрункою системою традиційних нормативних приписів, які задають той чи інший варіант використання мови фаху на рівні мовленнєвої діяльності її суб'єкта. Отже, у суб'єктів ПМД має формуватися вторинна метамова як продукт довільної, навмисної рефлексії, вдосконалюватися мовленнємовні здатності – показники сформованої мовленнєвої особистості викладача та її соціолекту. Це можливо лише через самоосвіту і самореалізацію, оскільки навіть підвищення кваліфікації викладача в університеті менеджменту освіти НАПН України не передбачає навчання подібних дисциплін.

Які ознаки ПМД, якою має володіти кожний викладач ЗВО?

У сучасній психолінгвістичній науці ПМД її суб'єкта розглядається як найвищий ступінь мовленнєвої активності, описується її соціальне походження і соціальна зумовленість [6; 12; 18]. Стосовно мовлення викладачів ЗВО ми вважаємо за доцільне вживання терміну «професійно-мовленнєва діяльність» або «дидактично-мовленнєва діяльність» («навчально-мовленнєва»).

Для коректної кваліфікації феномена «професійно-мовленнєва діяльність» важливо виділити системний ряд взаємодоповнювальних і взаємодетермінованих понять, зокрема: «взаємодія (інтеракція)», «спілкування», «суспільні відносини», «діяльність», «взаємовідношення» – і встановити співвідношення цих психологічних дефініцій, а також залежну від них ієрархію психолінгвістичних понять («професійно-мовленнєве спілкування», «професійно-мовленнєва комунікація», «професійні та/або дидактичні комунікативно-мовленнєві дії і операції», «публічне висловлювання», «науково-дидактичний дискурс», «суб'єкт професійно-мовленнєвої діяльності», «мовленнєва особистість»).

Аналіз психологічних і психолінгвістичних досліджень Т.В. Ахутіної, Л.С. Виготського, Ю.Н. Караулової, Т.В. Кочеткової, В.В. Красних, А.А. Леонтьєва, А.Н. Леонтьєва, І.М. Румянцевої, С.Л. Рубінштейна, К.Ф. Сєдова [1; 5; 7; 9; 10; 13; 14; 18; 17; 20] дали можливість вербалізувати вищеназвані поняття. Взаємодія (інтеракція) опосередкована спілкуванням. Саме завдяки спілкуванню люди вступають у взаємодію, тобто колективну діяльність, що розглядається в плані її соціальної організації і орієнтованості. Спілкування – один з чинників або сукупності факторів інтеракції, які стають комунікативними, коли вони використовуються в ситуаціях взаємодії. Спілкування – це і реалізація суспільних відносин: як процес такої актуалізації, так і її умова або спосіб; діяльність є тим, у чому актуалізується суспільні відносини, тобто психологічним змістом процесу спілкування. У цьому сенсі в психології розрізняють спілкування й інтеракцію. Спілкування є також і діяльністю, яка розглядається як взаємодія, тобто діяльністю в аспекті соціальних (зовнішніх) форм її реалізації. Взаємовідношення розглядається, по-перше, як особистісний, психологічний корелят суспільних відносин, що виникає в реальному спілкуванні, по-друге, як вивідний від його психологічної організації – є внутрішньою особистісною основою взаємодії [13].

Встановлене співвідношення розглянутих психологічних понять дає можливість визначити місце дефініції «професійно-мовленнєва діяльність» в парадигмі взаємопов'язаних і взаємообумовлених мовленнємовним феноменом психолінгвістичних понять. Перш за все професійно-мовленнєва діяльність знаходиться у відношеннях ієрархії і суміжності з поняттям «спілкування». Спираючись на наукові праці Б.Ц. Бадмаева [2], А.В. Брушлинского [3], Б.М. Величковського [4], Е.Ф. Тарасова [21, с. 24–32] та інших, присвячені спілкуванню, розглядаємо професійно-мовленнєве спілкування в плані взаємин особистості викладача та студентського колективу; спілкування і деяких видів діяльності, зокрема, наукової, дидактичної, пізнавальної, навчальної, практичної та інших, кваліфікуючи професійно-мовленнєве спілкування передусім як спілкування за допомогою звукової мови: безпосереднє (в аудиторії) або за допомогою skype; інтернету, побудованому на постійній взаємодії людей, тобто комунікативних сервісах мережі, що надають можливість переглядати відеолекції, ділитися враженнями, міркувати, залишати на сайтах свій коментар і оцінювати даний ресурс тощо. Ці інтерактивні сайти епохи веб 2.0 забезпечують зворотний зв'язок з аудиторією користувачів. Не виключаємо при цьому опосередковане спілкування як через паперові носії інформації (у вигляді підручників, навчальних посібників, монографій тощо), так і через електронні носії (інтернет-спілкування: засноване на технологіях першого інтернету – інтернету для читачів; це статичний веб 1.0 із закритим від користувачів контентом, призначений тільки для сприйняття веб-текстів); визначаємо мовленнєве спілкування як систему цілеспрямованих і мотивованих мовленнєвих процесів і зв'язаних з ними інших психічних процесів, які забезпечують взаємодію викладача і студентів у навчальній колективній діяльності і реалізують громадські та особистісні психологічні відносини засобами природної мови.

Виділяємо експліковане О.О. Леонтьєвим соціально орієнтоване спілкування типу публічного висловлювання, масової комунікації. Це найскладніший варіант мовленнєвого спілкування порівняно з особистісно-орієнтованим спілкуванням. Воно являє собою «чисте» – соціально-орієнтоване спілкування, яке включене в спільну зі студентами професійно-комунікативну діяльність. Суб'єктом цього спілкування є або викладач, або суспільство в особі Міністерства освіти, оскільки викладач-комунікатор завжди представляє громадську, наукову та навчальну інформацію відповідно до стандартів вищої освіти. У соціально-орієнтованому педагогічному спілкуванні його предметом виступає або дидактична взаємодія, або психологічні взаємини викладачів і студентів, суспільні відносини всередині спільноти ЗВО, соціуму [13].

Соціально орієнтоване спілкування, зокрема публічне висловлювання в формі лекції у ЗВО, є найбільш «складною», самою «досконалою», «спеціалізованою» (О.О. Леонтьєв) формою професійно-мовленнєвого спілкування, смисловим аспектом дидактичної взаємодії, професіонально-мовленнєвою усною публічною комунікацією.

У такій формі мовлення, за термінологією О.О. Леонтьєва, самооцінне і може бути співвіднесене з класичними видами діяльності, оскільки організоване, так само як і інші його види, і характеризується предметним мотивом, цілеспрямованістю, евристичністю, фазністю (орієнтування, планування, реалізація плану, контроль) [12]. Отже, професійно-мовленнєва діяльність виступає самостійною діяльністю і характеризується специфічною мотивацією. Це професійно-мовленнєва і навчальна мотивація, мотивація впливу – мотивація досягнення: формування у студентів смислів (смислоформування) через адекватне і достатнє для вербального сприйняття і розуміння студентами сформульованих викладачем смислів (дидактичне смислоформулювання). Мовленнєва діяльність, згідно з О.О. Лентьевим, – це і спеціалізоване використання мовлення для спілкування – різновид діяльності спілкування. У цьому сенсі вона може розглядатися і як діяльність навчально-мовленнєвого спілкування, і як діяльність професійної вербальної комунікації (смисловий аспект навчальної взаємодії) [12]. У зв'язку з цим важливо акцентувати увагу на важливості таких мовленнєвих дій викладача, як дії щодо забезпечення зворотного зв'язку реакції (зокрема мовленнєвої) студентів на сприйняту інформацію, які є кінцевими в структурі навчальної мовленнєвої комунікації.

Але це відбувається тоді, коли викладач вільно володіє матеріалом і не користується конспектом. Під час читання лекції з контексту включаються інші механізми як продукування мовлення, так і сприймання його студентами. Таким чином, в нашому розумінні професійно-мовленнєва діяльність має місце в тих випадках, коли її метою є побудова професійного навчально-наукового висловлювання (лекції), коли мовлення викладача самодостатнє. Навчально-комунікативне вживання мови завжди передбачає певний предметний (ідеальний) мотив, інтенції, мовленнєву мету, внутрішню програму, засоби її реалізації (що сказати, для чого сказати і як сказати, щоб забезпечити смислове сприйняття студентами навчального дискурсу). Професійно-навчальний дискурс – зовнішній бік науково і дидактично організованого висловлювання в сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, психологічними, соціокультурними та іншими) чинниками; вислів, взятий в професійному і дидактичному аспектах; мовлення, розглянуте як цілеспрямовані соціальні комунікативно-мовленнєві дії, як компонент, що бере участь у взаємодіях викладачів і студентів і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах); це мовлення, «занурене в професійне життя»; сукупність вербальних форм практики організації і оформлення змісту мовленнєвої комунікації представників певної професійної лінгвокультурної спільності. Це екстравертивна фігура професійно-мовленнєвої комунікації [10; 11; 16].

Як основна одиниця соціально орієнтованого спілкування в психолінгвістиці прийняте публічне висловлювання – мовленнєві дії як окремий випадок мовленнєвого спілкування, як самостійний вид діяльності, як комунікативно-мовленнєві дії, свідомо спрямовані на смислове сприйняття їх іншими людьми. Таким чином, висловлювання пов'язане з психологічною категорією мовленнєвих дій, з найменшою комунікативною одиницею, закінченою в змістовному й інтонаційному відношенні, і яка характеризується граматичною і смисловою структурою. Висловлювання є функціональною одиницею реального мовленнєутворення і мовленнєсприймання, вони співвіднесені з ситуацією і певним значущим контекстом, тобто є одиницею говоріння та аудіювання [1; 12; 15; 19].

Публічне висловлювання викладача має свої особливості. Це розгорнута, кодифікована, довільна, навмисна, усвідомлена, відрефлексована, соціально контекстна одиниця, що забезпечує вплив. Ця психолінгвістична одиниця стилістично мотивована, маркована, цілеспрямована, регламентована, дискретна, орієнтована на слухачів,

автономно смислова, виразна і послідовна, авторизована, безпосередня. Це індивідуальне усне мовлення, структуроване згідно з композиціями його функціонально-смислових типів або їх контамінацій. Це комунікативно доцільне мовлення, зміст якого відразу ж забезпечує розуміння його аудиторією слухачів [8; 9; 13]

З позицій соціально орієнтованого аналізу професійно-мовленнєвого спілкування і професійно-мовленнєвої діяльності важливо встановити співвідношення в особистості мови і мовлення та виділити поняття «мовленнєва особистість», яка визначається, по-перше, як феномен, здатний вступати в спілкування певною мовою, по-друге, як мовленнєва особистість в парадигмі реального мовленнєвого спілкування, реальної мовленнєвої діяльності. Поняття «мовленнєва особистість» включається до складу поняття «мовна особистість» в родовидовому співвідношенні. Будь-яка мовленнєва особистість є багатопрошарковою і багатокомпонентною парадигмою мовних особистостей [7; 16].

Висновки з проведеного дослідження. Мовленнємовні здатності – складні синкретичні особливості особистості викладача, що визначають її можливості в реалізації освітнього мовленнєвого спілкування. Вони кваліфікують мовленнєву особистість викладача як носія фахової мовної культури, як суб'єкта професійно-мовленнєвої діяльності. Таким чином, ми визначаємо мовленнємовну здатність викладача як через його професійно-мовленнєву діяльність, так і через мовленнєособистісний розвиток, психічні якості і властивості. Вони актуалізуються завдяки активному освоєнню ним мовної та метамовної дійсності.

Процес мовленнєпродукування або мовленнєутворення у викладача органічно вписується в систему його багатогранної професійної діяльності, що містить мотиваційний, цільовий, а також виконавський компоненти. Його мовленнєва діяльність народжується з професійної потреби забезпечити розуміння студентами наукової та навчальної інформації. Для цього він, використовуючи внутрішньомовленнєві мовні засоби, програмує своє публічне розгорнуте висловлювання, ставить кінцеву мету і намічає засоби її досягнення. Реалізуючи професійно-мовленнєву діяльність, викладач продукує фаховий науковий дискурс, досягаючи поставленої мети. Конкретний акт професійно-мовленнєвої діяльності викладача завжди починається мовленнєвим мотивом (власного смислоформування і смилоформулювання), планом і говорінням, що забезпечує вербальне сприйняття студентами смислів, які викладач передає за допомогою мовних значень. Завдяки динамічній системі професійно-мовленнєвих дій і операцій викладача досягається намічена з самого початку висловлювання навчально-мовленнєва мета, а у студентів відбувається розуміння.

Мовленнєва особистість викладача – це особистість, здатна до соціально орієнтованого мовленнєвого спілкування. Вона володіє фаховою комунікативно-граматичною нормою – правилами вибору професійних мовних засобів і побудови висловлювань в різних професійних ситуаціях спілкування з різною комунікативною інтенцією; комплексом уявлень про те, які мовні і мовленнєві форми в різних комунікативних ситуаціях є найбільш адекватними для реалізації мовленнєвих інтенцій і забезпечення зворотного зв'язку.

Перспективність дослідження полягає у вивченні специфіки ПМД фахівців інших соціономічних професій, що спрямоване на вирішення прикладних проблем, пов'язаних із створенням комунікаційних технологій і систем в різних сферах соціуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. О механизмах построения высказывания. Москва : Теревинф, 2002. 144 с.

2. Бадмаев Б.Ц. Психология обучения речевому мастерству. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. 224 с.

3. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение. [2-е изд.]. Москва : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. 407 с.

4. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания. Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. Т. 2. 432 с.

5. Выготский Л.С. Мысль и слово. Психология. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. С. 462–512.

6. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. [2 изд., испр. и доп.]. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2007. 560 с.

7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Наука, 1987. 261 с.

8. Ковалева М.Н. К определению понятия публичной речи. *Психолингвистика в XXI веке : результаты, проблемы, перспективы : тезисы докладов XVI Международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации*. Москва : Изд-во «Эйдос», 2009. С. 126–127.

9. Кочеткова Т.В. Языковая личность носителя элитарной речевой культуры : автореф. дисс. на соискание д-ра филолог. наук. Саратов, 1999. 53 с.

10. Красных В.В. Единицы языка vs. единицы дискурса и лингвокультуры (к вопросу о статусе прецедентных феноменов и стереотипов). *Вопросы психолингвистики*. 2008. № 7. С. 53–58.

11. Кубрак Т.А. Самопрезентация субъекта: коммуникативный психолингвистический поход к исследованию. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені*

Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 12. С. 168–172.

12. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва : Смысл ; СПб. : Лань, 2003. 287 с.

13. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва : Смысл, 1999. 365 с

14. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. [2-е. изд.]. Москва : Изд-во Политические материалы, 1977. 304 с.

15. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. Москва : Изд-кий центр «Академия», 2002. 384 с.

16. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. Москва : Флита: Наука, 2006 224 с.

17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб : Питер, 2000. 720 с.

18. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. Москва : ПЕР СЭ; Логос, 2004. 316 с.

19. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. 184 с.

20. Седов К.Ф. Теоретическая модель психолингвоперсонологии. *Вопросы психолингвистики.* 2008. № 7. С. 12–24.

21. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания. *Языковое сознание и образ мира*. Москва : Ин-т языкознания РАН, 2000. С. 24–32.

ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ НА ЗАЛЕЖНУ ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ

THE PROBLEM OF THE INFLUENCE OF PERFECTIONISM ON THE DEPENDENT BEHAVIOR OF THE INDIVIDUAL

УДК 316.061.213(477.72)
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.15

Кононенко О.І.
д.психол.н.,
професор кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Валєєва А.Р.
магістр психології кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті на основі теоретичного аналізу сучасних досліджень розглядається проблема впливу перфекціонізму на залежну поведінку особистості. Виявлено, що такій проблематиці приділяється надзвичайно висока увага як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі. Виявлено, що за статистичними даними 70% населення світу страждає від залежної поведінки. За останні роки різноманітність залежностей значно збільшилось, з'явились такі види залежності, як гемблінг, інтернет-залежність, залежність від телебачення та інші. У доповіді ООН, що має назву «Всесвітня доповідь про наркотики», відмічається, що майже 5% процентів від усього дорослого населення світу вживають наркотики. За даними ВООЗ, на цей час алкоголізм як причина смерті займає в світі 3-е місце, поступаючись тільки таким хворобам, як злоякісні утворення та серцево-судинні захворювання. Виявлено, що кількість хворих з порушенням харчової поведінки за останні п'ять років стала у десять разів більше. Є багато умов, що сприяють виникненню залежної поведінки. Н.М. Якушева вказує на те, що особам з залежною поведінкою притаманні консерватизм, ригідність, хвороблива потреба у постійній увазі та позитивній оцінці зовні, перфекціонізм, надмірна чутливість до критики, нарцисизм, можуть бути яскраво проявлені маніпулятивні стратегії взаємодії з оточуючими. А.Я. Кібанов, В. Столяренко, Л. Столяренко вказують, що одним з проявів залежної поведінки є перфекціонізм. У статті розглядаються прояви перфекціонізму у таких типах залежної поведінки, як трудоголізм, залежність від фізичних вправ, харчові залежності, гемблінг, алкогольна залежність та наркотична залежність. Встановлено, що попри тип залежності, перфекціонізм є не тільки предиктором залежної поведінки, а й різновидом залежності. З аналізу сучасних публікацій встановлено, що до залежної поведінки може приводити як позитивний, так і негативний перфекціонізм.

Ключові слова: *перфекціонізм, залежна поведінка, трудоголізм, гемблінг, предиктор, фрустрація, тривога.*

In the article, based on the theoretical analysis of modern research, the problem of the influence of perfectionism on dependent personality behavior is considered. It is revealed that such problems are given extremely high attention both in foreign and domestic literature. It was revealed that according to statistical data, 70% of the world's population suffers from addictive behavior. In recent years, the variety of addictions has increased significantly, such types of addictions as gambling, Internet addiction, television addiction and others have appeared. A UN report entitled "World Drug Report" notes that almost 5% of the world's adult population use drugs. According to the WHO, at present, alcoholism as the cause of death is in the third place in the world, second only to such diseases as malignant tumors and cardiovascular diseases. It has been found that the number of patients with eating disorders has increased tenfold over the past five years. There are many conditions that contribute to the emergence of addictive behavior. N.M. Yakusheva points out that conservatism, rigidity, a painful need for constant attention and positive assessment from the outside, perfectionism, excessive sensitivity to criticism, narcissism, can be clearly manifested manipulative strategies of interaction with others. I. Kibanova, V. Stolyarenko, L. Stolyarenko indicate that one of the manifested dependent behavior is perfectionism. The article examines the manifestations of perfectionism in such types of addictive behavior as workaholism, addiction to exercise, food addiction, gambling, alcohol addiction and drug addiction. It was found that perfectionism is not only a predictor of addictive behavior, but also a kind of addiction. From the analysis of modern publications, it has been established that both positive and negative perfectionism can lead to addictive behavior.

Key words: *Perfectionism, dependent behavior, workaholism, gambling, predictor, frustration, anxiety.*

Постановка проблеми. В умовах сучасних суспільних та соціальних трансформацій значних змін зазнають базові характеристики особистості. До таких характеристик належить прагнення до самовдосконалення, а також ідеали, прийняті особистістю. Від того, який ідеал, який зразок для наслідування вибирає людина, багато в чому залежать її доля і життєвий шлях. У сучасному світі проблема залежної поведінки є однією з найбільш важких та складних для суспільства. Для кожної держави надзвичайно важливо мати таку спільноту, яка б складалася з людей розвинених, розумних, таких, що мають цілі і розуміють, як їх досягти. На сьогоднішній день багато вчених висувають припущення, що ці два великі проблеми сучасного суспільства пов'язані між собою. Актуальність нашого аналізу детермінована необхідністю дослідити вплив перфекціонізму на залежну поведінку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблеми, пов'язаної з впливом перфекціонізму на виникнення і формування залежної поведінки особистості, приділяли

увагу багато вітчизняних та зарубіжних вчених, такі як А.Я. Кібанов, В. Столяренко, Л. Столяренко, С. Блатт, Б. Керр, Б. Кларк, Дж. де Лиз, Г. Флетт, Р. Фриман, S.J. Cockell, P. Hewitt, B. Seal, S. Sherry, E.M. Goldner, G. Flett, L.A. Terry-Short, R.G Owens, P.D. Slade, M.E. Dewey та інші.

Постановка завдання. Мета статті – теоретично дослідити вплив перфекціонізму на формування залежної поведінки особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному науковому суспільстві існує думка, що однією з найбільш відомих причин і предикторів залежності є перфекціонізм [16; 17].

Щоб зрозуміти цей взаємозв'язок, необхідно розібратися в тому, як слід визначати перфекціонізм та перфекціоністів. Оскільки перфекціоністи – це люди з жорсткими цілями, які прагнуть досягти досконалості, вони частіше піддаються більш високому ризику залежної поведінки. Це пов'язано з високими особистісними стандартами та занепокоєнням через страх потерпіти невдачу в досягненні досконалості.

Люди з високим рівнем перфекціонізму стурбовані гострою потребою уникати невдач і вони не можуть отримати задоволення від своїх досягнень, що призводить до постійного прагнення досягти нереалістичних цілей [17].

Перфекціонізм – це багатовимірна конструкція, яка має як мінімум три різні аспекти.

Перший аспект – це орієнтований на себе перфекціонізм, який характеризується надзвичайно високою самооцінкою людини і вірою в те, що досконалість дуже важлива.

Другий аспект – це соціально приписаний перфекціонізм. Ці люди вважають, що їх досконалість важлива для інших, і що вони повинні відповідати стандартам та очікуванням інших людей.

Третій аспект – перфекціонізм, орієнтований на інших. Перфекціоністи, орієнтовані на інших, пред'являють завищені вимоги до оточуючих та очікують, що інші будуть ідеальними [15].

Існують інші види розподілу перфекціонізму на типи. D. Chan виділяє позитивний і негативний перфекціонізм. D. Hamachek виділяє дезадаптивний і адаптивний перфекціонізм і відмічає, що дезадаптивний найчастіше призводить до виникнення різних видів залежностей. Велику увагу структурі перфекціонізму у своїй роботі «Перфекціонізм особистості» приділив О.І. Кононенко [6].

Так, Sean P. Mackinnon вважає, що перфекціонізм є фактором ризику багатьох психопатологій, особливо тривожності, депресії, розладів харчової поведінки, алкоголізму та наркоманії [19].

Перфекціонізм може служити однією з причин формування трудоголізму як одного з різновидів залежної поведінки, такої думки дотримується Є.П. Ільїн. Людина, яку обставини примушували до перфекціонізму, ризикує стати трудоголіком, бо перфекціонізм створює ситуацію, коли людина не перетинає фінішну пряму, а продовжує рухатися далі і далі [5].

Dr. Joachim Stoeber, у своєму дослідженні дійшов висновків, що для деяких працівників стати високо вмотивованим перфекціоністом може здатися атрибутом мрії, та це може мати неприємні наслідки. Вчений вважає, що трудоголізм у орієнтованих на себе перфекціоністів зумовлений тими типами мотивації, які характеризуються особистою важливістю і залученістю Его, а також мотивовані внутрішніми нагородами і покараннями. Та постійна гонитва за найкращими результатами призводить не тільки до погіршення фізичного здоров'я, а до важких форм депресії і навіть до суїцидальних думок [21].

Проблема суїциду серед трудоголіків найбільших масштабів набула у Японії, де працівники не можуть собі дозволити закінчити роботу, не довівши її до найвищого ступеня досконалості. В цій країні навіть з'явився спеціальний термін «яройісатсу» – самогубство на ґрунті стресу на роботі. Японський перфекціонізм навіть отримав спеціальну назву – кодаварі – це особистий стандарт, якого неухильно дотримується людина [2].

З економічного погляду результат праці перфекціоніста-трудоголіка може ставитися під сумнів, бо безкінечний ряд переробок та удосконалень роблять продукцію неконкурентоспроможною.

Вчені P. Andrew Hill, Samuel J. Robson, Genevieve M. Stamp пишуть у своїй роботі, що залежність від фізичних вправ є шкідливим зразком залежної поведінки яка, як показують їх дослідження, пов'язана із перфекціонізмом. Це дослідження вивчає взаємозв'язок між симптомами залежності від фізичних вправ, типом перфекціонізму (самоорієнтованим, соціально призначеним та орієнтованим на інших) та перфекціоністичними стилями самопрезентації (перфекціоністська самореклама, відсутність недосконалості та приховування недосконалості). Результатом цієї роботи став висновок, що самоорієнтований перфекціонізм був найважливішим унікальним предиктором залежності від фізичних вправ [18].

Ю.В. Боброва та С.Г. Кривощеков у своїй статті «Психофизиология спортивных аддикций» вказують, що залежність від фізичних вправ найбільш чітко виявляється на основі виявлення «синдрому відміни» фізичної активності, яка психологічно виявляється симптомами тривоги, депресії, почуття провини, дискомфорту, напруги і занепокоєння [8].

Для перфекціоністів надважливо мати надзвичайно досконалий зовнішній вигляд (досконалий в уявленні самого перфекціоніста), який можливо досягнути, тільки виснажуючи себе на тренуваннях, що і спричиняє нездорову прихильність до вправ. Отже, коли перфекціоніст не має можливості виконувати фізичні вправи, він відчуває вищезазначені симптоми. Дослідження показують, що такі люди повинні тренуватися постійно і надмірно, щоб запобігти симптомам відміни та симптомам психологічного дискомфорту, таким як тривожність і депресія. Тренування таким чином впливають на людину, що вона починає відчувати почуття психологічного комфорту від довершено виконаних вправ, і це сприяє зменшенню рівня тривожності, дає відчуття контролю, що так важливо для перфекціоніста. Тренування супроводжуються ще й так званим «гормональним штурмом» – викидом адреналіну, серотоніну и тестостерону, саме ці гормони викликають лавину емоцій, що стимулює підвищений настрій та почуття ейфорії. Тож людина згодна на все, щоб підтримувати такі відчуття, бо деякі з цих гормонів, зокрема ендоморфінової групи, мають виражений наркотичний ефект і викликають звикання [10].

Особливо схильні до такого типу залежності ті особи, для яких фізичні тренування – це частина програми зі схуднення. Такі люди навантажують себе не тільки виснажливими тренуваннями, а ще й різноманітними дієтами. Залежність від спортивних вправ є частиною більш страшної та набагато шкідливішої для фізичного і психічного здоров'я залежності – залежності від «здорового способу життя». Така залежність у багатьох випадках призводить до невиліковного психічного захворювання – нервової анорексії, що є різновидом харчової залежності.

А.Є. Бобров відмічає, що є окремі особистісні особливості, які роблять індивідуума психологічно підвищено вразливим для формування залежної поведінки. Серед таких особистісних рис, властивих хворим нервовою анорексією, слід назвати перфекціонізм – схильність встановлювати нереалістично завищені стандарти і прагнути їх досягти будь-якою ціною [3].

Такий погляд розділяють багато вчених. Вони вважають перфекціонізм фактором ризику виникнення порушень харчової поведінки. Наприклад, у когнітивній моделі нервової анорексії перфекціонізм і когнітивна ригідність відіграють ключову роль, приводячи до зростання незадоволеності своїм тілом і зниження самооцінки [7].

Дослідження, проведені T.D. Wade, M. Tiggemann, базуються на тому, що незадоволеність тілом є серйозним фактором ризику виникнення розладів харчової поведінки і вважається особливо проблематичним за високого рівня перфекціонізму. Метою їхнього дослідження було з'ясувати, які типи перфекціонізму пов'язані з незадоволеністю тілом. Більше тисячі жінок взяли участь в дослідженні. Наявність у них перфекціонізму визначали за допомогою багатовимірної шкали перфекціонізму (Multidimensional Perfectionism Scale – MPS), оцінюючи особистісні стандарти, рівень занепокоєння про можливі помилки, наявність ознак сумніву під час прийняття рішення про вчинення дії, ставлення до очікуванням батьків і їх критики, а також рівень самоорганізації. Також дослідники проводили опитування щодо параметрів тіла жінки, які вони вважають для себе ідеальними. Отримані висновки свідчили про наявність як неадаптивного, так і адаптивного перфекціонізму у випадках порушення харчової поведінки. Далі вчені роблять дуже цікаве припущення, що можливо зменшення рівня перфекціонізму у таких людей призведе до зменшення рівня психопатології харчових розладів [24].

Л. Террі-Шорт зі співавторами розглядають модель позитивного і негативного перфекціонізму щодо розладів харчування у спортсменів, яка заснована на принципах позитивного та негативного підкріплення [23].

Виокремлюють особистісний та соціальний типи перфекціонізму, за складниками розділені на позитивний, як результат зв'язку позитивного підкріплення з попередньою перфекціоністською поведінкою, та негативний – як результат негативного підкріплення [9].

Більшість вчених вважає, що схильність до перфекціонізму, залежність від схвалення оточуючих випливає з нестійких і / або негативних відносин з батьками, проблеми з відділенням від них, що призводять до нестійкості самооцінки і труднощів під час формування зрілої, дорослої особистості. Це все і провокує значною мірою порушення харчової поведінки [12].

Як ще один приклад впливу перфекціонізму на залежну поведінку особистості розглянемо таку проблему, як ігроманія або геймблінг.

Геймблінг (патологічна схильність до азартних ігор) складається з регульованих повторюваних епізодів участі в азартних іграх, що стають домінуючими в житті особистості і призводять до зниження соціальних, професіональних, матеріальних та сімейних цінностей [10].

Є така точка зору, згідно з якою є деяка фізіологічна схильність до виникнення залежної поведінки. Наприклад, помічено,

що у азартних гравців навіть змінюється в клітинах мозку кількість активних речовин, що виражається виникненням перекручених, патологічних емоцій [4]. Наприклад, у всіх людей наближення небезпеки викликає страх, жах, паніку, а гравці відчувають при цьому наснагу, блаженство, інакше кажучи, кайфують. У гемблеров, наприклад, в тканинах нервової системи відбувається значне зниження дофаміну, що відповідає за відчуття радості і задоволення.

Ризик такого типу залежності зростає у фрустрованої особистості, яка має на меті послабити фрустрацію шляхом формування індивідуально-гедоністичної направленості. Виникає порочне коло поступового руйнування механізмів саморегуляції, соціальної адаптації з наступним руйнуванням особистості [1].

Nassim Tabri, Kaitlyn M. Werner, Marina Milyavskaya, Michael J. A. Wohl припустили, що гравці з перфекціоністськими нахилами можуть встановити для себе високі стандарти в сфері фінансового успіху, що проявиться в більш серйозних симптомах розладу, пов'язаного з азартними іграми. Автори також висунули гіпотезу про те, що самооцінка, орієнтована на фінансовий успіх, опосередковує зв'язок між перфекціоністськими тенденціями і серйозністю азартної гри [22].

Розглядаючи вплив перфекціонізму на алкогольну залежність, треба у передусім розглядати її як хімічну залежність, яка має цілий ряд суттєвих відмінностей. Однією з таких специфічних особливостей є тісний зв'язок між двома її аспектами – медичним та психосоціальним. Тож цей тип залежності потрібно розглядати як комплекс психосоціальних проблем, що спричиняє своєю чергою зростаючі фізико-хімічні зміни організму.

У своїй книзі «Зависимость. Семейная болезнь» В.Д. Москаленко пише, що алкоголіки досить часто бувають перфекціоністами. Якщо алкоголік задумав щось зробити, то проєкт повинен бути виконаний найкращим чином, а не як-небудь. Якщо не можна виконати найкращим чином, алкоголік може відмовитися взагалі його виконувати. Перфекціонізм, з'єднаний з низькою толерантністю фрустрації, може бути використаний алкоголіком як виправдання для своєї поведінки [11].

Американські вчені J.A. Patock-Peckham, W.R. Corbin дійшли висновку, що материнське авторитарне виховання може впливати на розвиток у дітей перфекціонізму і алкогольної залежності в майбутньому. У своєму дослідженні вони вивчили непрямий вплив батьківства на проблеми, пов'язані з алкоголем і кількістю його вживання та рівнем перфекціонізму. Це стосувалося насамперед тих осіб, у яких була авторитарна мати, і такі матері сприяли розвитку перфекціонізму у своїх дітей. Аналіз результатів дослідження виявив непрямий зв'язок між авторитарним вихованням матері та проблемами, пов'язаними з алкоголем, що виникають через невідповідність перфекціонізму. Більш високі рівні авторитарного виховання з материнського боку були пов'язані з більшими розбіжностями в перфекціонізмі, що сприяло підвищенню рівня депресії, а також більшої кількості проблем, пов'язаних з алкоголем [20].

Дослідники вважають, що для запобігання депресії та розвитку алкогольної залежності потрібно навчитися знижувати вимоги до себе, тобто знижувати рівень перфекціонізму.

У журналі «Journal of Research» надруковано дослідження канадських вчених під керівництвом Sean P. Mackinnon, в якому також стверджується, що перфекціонізм є фактором ризику виникнення алкогольної залежності. У дослідженні взяли участь 263 особи у віці від 18 до 25 років, що вживають алкоголь. Усі вони щодня заповнювали анкети для оцінки емоційного стану, мотивів вживання алкоголю та проблем, пов'язаних з алкоголем: бійки, нехтування обов'язками, руйнування особистих відносин. Дослідники виявили зв'язок між аспектами перфекціонізму та проблеми з алкоголем. Попри те, що перфекціоністи не так часто випивають, у них виникає більше проблем, коли вони все ж таки вживають надмірну кількість алкоголю (наприклад, втрата свідомості, пропуск роботи, конфлікт у стані алкогольного сп'яніння). Sean P. Mackinnon зазначає, що коли люди відчувають, що їм потрібно приховувати недоліки від інших, вони зазвичай відчувають посилення негативних емоцій (наприклад, смуток, сором, гнів). В результаті вони піддаються бажанню випити, щоб впоратися з цими емоціями і відповідати очікуванням оточуючим (щоб звести до мінімуму соціальне неприйняття) [19].

Ще для одного з видів хімічної залежності – наркотичної – перфекціонізм може бути предиктором. Треба відмітити, що для суспільства наркоманія є однією з форм девіантної поведінки, такої, що відхиляється від загально прийнятих морально-етичних норм [10].

Зловживання наркотичними речовинами може довести людину до стану, який не є досконалим. Насправді зловживання наркотиками окреслює спосіб життя, який дуже далекий від досконалості, і фактично підтримує дуже недосконалий спосіб життя, який межує зі смертю та саморуйнуванням.

Коли хтось є перфекціоністом, а потім стає залежним від наркотиків та алкоголю, ефект може бути досить руйнівним. Перфекціоніст прагне бути і діяти ідеально у всьому. Перфекціоніст намагається досягти абсолютної досконалості, найвищих здібностей та навичок, які є в наявності. Перфекціоніст справді намагається зробити так, щоб це йшло якнайкраще, як тільки можна собі уявити. Але коли наркоманія та перфекціонізм поєднуються, це не зовсім можливо. Коли людина стає наркоманом, то досить часто виявляють, що вона покладала нереальні сподівання на себе, на близьких людей та на події у своєму житті. Оскільки перфекціоністи в активній залежності часто виявляють, що біль від недосконалості більший за радість від досконалості – вони здаються і перевіряють життя, вживаючи наркотики або алкоголь. Цей процес руйнації особистості підтримується високим рівнем перфекціонізму [13].

Дослідження S.J. Cockell, P. Hewitt, B. Seal, S. Sherry, E.M. Goldner, G. Flett та інші показали, що перфекціонізм є постійним джерелом стресу, який часто викликає у людини відчуття невдачі. Перфекціоністи очікують від себе бездоганності. Ці постійні очікування вважаються джерелом стресу. Стресові ситуації, крім того, що створюють різні емоційні реакції, такі як лють, тривога та депресія, можуть також сприяти прийняттю ризикованих форм поведінки, таких як зловживання алкоголем та наркотиками, куріння [14].

Продовжуючи дослідження, вчені дійшли висновку, що перфекціонізм є одним з найнебезпечніших факторів формування наркотичної залежності.

Таким чином, розглянувши вітчизняні та зарубіжні дослідження про вплив перфекціонізму на залежну поведінку особистості, можемо констатувати той факт, що попри тип залежності, перфекціонізм є для неї предиктором.

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичний аналіз сучасних та зарубіжних наукових досліджень щодо впливу перфекціонізму на залежну поведінку особистості дозволив констатувати той факт, що перфекціонізм, з одного боку, є сам одним з різновидів залежності, а з іншого – є предиктором виникнення залежної поведінки. Попри тип залежної поведінки, перфекціонізм для неї буде явищем, що сприяє її формуванню та поглиблює її наслідки. Отже, корекція рівня перфекціонізму впливає на залежну поведінку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аймедов К.В., Крючков И.В., Пахмурный В.А. Лечение патологической склонности к азартным играм у лиц среднего возраста. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2008. No. 2 (14). С. 94–99.

2. Барнс Дж. Ікіґай. Дізнайся сенс власного існування. Київ : КМ-БУКС, 2020. 192 с.

3. Бобров А.Е. Психопатологические аспекты нервной анорексии. *Альманах клинической медицины*. 2015. No. 1. 1 (1). С. 13–23.

4. Гиря Ю.В Личностные особенности людей с зависимым поведением: на примере гемблеров и трудоголиков : диссертация. … канд. психол. наук : 19.00.01. Москва.2013. 286с.

5. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. Санкт-Петербург : Издательский дом «Питер», 2011. 224 с.

6. Кононенко О.І. Перфекціонізм особистості : монографія. Одеса : Удача. 2016. 357 с.

7. Котикович Ю.С. Перфекционизм приводит к развитию пищевых расстройств. Київ: *Український медичний часопис. Актуальні питання клінічної практики*. 2013. URL: https://www.umj.com.ua/article/50177/perfekcionizm-privodit-k-razvitiyu-pishhevyx-rasstrojstv (дата звернення: 05.04.2020).

8. Кривощеков С.Г. Боброва Ю.В. Психофизиология спортивных аддикций. *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Наука и социум»*. 2019. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihofiziologiya-sportivnyh-addiktsiy (дата звернення: 11.05.2020).

9. Кузіна В.Д. Перфекціонізм як чинник розвитку професійної ідентичності офіцера збройних сил України : дисертація. … канд. психол. наук : 19.00.09. Київ. 2018. 243 с.

10. Мандель Б.Р. Психология зависимостей: учебное пособие. Москва : Издательство ИНФРА-М, 2013. 320 с.

11. Москаленко В.Д. Зависимость. Семейная болезнь. В семье зависимость от алкоголя или наркотиков. Москва : Институт консультирования и системных решений, 2018. 352 с.

12. Пономарева Л.Г. Современные представления о расстройствах пищевого поведения. *Молодой ученый.* 2010. No. 10 (21). С. 274–276.

13. A Hidden Connection: Addiction & Perfectionism. URL: https://vertavahealth.com/blog/a-hidden-connection-addiction-perfectionism (дата звернення: 28.07.2020).

14. Cockell S J, Hewitt P, Seal B, Sherry S, Goldner EM, Flett G, et al. Trait and self-presentational dimensions of perfectionism among women with anorexia Nervosa. *Cognitive Therapy and Research*. 2002. No. 26(6). Pp. 745–758.

15. Flett G.L., Greene A., Hewitt P. L. Dimensions of Perfectionism and Anxiety Sensitivity. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy.* 2004. No. 22(1). Pp. 39–57.

16. Gulker M.G., Laskis T.A., Kuba, S.A. Do excessive exercisers have a higher rate of obsessive compulsive symptomatology?. *Psychology, Health and Medicine*. 2001. No.6. Pp. 387-398.

17. Hall H.K., Hill A. P., Appleton P.R., Kozub S.A. Psychology of Sport and Exercise. 2009. No. 10. Pp. 35–44.

18. Hill P. A., Robson J. Samuel, Stamp Genevieve M. The predictive ability of perfectionistic traits

and self-presentational styles in relation to exercise dependence. *Personality and Individual Differences.* 2015 No. 86. Pp. 176–183.

19. Mackinnon Sean P., Ray Cassondra M., Firth Samantha M., O'Connor Roisin Perfectionism, Negative Motives for Drinking, and Alcohol-Related Problems: A 21-day Diary Study. *Journal of Research in Personality*. 2018. No.78. Pp. 177–188.

20. Patock-Peckham J.A., Corbin W.R. Perfectionism and self-medication as mediators of the links between parenting styles and drinking outcomes. *Addictive Behaviors Reports*. 2019. No. 10. URL: https://www.researchgate.net/publication/335695267_Perfectionism_and_self-medication_as_mediators_of_the_links_between_parenting_styles_and_drinking_outcomes (дата звернення: 24.06.2020).

21. Stoeber. J, Davis C.R., Townley J. Perfectionism and workaholism in employees: The role of work motivation. Personality and Individual Differences. 2013. No. 55 (7). Pp. 733–738.

22. Tabri N., Werner K.M., Milyavskaya M., Wohl M. J. A. Perfectionism Predicts Disordered Gambling Via Financially Focused Self-Concept. *Journal of Gambling Issues*. 2018. No. 38. Pp. 252–267.

23. Terry-Short L.A., Owens R.G., Slade P.D., Dewey M.E. Positive and negative perfectionism. *Personality and Individual Differences.* 1995. No. 18(5). Pp. 663–668.

24. Wade T.D., Tiggemann M. The role of perfectionism in body dissatisfaction. *Journal of Eating Disorders.* 2013. URL: https://vertavahealth.com/blog/a-hidden-connection-addiction-perfectionism/ (дата звернення: 28.07.2020).

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРТРЕТИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЕТНОСІВ У СУЧАСНОМУ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN AND CRIMEAN TATAR NATIONS IN THE MODERN MULTICULTURAL SOCIETY

УДК 159.9.019.4:001.8(045)
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.16

Мамбетова А.А.
аспірант кафедри психології розвитку факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Шиковець С.О.
аспірант кафедри загальної психології факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано роботи вітчизняних і зарубіжних авторів з проблеми сімейних цінностей у підлітковому віці й описано спробу провести дослідження психологічних особливостей представників різних етнічних груп з різними культурними укладами, що було її метою. Говорячи про методи та процедуру дослідження, варто сказати, що вищезгадане дослідження проведено серед 80 молодих чоловіків у віці від 18 до 25 років, які належали до етнічних груп українців і кримських татар (по 40 осіб із кожної групи відповідно). У дослідженні використано такі елементи інструментарію: анкету «Розвиток цілісної особистості в умовах сучасних змін» (О.І. Власова, В.С. Щербина); техніку «Шкала психологічного благополуччя Ріфф». Стаття містить теоретичний та емпіричний аналіз психологічних особливостей представників різних етнічних груп із різними культурними цінностями й укладами на прикладі представників українського та кримськотатарського етносів. У статті розглядається проблема соціально-психологічного дослідження процесів розвитку цілісності особистості в умовах сучасного суспільства. На основі припущення про наявність типів соціалізації, що відповідають різним культурним укладам, автори описують типи інтегрованості особистості. На думку авторів, можна виділити такі типи, які диференціюються відповідно до трактування цінностей соціалізації: традиційний, модерний, постмодерний. Створення психологічних портретів представників окремих етнічних груп із різними укладами дало змогу більш детально вивчити вищезазначені питання, а новизна дослідження стала поштовхом до подальшого поглибленого наукового опрацювання цієї теми. Життя в межах певного культурного укладу в етнічній групі впливає на психологічне благополуччя їх представників. Психологічні портрети складені на основі соціокультурних компонентів психологічного благополуччя.

Можна сказати, що отримані результати дали змогу встановити типовий розподіл поширеності відомих культурних укладів серед юнаків – українців і кримських татар.

Ключові слова: *родина, сімейні цінності, особистість, сімейний стиль, різні культурні уклади, традиціоналізм, модернізм, постмодернізм, психологічні портрети представників етнічних спільнот, крос-культурна психологія.*

The article analyzes the works of domestic and foreign authors on the problem of family values in adolescence and describes the attempt to make a research on psychological features of different ethnic groups' representatives with different cultural modes, that was the purpose of the article. Speaking about research methods and procedure we should say that the aforementioned study was conducted among 70 young men aged from 18 to 25 years who belonged to Ukrainian and Crimean Tatar ethnic groups (35 people from each group respectively). The study used the next mentioned instruments: Questionnaire "Development of the whole personality in the conditions of modern changes" (O.I. Vlasova, V.S. Shcherbina); Ryff Psychological Well-Being Scale Technique. The article contains theoretical and empirical analysis of psychological features of different ethnic groups' representatives with different social modes on the example of representatives of Ukrainian and Crimean Tatar ethnic groups. In the article the problem of socially-psychological research of processes of development of integrity of personality is examined in the conditions of modern society. On the basis of assumption about the presence of types of socialization corresponding to the different cultural modes, the authors describes the types of integrity of personality. From the point of view of author it is possible to distinguish next types that differentiate in accordance with interpretation of values of socialization - traditional, modern, postmodern. The creation of psychological portraits of representatives of individual ethnic groups with different social styles allowed to study the above issues in more detail, and the novelty of this study would be an impetus for further in-depth scientific elaboration of this topic. Life within a certain cultural mode in an ethnic group influences the psychological well-being of ethnic representatives. The personality portraits were composed on the basis of socio-cultural components of psychological well-being. Results obtained allowed us to establish a typical distribution of the prevalence of known cultural modes among young men – Ukrainians and Crimean Tatars.

Key words: *family, family values, personality, family style, different cultural modes, traditionalism, modernism, postmodernism, psychological portraits of representatives of ethnic communities, cross-cultural psychology.*

Постановка проблеми. Наше суспільство дуже динамічне, кожного дня відбуваються певні трансформації умов життя, що призводить до змін у ціннісній сфері. Ці зміни відображаються у світогляді та особливостях організації життя населення. Розвиток сучасної молоді відбувається в полікультурному світі, де люди мають риси різних суспільних устроїв. У таких умовах є дуже важливим вивчення й аналіз цінностей сучасної молоді [10].

Розвиток особистості сьогодні відбувається в умовах багатоукладного суспільства,

що має динамічну надскладну структуру. Якщо раніше традиційний, індустріальний (модерний) і комунікативний (постмодерний) культурні уклади існували ієрархічно за умов сучасності співіснують, вони утворюють єдине середовище соціалізації, у якому на інституційному рівні відсутня однозначність тлумачення норм, цінностей і процедур легітимації. За таких умов взаєморозуміння між людьми досягається на рівні міжособистісного спілкування [11].

Крім того, треба пам'ятати, Україна – це поліетнічна країна. Упродовж останні вже майже шість років, після окупації Криму, на материковій Україні з'являється все більше й більше внутрішньо переміщених осіб саме з півострову, і це – кримські татари. Дослідження соціально-культурного контексту дасть можливість зрозуміти, який саме відбиток він накладає на психологічні особливості представників різних етносів. У соціально-культурному середовищі різних етносів функціонують одні й ті самі соціальні уклади, проте їх співвідношення в середовищі кожного етносу та вплив на системи етнічних чинників та особливостей є унікальними [3]. Отже, створення психологічних портретів представників окремих етнічних груп з різними соціальними укладами дасть можливість детальніше вивчити згадані вище питання, а новизна дослідження стане поштовхом для подальшого поглибленого наукового опрацювання цієї тематики [12].

Життя в рамках певного суспільного укладу в тому чи іншому етносі впливає на психологічне благополуччя представників етносу. Отже, портрети психологічних особливостей представників досліджуваних нами етносів варто компонувати на основі соціокультурних компонентів психологічного благополуччя. Тому далі ми більш детально проаналізуємо найбільш важливі тематичні доробки сучасних вітчизняних і зарубіжних учених.

Дослідження тематики формування цілісної особистості здійснюються в рамках різних предметних галузях (філософії, психології, педагогіки, соціології тощо). У класичній психології цілісність особистості розглядається як умова та механізм забезпечення психологічної, соціальної, особистісної зрілості людини. Це проявляється в здатності особистості конструювати ідентичності, самоактуалізуватися та самореалізуватися в суспільстві. У сучасних напрацюваннях позитивної психології простежуються тенденції до пошуку перспективності в розв'язанні науково-методичного завдання, пов'язаного з пошуком критеріїв цілісності особистості, потенціалу конструкту суб'єктивного благополуччя або щастя людини. Переживання щастя вказує на гармонійність і єдність, узгодженість її внутрішнього світу й умов життя. На рівні суб'єктивної представленості людини це кореспондує з поняттям цілісності особистості як системи людина – суспільство [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне благополуччя як цілісне суб'єктивне переживання має величезне значення для самої людини, оскільки пов'язане з базовими людськими цінностями та потребами, а також із буденними поняттями, такими як щастя, щасливе життя, задоволеність життям і собою. У цій ситуації людина робить акцент на суб'єктивній емоційній оцінці людиною себе і власного життя, а також на аспектах самоактуалізації та особистісному зростанні. Найбільш вдало ці два аспекти синтезовані й охарактеризовані в шестикомпонентній теорії психологічного благополуччя К. Ріфф.

Особливої уваги з погляду факторів, які впливають на психологічне благополуччя, заслуговує теорія самодетермінації Р. Раяна й Е. Десі. Автори вважають, що особистісне благополуччя також пов'язане з базовими психологічними потребами, а саме: з потребою в автономії, компетентності й позитивними взаєминами з іншими. Під «автономією» розуміється сприйняття власної поведінки як конгруентної внутрішнім цінностям і бажанням особистості. В основі автономії лежать підтримка та відсутність контролю з боку інших людей. Компетентність – це схильність до оволодіння власним оточенням і до ефективної діяльності в ньому. Під «потребою зв'язку з іншими» розуміють прагнення до близькості з іншими людьми. Вона розвивається в тому разі, якщо людина отримує тепло й турботу від оточуючих. Отже, задоволення психологічних потреб, які прямо мають зв'язок із соціальним контекстом, підвищує рівень психологічного благополуччя, у протилежному разі рівень психологічного благополуччя знижується [6].

Велика значення у виявленні психологічного благополуччя має етнічна належність та ідентичність. Саме етнічність асоціюється з внутрішнім світом людини. Будь-яка інша якість особистості, що пов'язана з її ідентифікацією, як правило, функціональна в соціальному розумінні й частіше піддається змінюванню [7].

Етнічна ідентичність базується на спільному для групи культурному знанні, культурному досвіді, безумовно, етнічна група має право очікувати від кожної людини поведінки, адекватної її ролі як члена цієї групи. І в такому разі лише приписування індивідом подібної ролі виглядає явно недостатнім. Але варто рахуватися й із тим, що культурні підвалини (культурне знання), на яких базуються внутрішньоетнічні відносини, набагато складніші й менш структуровані, аніж ті, на яких будуються міжетнічні відносини [9].

Специфікація етнічної ідентичності значною мірою зумовлюється не лише її суб'єктивною, а й соціальною модальністю. Так, за умов поліетнічної структури суспільства не виключається розподіл етносів за їх статусом, що, у свою чергу, уможливлює прояв презентаційної ідентифікації (з метою досягнення вищого статусу) з більш престижною етнічною спільнотою (за збереження відданості власним етнічним цінностям). До такого розвитку подій може спонукати атмосфера не лише мікросередовища, а й держави загалом [2].

Більше того, представникам невеликих етносів узагалі властива загостреність етнічної самосвідомості, що за певних умов здатна інтенсифікуватися, а звідси – зростання вимог щодо відданості спільним груповим цінностям і посилення протиставлення власних спільнот.

В умовах суспільних змін відбувається вплив культурних укладів на особливості існування соціуму (мультикультурного середовища) країни загалом і його складників (етнічних спільнот) зокрема [3].

Виходячи із цього, варто детальніше зупинитися на понятті культурного укладу. Воно характеризує історично сталі стійкі типові риси порядку побудови та змістової наповненості нормативно-ціннісних конструктів, які притаманні соціальним групам та індивідам, виражені в матеріальних, ідеальних організаційних і символічних компонентах їх індивідуального й групового життя в умовах конкретного суспільства. Культурний уклад є конкретним історичним явищем, притаманним людській спільноті, характеризується принципами побудови, способами обміну діяльністю, матеріальною (технологічною) основою, типом цінностей і норм, соціально-історичною та просторово-часовою визначеністю. Розрізняють моноукладні й багатоукладні суспільства. Україна належить саме до останніх. Залежно від способів суспільного виробництва культурологія виділяє типові культурні уклади: архаїчний, традиційний, модерновий і постмодерновий [11].

Культура в соціумі представлена певним набором цінностей і норм, історично сформованими практиками їх реалізації. Тому багатомірність соціалізаційного простору можна досліджувати через багатомірність наявних у ньому культурних конструктів. Культурні уклади самі по собі не впливають на людину, а, навпаки, індивід адаптує їх для себе, здійснює певну діяльність щодо них як умов власного буття [8].

За традиційним укладом, цінності розглядаються незалежно від людини й суспільства, а задані зовнішньою інстанцією (Богом, Природою), імператив життя, яким індивід може відповідати або не відповідати в реальному житті. Модерністський уклад розглядає цінності як такі, що створюються в процесі спільної цілеспрямованої діяльності людей і мають імперативне, нагальне значення лише в контексті досягання спільної мети та ефективності життєдіяльності групи й індивіда. Постмодерністське тлумачення передбачає розуміння цінностей як інструменту гри з метою отримання задоволення від взаємодії в різних сферах життя. У цьому разі вони відносні, контекстуальні, орієнтовані на стан індивіда й процеси комунікації.

Постановка завдання. Отже, теоретичні факти говорять про те, що соціально-культурний контекст (культурні уклади та належність до етнічних спільнот) впливає на представників сучасного культурного середовища, який відображається в певних рисах психологічного портрету особистості. Щоб вивчити особливості цих явищ емпіричним шляхом, авторами здійснено дослідження психологічних особливостей суспільних укладів у представників українського та кримськотатарського етносу в сучасному мультикультурному середовищі України. Отже, метою статті було психологічно зобразити особистісні особливості представників досліджуваних етносів.

Методологія та методи дослідження. Вивчення соціокультурного контексту дасть змогу зрозуміти, який саме відбиток він накладає на психологічні характеристики представників різних етносів. У соціокультурному середовищі різних етнічних груп функціонують однакові культурні уклади, але їх співвідношення в середовищі кожної етнічної групи та їх вплив на системи етнічних цінностей і характеристик є унікальними. Отже, створення психологічних портретів представників окремих етнічних груп з різними культурними укладами дасть змогу більш детально вивчити вищезазначені питання, а новизна дослідження стане поштовхом до подальшого поглибленого наукового опрацювання цієї теми.

Життя в межах певного культурного укладу в етнічній групі впливає на психологічне благополуччя представників етнічних спільнот, що вивчаються. Отже, мета статті – описати психологічні характеристики представників досліджуваних етносів. Портрети повинні бути складені на основі соціокультурних компонентів психологічного благополуччя.

Вищезгадане дослідження проведене серед 80 юнаків віком від 18 до 25 років, які належали до українського та кримськотатарського етносів (по 40 осіб відповідно).

У дослідженні використовувалися опитувальник «Розвиток цілісної особистості в умовах сучасних змін» (О.І. Власова, В.С. Щербина); методика «Шкала психологічного благополуччя Ріфф».

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, серед юнаків-українців домінуючими є традиційний (50%) і постмодерний (40%) уклади (див рис. 1). Теоретично таке поєднання може створювати внутрішній конфлікт у соціумі, адже традиційний і постмодерний уклади кардинально суперечать один одному в питанні трактування цінностей. Відповідно, індивід, адаптуючи їх для себе як умови власного буття, вимушений здійснювати водночас два види діяльності, що суперечать один одному або спрямовані один проти одного. Таке наше припущення ми отримали змогу перевірити пізніше, після аналізу психологічних особливостей суспільних укладів юнаків-українців.

Разом із тим серед юнаків-кримців домінуючим є модерний уклад (60%), що гармонійно поєднується з традиційним (25%) і постмодерним (15%) (див рис. 2). Теоретично таке поєднання може створювати доволі сприятливу ситуацію в соціумі, адже підхід до цінностей, характерний для модерного укладу, знаходить спільні точки дотику з підходами традиційного та постмодерного укладів. Цей факт створює сприятливе середовище для культурного діалогу в спільноті. Таке наше припущення ми отримали змогу перевірити пізніше, після аналізу психологічних особливостей суспільних укладів юнаків-кримців.

З метою аналізу психологічних особливостей суспільних укладів юнаків – українців і кримців – нами здійснено кореляційне дослідження зв'язку культурних укладів (опитувальник «Розвиток цілісної особистості в умовах сучасних змін» (О.І. Власова, В.С. Щербина)) з факторами психологічного благополуччя (методика «Шкала психологічного благополуччя Ріфф») (див. таблицю 1).

Рис. 1. Розподіл культурних укладів серед юнаків-українців

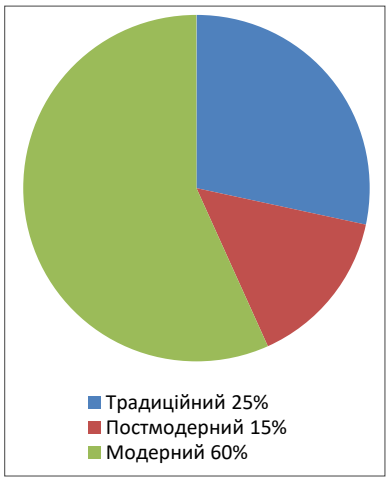

Рис. 2. Розподіл культурних укладів серед юнаків-кримців

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок культурних укладів юнаків-українців (опитувальник «Розвиток цілісної особистості в умовах сучасних змін» (О.І. Власова, В.С. Щербина)) з факторами психологічного благополуччя (методика «Шкала психологічного благополуччя Ріфф»)

Культурні уклади	Фактори психологічного благополуччя за Ріфф	Коефіцієнт кореляції	p-значення
Традиційний	Позитивні взаємини з іншими	0,68	0,001
	Автономія	-0,9	0,001
	Керування оточенням	-0,9	0,001
	Особистісне зростання	-0,9	0,001
	Мета в житті	0,7	0,001
	Самоприйняття	0,6	0,001
Постмодерний	Позитивні взаємини з іншими	0,6	0,001
	Автономія	0,9	0,001
	Керування оточенням	-0,9	0,001
	Особистісне зростання	0,6	0,001
	Мета в житті	0,6	0,001
	Самоприйняття	0,9	0,001

Отже, ми отримали портрет психологічних особливостей досліджуваних юнаків-українців, які обрали панівні в спільноті українців культурні уклади. Цей аналіз дав нам змогу розвинути опрацювання припущення про особистісні психологічні особливості осіб, які належать до тих чи інших культурних укладів.

Отже, юнакам-українцям, які обрали традиційний культурний уклад, притаманний середній рівень *позитивних взаємин з іншими (середня сила кореляції)*; низький рівень *автономії (обернена кореляція)*; низький рівень *управління середовищем (обернена кореляція)*; низький рівень *особистісного зростання (обернена кореляція)*; середній рівень *цілі в житті (середня сила кореляції), де рівень цілі в житті був середнім*, середній рівень *самоприйняття (середня сила кореляції)*.

Юнакам-українцям, які обрали постмодерний культурний уклад, притаманний середній рівень *позитивних взаємин з іншими (середня сила кореляції)*; високий рівень *автономії (сильна кореляція)*; низький рівень *управління середовищем (обернена кореляція)*; середній рівень *особистісного зростання (середня сила кореляції)*; середній рівень *цілі в житті (середня сила кореляції)*; високий рівень *самоприйняття (сильна кореляція)*.

Проте отримані результати розподілу вираженості факторів психологічного благополуччя відповідно до культурних укладів дещо відрізняються від розподілу вираженості факторів психологічного благополуччя відповідно до етнічних цінностей юнаків-українців (див. рис. 3), що говорить про відмінності світогляду культурних укладів та етнічних спільнот і неможливість сліпого прийняття перших останніми без ретельного опрацювання і творчого підходу.

Для українських юнаків характерні середній рівень позитивних взаємин з іншими, максимально високий рівень автономії, досить низький рівень управління середовищем, середній рівень особистісного зростання, низький рівень цілей у житті (на думку респондентів, на це впливають соціальні та політичні фактори життя в країні), середній рівень самоприйняття.

Також ми отримали портрет психологічних особливостей досліджуваних юнаків-кримців, які обрали панівні в спільноті кримців культурні уклади (див. таблицю 2). Цей аналіз дав нам змогу розвинути опрацювання

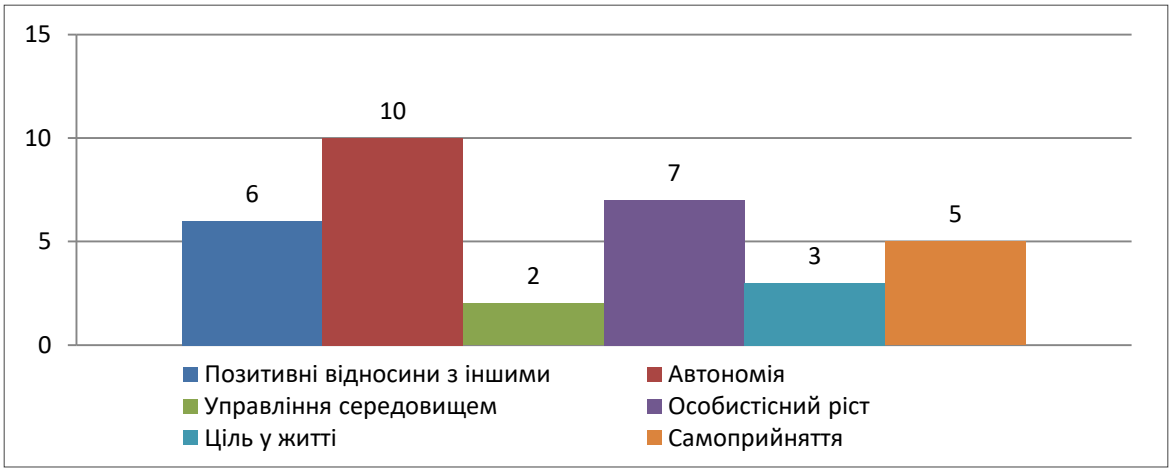

Рис. 3. Розподіл факторів психологічного благополуччя серед юнаків-українців відповідно до етнічних цінностей (за шкалою психологічного благополуччя Ріфф)

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок культурних укладів юнаків-кримців (опитувальник «Розвиток цілісної особистості в умовах сучасних змін» (О.І. Власова, В.С. Щербина)) з факторами психологічного благополуччя (методика «Шкала психологічного благополуччя Ріфф»)

Культурні уклади	Фактори психологічного благополуччя за Ріфф	Коефіцієнт кореляції	p-значення
Модерний	Позитивні взаємини з іншими	0,9	0,001
	Автономія	0,7	0,001
	Керування оточенням	0,9	0,001
	Особистісне зростання	0,6	0,001
	Мета в житті	0,9	0,001
	Самоприйняття	-0,9	0,001

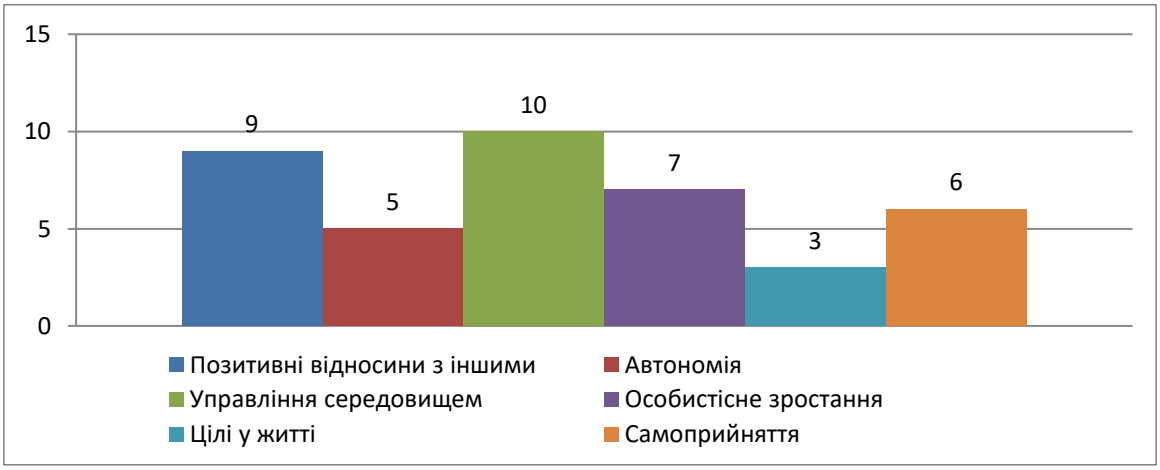

Рис. 4. Розподіл факторів психологічного благополуччя серед юнаків-кримців відповідно до етнічних цінностей (за шкалою психологічного благополуччя Ріфф)

припущення про особистісні психологічні особливості осіб, які належать до тих чи інших культурних укладів.

Отже, юнакам-кримцям, які обрали модерний культурний уклад, притаманний високий рівень *позитивних взаємин з іншими (сильна кореляція)*; середній рівень *автономії (середня сила кореляції)*; низький рівень *управління середовищем (обернена кореляція)*; середній рівень *особистісного зростання (середня сила кореляції)*; високий рівень *цілі в житті (сильна кореляція)*; низький рівень *самоприйняття (обернена кореляція)*.

Проте отримані результати розподілу вираженості факторів психологічного благополуччя відповідно до культурних укладів дещо відрізняються від розподілу вираженості факторів психологічного благополуччя відповідно до етнічних цінностей юнаків-кримців (див. рис. 4), що говорить про відмінності світогляду культурних укладів та етнічних спільнот і неможливість сліпого прийняття перших останніми без ретельного опрацювання та творчого підходу.

Для кримськотатарських юнаків характерний досить високий рівень позитивних взаємин з оточуючими, середній рівень автономії, максимальний рівень управління середовищем, високий рівень особистісного зростання, низький рівень цілей у житті (на думку респондентів, на це впливають соціальні й політичні фактори в країні) та середній рівень самоприйняття.

На прикладі отриманих результатів видно, що особливості факторів психологічного благополуччя, притаманні культурним укладам, далеко не завжди відповідають особливостям факторів психологічного благополуччя, притаманних окремим особам чи групам. У зв'язку з цим важливим завданням є подальше вивчення взаємодії цінностей етнічних груп і культурних укладів. Очевидним фактом є те, що індивід може змінювати власний ціннісний код, приймаючи ціннісний код певного укладу. Ці самі процеси можуть бути характерними й для етнічних груп. Детальне їх вивчення та можливість подальшого коригування через освітні й розвивальні стратегії є метою наших подальших досліджень.

Процес проведення нашого дослідження розділений на два напрями:

1. Проведення емпіричного дослідження щодо поширеності культурних укладів серед юнаків – українців і кримців.

2. Створення психологічних портретів представників українського та кримськотатарського етносів у сучасному мультикультурному середовищі.

У такому крос-культурному підході, на наш погляд, і полягає унікальність цього дослідження порівняно з досвідом інших дослідників [8; 10; 3].

Дослідження проводилося в кілька етапів. На організаційному етапі була розроблена теоретична інформація щодо проблеми стилів культури та факторів добробуту для різних етнічних груп. На другому етапі проводилися емпіричні дослідження з використанням стандартизованих методик. Наступним етапом була обробка й інтерпретація результатів.

Крім того, існують обмеження в отриманих результатах. Гіпотеза дослідження була перевірена лише на юнаках із українського та кримськотатарського етносів. Однак також перспективним є вивчення ситуації в етнічних групах загалом. Це дослідження відкриває потенціал для подальших наукових напрацювань і підкреслює актуальність обраного напряму роботи.

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичні факти свідчать про те, що соціокультурний контекст (культурні атитюди й належність до етнічних спільнот) впливає на представників сучасного культурного середовища, що відбивається на певних особливостях

психологічного портрету особистості. З метою вивчення особливостей цих явищ емпіричним шляхом автори дослідили психологічні особливості представників українського та кримськотатарського етносів у сучасному мультикультурному суспільстві України.

Отримані результати доводять необхідність подальших досліджень в обраній галузі. Ми виявили доцільність пошуку сильних позитивних факторів, які можуть бути використані для створення інструментів для позитивного впливу на молодь з метою її налаштування на успішну діяльність, збереження власних етнокультурних цінностей в умовах адаптації до викликів сучасного суспільства.

Нині це питання є актуальним, оскільки етнокультурні цінності – це важливий набір понять, установок, почуттів і мисленнєвих патернів, які дають людині стимул діяти певним чином задля досягнення, збереження чи відновлення особливостей і патернів взаємодії, передбачених цими цінностями та культурним кодом ідентичності. Це значно підвищить ефективність професійної діяльності й забезпечить розвиток позитивної ідентичності й установлення позитивної соціальної взаємодії та ресоціалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The types of personal integrity of the modern Ukrainian multicultural society / I.V. Ananova, O.I. Vlasova, A.S. Hulenko, I.V. Danyliuk, K.-M. Fadieieva, V.L. Shcherbyna. *Socio-economic sciences and challenges of modern technology and planetary communication: International Conference on ICT Management for Global Competitiveness and Economic Growth in Emerging Economies ICTM 2015.* URL: http://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=2469326.

2. Bulatevich N., Mambetova A. Psychological peculiarities of parenthood apprehensions of Ukrainians and Crimean Tartars. *International Journal of Education & Development.* 2018. № 1. P. 13–24.

3. Danyliuk I.V., Kozytska I.V., Shykovets S.O. The cultural syndrome “Individualism – collectivism”and its psychological peculiarities including well-being of regional communities – representatives in Ukraine. *Fundamental and applied research in practice of leading scientific schools : Scientific journal.* 2018. Vol. 30. № 6. P. 55–61.

4. Онищенко В. Розвиток цілісності спрямованості особистості підлітків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія».* 2019. Вип. 1. Том. 10.

5. Ryan R., Deci E. Self-detenrrination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology.* 2000. Vol. 55 (1). P. 68–78.

6. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1995. Vol. 69. P. 719–727.

7. Ryff C.D., Singer B. Human health: new directions for the next mille nnium. *Psychological Inquiry.* 1998. Vol. 9. P. 69–85.

8. Щербина В.Л. Цілісність особистості в умовах багатоукладного суспільства. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки :* збірник наукових праць. Київ : Логос, 2014. № 1 (22) С. 165–172.

9. Shykovets S.O., Mambetova A.A. Psychological features of the representatives’ identity in the regional communitiesof Ukraine and Poland. *Naukovyi Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Psykholohiia – Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychology.* 2018. Vol. 3. № 1. P. 142–148.

10. Вакуленко О. Оновлення ідентитетів: упроблемнення соціально-психологічного дискурсу. *Психологія і суспільство.*2016. С. 105–114.

11. Власова О.І., Фадєєва К.-М.О., Гуленко А.С. Психологічний конструкт цілісності особистості в контексті методології філософії екзистенціалізму та екзистенційної психології. URL: http://fund-issled-intern.esrae.ru/5-60.

12. Vlasova O.I. (2019). Influence of internet dependency on young people self-actualization. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal.* 2019. № 1. P. 5–12.

РОЗВИТОК ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ПІД ВПЛИВОМ МАС-МЕДІА

MASS MEDIA IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL'S LIFE VALUES IN ADOLESCENCE

УДК 159.9.072.433
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.17

Миропольцева Н.І.
к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті розглядається психологічний аспект розвитку життєвих цінностей особистості в юнацькому віці та впливу засобів масової інформації на цей процес. Розглянуто теоретичні концепції сучасних українських і зарубіжних дослідників стосовно проблеми цінностей і впливу мас-медіа на структуру особистості. Визначено вибіркову сукупність дослідження, яка становить 125 студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Проведено анкетне опитування, метою якого було виявлення мас-медійних уподобань студентів – найбільш популярних телеканалів (визначення впливу реклами) та кінострічок. Метод контент-аналізу медійних уподобань юнаків допоміг визначити ієрархію цінностей, представлених у сучасних засобах масової інформації. Виділено такі чотири цінності, які мають рівнозначні результати в структурі: «незалежність», «високі домагання», «здоров'я» й «матеріальні цінності». Подальші кроки емпіричного дослідження містять визначення в респондентів рівня конформності (методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла) та визначення життєвих цінностей в осіб із високим і низьким показником конформізму (методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокіча). Установлено характеристики, за якими визначено кореляцію між особами з високими результатами за шкалою Q2 (методика Кеттелла) та їх результатами за термінальними й інструментальними цінностями (методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча). Досліджено зв'язок між особами з низькими результатами за шкалою Q2 та їх результатами за таблицею термінальних та інструментальних цінностей. Визначено кореляційні зв'язки між рівнем конформізму/нонконформізму й результатами контент-аналізу. Доведено зв'язок між рівнем конформності та підпорядкованістю мас-медіа. Розроблено напрями подальших наукових досліджень з окресленої проблематики.

Ключові слова: *особистість, життєві цінності, юнацький вік, конформізм, нонконформізм, засоби масової інформації.*

The article considers the psychological aspect of the development of life values of the individual in adolescence and the influence of the media on this process. Theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers concerning the problem of values and the influence of mass media on the structure of personality are considered. A sample of the study, which contains 125 students of Petro Mohyla Black Sea National University, was determined. A questionnaire survey was conducted to identify the media preferences of students – the most popular TV channels (determining the impact of advertising) and films. The method of content analysis of media preferences of young people helped to determine the hierarchy of values presented in modern media. The following four values are distinguished, which have equivalent results in the structure: "independence", "high demands", "health" and "material values". Further steps of the empirical study include determining the level of conformity in the respondents (the method of multifactorial research of R. Kettell's personality) and determining the life values of people with high and low conformism (the method of studying the value orientations of M. Rokich). The characteristics according to which the correlation between persons with high results on the scale Q2 (Kettell's method) and their results on terminal and instrumental values (M. Rokich's method of value orientations) were determined. The relationship between individuals with low scores on the scale Q2 and their scores on the table of terminal and instrumental values. Correlations between the level of conformism/nonconformism and the results of content analysis have been established. The connection between the level of conformity and subordination of mass media is proved. The directions of further scientific researches on the outlined problems are developed.

Key words: *personality, life values, adolescence, conformism, nonconformism, mass media.*

Постановка проблеми. Важливим елементом сучасного суспільства є засоби масової інформації. Вони відіграють важливу роль у житті людини, відображають особливості науково-технічного прогресу та культурного розвитку нашої епохи. Мас-медіа – основний засіб комунікації, який повною. мірою задовольняє потреби й інтереси сучасної людини, а також безпосередньо впливає на психологічний стан особистості. Під цим впливом формується суспільна та індивідуальна свідомість, ідеали, переконання й ціннісні орієнтації. За допомогою мас-медіа забезпечується інформаційно-комунікативний обмін між людьми, країнами, підприємствами. Стрімкий розвиток сучасних технологій прискорює соціокультурну динаміку, змінює людський світогляд, поведінку, спосіб прийняття світу та мислення. Звичайно, це сприяє трансформації ціннісних орієнтацій особистості, змінює традиції та світогляд [2, с. 37].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження загальних проблем ціннісних орієнтацій у контексті мас-медіа наявні в працях

П.Д. Фролова, І.М. Білоуса, Ю.В. Романенка, В.М. Щербини. Система стереотипів, норм і цінностей, які демонструються в мас-медіа та мають значний вплив на формування і становлення особистісної структури, описуються в працях О.В Виноградної, Г.Ю Латинова, Ю.А. Шерковіна. Розроблення теоретичного забезпечення з впливу ціннісних факторів на розвиток особистості викладена в працях С.Д. Максименка, Т.М. Титаренко, І.Д. Беха.

Розглядаючи цінності як соціокультурне явище, можемо сказати, що це духовні й матеріальні установки, які містять особистісний зміст і являють собою спонукальні до дії мотиви. Цінності є метою й основою виховання будь-якої людини. Ціннісні орієнтації визначають особливості характеру, ставлення людини до навколишнього середовища й тим самим певною мірою детермінують її поведінку [3, с. 109].

Для сучасного українського суспільства проблема трансформації ціннісних орієнтацій є найбільш актуальною. Значною мірою це пов'язано з тим, що соціум перебуває в такому стані, у якому немає чіткого розуміння системи цінностей, у людей настала так звана духовна криза.

Сучасні мас-медіа впливають на соціальну поведінку та економічну сферу людських взаємин, на вибір ціннісних орієнтацій і психологічний комфорт індивіда загалом. У рекламі можна зустріти різні поєднання цінностей, які можуть ефективно впливати на людську підсвідомість. У сучасному світі відбувається низка перетворень, який характеризується тим, що ієрархія цінностей змінюється [1, с. 54].

Реклама є представником найактуальніших бажань суспільства. Людина завжди оцінює навколишній світ за допомогою особистого досвіду, створює свої власні системи та критерії для розподілу пріоритетності цінностей. Найбільш яскраві відмінності можна побачити між зовнішніми діями і внутрішніми цінностями, адже внутрішнє керує особою під час вибору й покупці товарів і послуг і саме на нього орієнтують свою роботу спеціалісти мас-медіа. Наші внутрішні цінності відповідають за несвідомі реакції та моментальну реакцію на об'єкт.

Цінності являють собою орієнтир для людини, стають для неї життєвим мотиватором. Суспільні ж цінності виражають думку більшості людей, що у свою чергу, формує рекламні пропозиції.

У класифікації ієрархії цінностей, за А. Маслоу, виділяються дві категорії: вищі людські цінності – буття (Б – цінності) – справедливість, правда, досконаліть, істина; нижчі людські цінності – дефіцитні (Д – цінності) – задовольняють фізичні потреби людини. Д – цінності забезпечують людині нормальне існування, задовольняють звичні потреби, щоб у кінцевому підсумку могли бути реалізовані вищі цінності. На цьому рівні людина вже є особистістю й відрізняється від маси людей [6, с. 13].

Реклама настільки вжилася в наше життя, що люди вже не розуміють, чи справді їм потрібна та річ, яку вони купують, чи то просто спрацював маніпулятивний прийом мас-медіа. Зараз рекламний контент не стільки пропонує нам сам продукт чи послугу, а нав'язує нам певний стиль життя, статус людини, яка користується певною продукцією. Реклама упевнено конструює нашу ідентичність, формує ціннісні орієнтації. Може здатися, що завдяки рекламі в людини є великий вибір, необмежені можливості, але насправді вона позбавляє людину вільного вибору та вільного мислення [4, с. 16].

Прихований зміст реклами – консюмеризм. Соціальна ідентичність залежить від стилю споживання – «скажи мені, де і що ти купуєш, і я скажу тобі, хто ти». Просувається ідея, що в наш час можна придбати все, від гарної зовнішності та здоров'я до соціального статусу, визнання і слави. Людина просто може «купити собі щастя». Наприклад, покупка нових меблів або посуду, нового будинку зміцнить сім'ю, покупка телевізора збиратиме всю родину за переглядом фільму, суперрозвивальна іграшка зробить вашу дитину генієм тощо. Культура споживання, яка демонструється в сучасних мас-медіа, формує світогляд, який звертає увагу на індивідуалістичний стиль життя, усе менше уваги приділяється суспільним цінностям [6, с. 27].

Постановка завдання. Метою дослідження було виявлення структури ціннісних орієнтацій юнаків, які піддаються впливу мас-медіа.

Для реалізації поставленої мети використано такі емпіричні методи дослідження: опитування за допомогою спеціально розробленої анкети (для дослідження мас-медійних уподобань студентів), метод контент-аналізу (для виявлення структури цінностей, представлених у мас-медіа), багатофакторний опитувальник Р. Кеттелла (для виявлення рівня конформності респондентів), методика М. Рокіча (для визначення ціннісних пріоритетів студентів). Вибірка дослідження становить 125 студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили: 49 осіб чоловічої статі й 76 осіб жіночої статі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі дослідження проведено опитування, яке допомогло визначити мас-медійні вподобання студентів для подальшого проведення контент-аналізу. Контент-аналіз і встановлена ієрархія термінальних та інструментальних цінностей, представлених у сучасних мас-медіа (на прикладі реклами, яка демонструється на державних

телеканалах «1+1», «Інтер», «Україна», «Новий канал»; художніх фільмів, які вийшли в український кінопрокат за 2019–2020 роки). Виявлено 4 показники життєвих цінностей, які займали найвищі позиції: незалежність, високі домагання, здоров'я та матеріальні цінності.

Наступним етапом дослідження було виявлення в респондентів рівня конформності, для чого використано методику багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Рівень конформності допомагає визначити осіб, які є найбільш вразливими до впливу мас-медіа. Конформність як якість особистості юнака характеризується механізмом узгодження поведінки й думок індивіда з поведінкою, представленою в рекламі, улюбленому фільмі, шаблонністю й банальністю мислення [5, с. 51]. Використання методики Кеттелла допомогло визначити основні особистісні конструкти. Найбільше нас цікавили результати за фактором Q2 (конформізм/нонконформізм). Після проведення методики Кеттелла ми виокремили осіб за фактором Q2 (ступінь конформності). Особи з високим ступенем Q2 (+) зараховані до нонконформістів, із низьким ступенем Q2 (-) – до конформістів.

Наступним етапом дослідження було проведення методики М. Рокіча для дослідження ціннісних орієнтацій студентів. У ній виокремлюються два класи ціннісних орієнтацій:

– термінальні (цінності – цілі) – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування вартує сил, затрачених на її досягнення;

– інструментальні (цінності – засоби) – переконання в тому, що певний вид дії або особистісні якості є найкращими в певній ситуації.

Під час аналізу результатів за методикою М. Рокіча виявлено, що перше місце в ранжованому списку термінальних цінностей в осіб із високим ступенем Q2 займає цінність «здоров'я» – 43,8% досліджуваних студентів. У осіб із низьким ступенем Q2 перше місце в ранжованому списку посідає цінність «матеріальні цінності» – 43,8%. Друге місце в студентів з Q2 (+) посідає цінність «матеріальні цінності», третє місце – «сім'я», четверте – «розваги», п'яте – «свобода», шосте – «упевненість у собі». У студентів із низьким ступенем Q2 друге місце посідає цінність «розваги», третє – «упевненість у собі», четверте – «сім'я», п'яте – «любов», шосте – «свобода». Усі інші термінальні цінності, які представлені в таблиці, як для студентів-конформістів, так і для нонконформістів виявилися рівною мірою менш значущими.

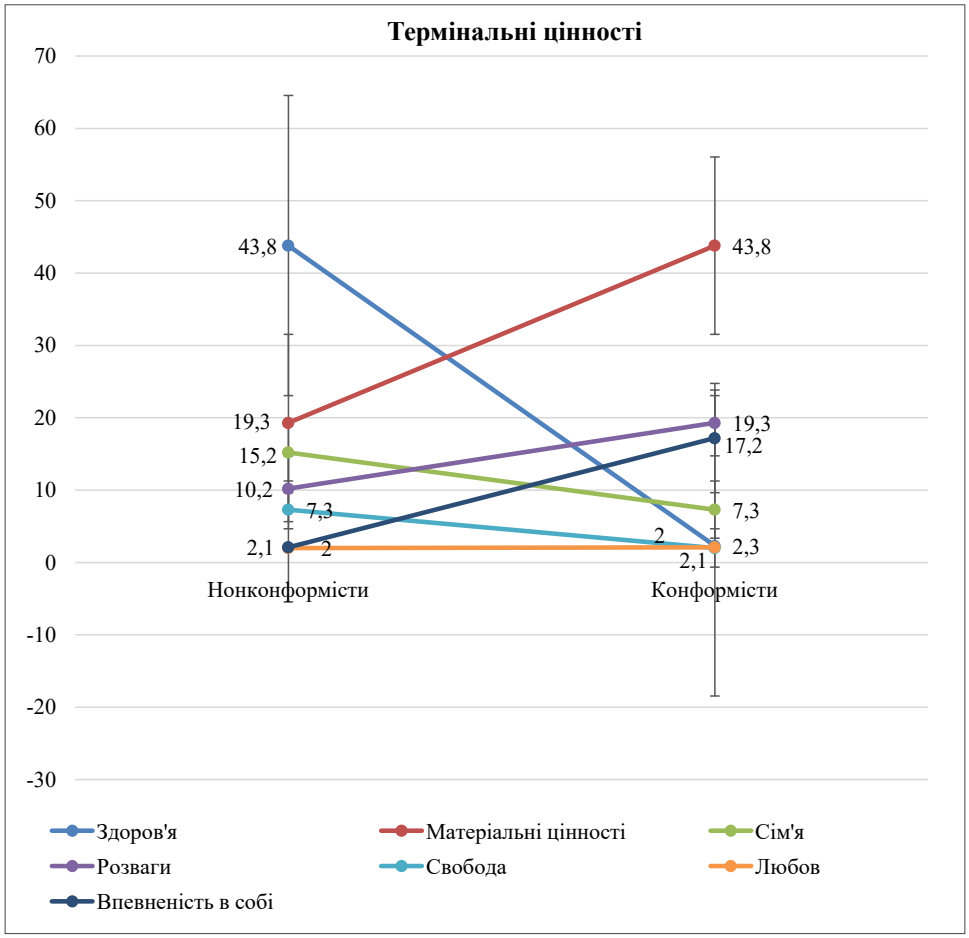

Рис. 1. Загальні показники термінальних цінностей за методикою М. Рокіча

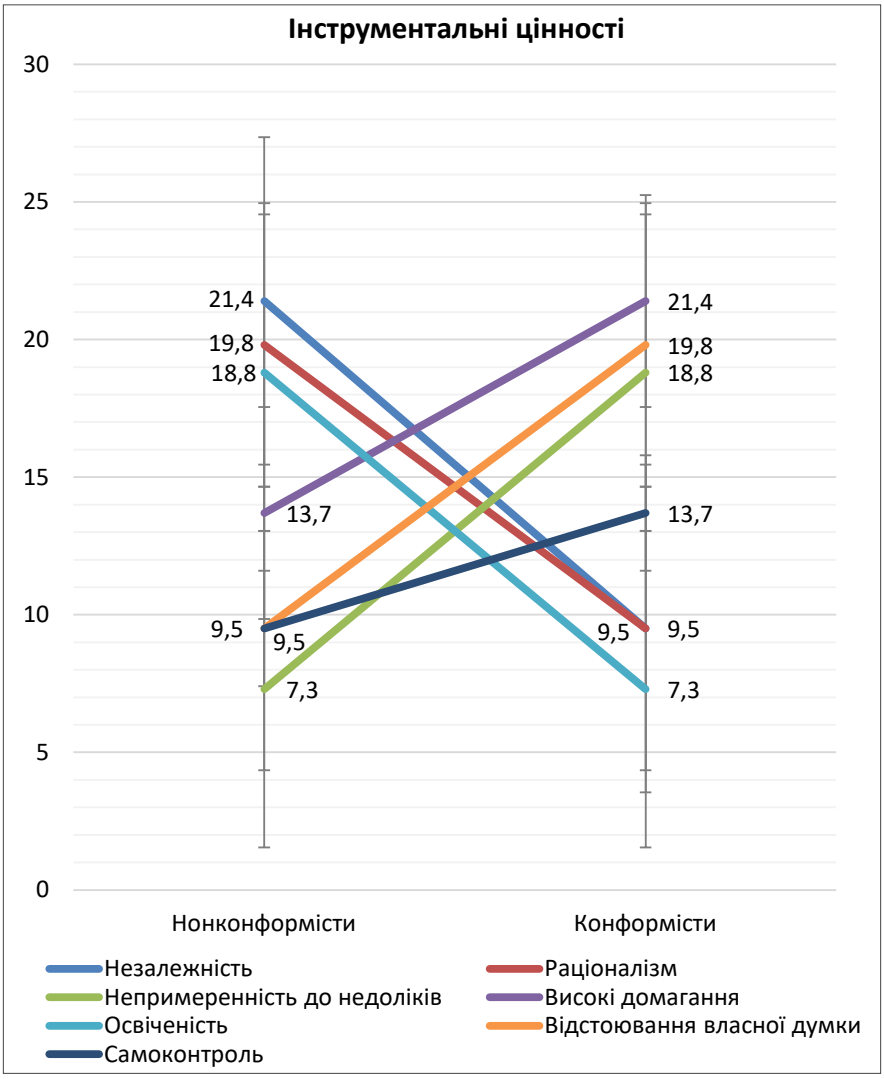

Рис. 2. Загальні показники інструментальних цінностей за методикою М. Рокіча

За результатами дослідження інструментальних цінностей, у студентів із низьким ступенем Q2 (-) пріоритетною цінністю є «високі домагання» – 21,4%, друга за рангом цінність – «відстоювання власної думки» – 19,8%, третя – «непримиренність до недоліків» – 18,8%, четверта цінність – «самоконтроль» – 13,7%, цінності «раціоналізм» – 9,5%, «раціоналізм» – 7,3% студентів.

Студенти з високим ступенем Q2 (+) надають перевагу таким інструментальним цінностям: «незалежність» – 21,4%, «раціоналізм» – 19,8%, «високі домагання» – 13,7%, «самоконтроль» – 9,5%, «непримиренність до недоліків» – 7,3% досліджуваних. Усі інші інструментальні цінності, як і в разі з термінальними, виявилися рівною мірою значущими.

Відповідно до мети дослідження, визначено характеристики, за якими визначено кореляцію між особами з високими результатами за шкалою Q2 (+) (методика Кеттелла) та їх результатами за термінальними й інструментальними цінностями (методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча). Потім визначили зв'язок між особами з низькими результатами за шкалою Q2 (-) та їх результатами за таблицею термінальних та інструментальних цінностей. Також ми синтезували таку характеристику, як «підпорядкованість мас-медіа», за допомогою якої встановили кореляцію між рівнем конформізму й результатами контент-аналізу. Таку саму роботу проведено над рівнем нонконформізму та результатами контент-аналізу.

Відповідно до окреслених критеріїв контент-аналізу, виділено такі чотири цінності, які мають рівнозначні результати для обох характеристик (конформізму/нонконформізму): «незалежність», «високі домагання», «здоров'я» та «матеріальні цінності». Значення критерію кореляції Пірсона стосовно рівня конформізму/нонконформізму й підпорядкованості впливу мас-медіа за показниками термінальних та інструментальних цінностей, результатів контент-аналізу представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Значення критерію кореляції Пірсона щодо достовірності відмінностей між конформістами/нонконформістами та підпорядкованості мас-медіа

Характеристики	Термінальні цінності	Інструментальні цінності	Незалежність	Високі домагання	Здоров'я	Матеріальні цінності
Конформісти	0,312	0,305	0,58	0,19	0,71	0,32
Нонконформісти	-0,232	-0,584	-0,874	-0,301	-0,896	-0,271
Підпорядкованість мас-медіа	-0, 081	-0,182	-0,479	-0,271	-0,408	-0,461

Від'ємний знак критерію кореляції Пірсона вказує на те, що ця позиція є зворотною (від'ємною), а це, у свою чергу, указує на збільшення причинового фактору, виключаючи зменшення наслідкового. Отже, аналізуючи результати даних, можемо сказати, що існує зв'язок між рівнем конформності й підпорядкованістю мас-медіа.

Висновки з проведеного дослідження. Розвиток життєвих ціннісних орієнтацій особистості в юнацькому віці являє собою досить складний і багатокомпонентний феномен. За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що ті цінності, які обрані більшою кількістю респондентів, транслюються засобами масової інформації й у рекламі в найбільш привабливому вигляді. Отже, люди з високим рівнем конформізму більшою мірою підпорядковуються маніпулятивному впливу мас-медіа, який, у свою чергу, активізує розвиток таких життєвих цінностей, як «здоров'я», «матеріальні цінності», «розваги», «сімейне життя», «упевненість у собі», «любов», «свобода», «раціоналізм», «непримиренність до недоліків», «незалежність», «самоконтроль» і «високі домагання». Ця проблематика потребує подальшого дослідження з елементами корекційної програми, адже життєві цінності особистості в юнацькому віці відображають факт її входження в соціальні зв'язки і стосунки, включення в загальну духовну систему цінностей суспільства, впливають на самовизначення юнака (у тому числі й професійне самовизначення), виступають у вигляді ідеалів, установок і внутрішньої позиції. Висування на перший план життєвих цінностей, які деструктивно впливають на розвиток особистості, її спрямованість і світосприйняття, її соціальну інтеграцію, може призвести до соціальної дезадаптації та дезорганізації суспільства. Отже, розроблення корекційних заходів і програм стане предметом подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ-Чернівці : Букрек, 2018. 318 с.

2. Зайко Л.Я. Мас-медіа як чинник формування суспільної свідомості. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Одеса, 2016. Вип. 14. С. 36–39.

3. Миропольцева Н.І. Індивідуально-психологічні особливості цільової спрямованості майбутніх психологів. *Психологічні перспективи.* 2019. Вип. 34. С. 107–118.

4. Тепенчак Т.П. Феномен маніпуляції свідомістю: естетико-культурологічний аспект : монографія. Київ : НАКККІМ, 2013. 192 с.

5. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей / Ш. Шварц, Т.П. Бутенко, Д.С. Седова, А.С. Липатова. *Психология :* журнал Высшей школы экономики. 2012. № 1. С. 43–70.

6. Шилова В. Методологія вивчення комунікативних технологій соціально – політичних телепрограм. *Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації* : збірник наукових праць. 2014. Вип. 16. С. 13–57.

РОЛЕВЫЕ ОЖИДАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ОТ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕЕ УРОВНЕЙ ПРИТЯЗАНИЯ

ROLE EXPECTATIONS OF STUDENTS ABOUT FAMILY LIFE AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THEIR LEVELS OF ATTRACTION

УДК 159.92
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.18

Мусаева Зульфия
докторант по программе доктора философии по общей психологии
Азербайджанский государственный педагогический университет

Мета статті – вивчення підходів студентської молоді до складності сімейних взаємин, наявності безлічі факторів, які впливають на ці взаємини та які іноді відіграють вирішальну роль у формуванні її майбутніх сімейних взаємин, у мотивуванні її на розвиток гендерного уявлення про сім'ю.

Автор у процесі дослідження використовував такі методи, як науковий аналіз, бесіди, інтерв'ю, обговорення, анкетне опитування й тестування для визначення рольових очікувань студентської молоді в процесі формування сімейного життя, а також рівень її домагань.

Новизною в досліджуваній темі є оригінальний підхід у розумінні взаємин студентської молоді, формування свого майбутнього сімейного життя. Відзначається, що формування цих взаємин необ'єктивними оцінками може призвести до дестабілізації в родині, виникнення конфліктів. Із цієї причини автор указує на необхідність урахування питань підготовки студентів до сімейного життя в усіх циклах навчального процесу.

Відзначається, що так як у студентської молоді гендерні ролі в сім'ї й рівень домагань у життєвій ситуації різні, то іноді ці результати можуть не відповідати її гендерними ролям і життєвим реаліям.

Підкреслюється, що якщо не враховувати виключні особливості, то людина, перебуваючи в утробі матері, уже кодується інформацією, що відповідає статевим особливостям, які до цих пір не розгадані наукою. Відзначається, що зародок уже в утробі матері володіє емоційною сферою і рефлексією, специфічними для своєї статі, а після народження починає усвідомлювати себе зі статевого погляду. Наголошується, що в психіці кожної людини, загалом у її існуванні наявна спадкова генетична інформація і коди. Їх складна комбінація, взаємини в соціальному середовищі й уся їх сукупність формують її в майбутньому як особистість. Автор підкреслює той факт, що формування чоловічої й жіночої особистості в студентської молоді відбувається однаково, тому необхідно згадувати, що тут, крім спадкових генетичних характеристик, особливим впливом володіє культурне середовище, що існувало в сім'ї та суспільстві. Особливо важливо з'ясувати, як воно впливає на уми молодих людей і як вони розуміють свої взаємини й роль у майбутньому сімейному житті.

Ключові слова: *сприйняття гендерних питань, гендерні відмінності, відносини, конфлікти, гендерні відмінності, роль очікувань, рівень претензій.*

The purpose of the study is to study the approaches of student youth to the complexity of family relationships, the presence of many factors that affect these relationships, and which sometimes play a decisive role of these factors in the formation of their future family relationships in motivating them to develop a gender concept of the family.

In the course of his research, the author used methods such as scientific analysis, conversations, interviews, discussions, questionnaires and testing to determine the role expectations of student youth in the process of forming their family life, as well as the level of their claims.

The novelty in the research topic is the original approach to understanding the relationship of student youth in the formation of their future family life. It is noted that with the biased assessments that formed these relationships, it can lead to destabilization in their family, the emergence of conflicts. For this reason, the author proposes the need to take into account the issues of preparing students for family life in all cycles of the educational process.

It is noted that since the gender roles in the family and the level of aspirations in the life situation are different for student youth, sometimes these results may not correspond to their gender roles and life realities.

It is emphasized that if you do not take into account the exceptional features, then a person being in the womb is already encoded with information corresponding to his sexual characteristics, which has not yet been solved by science. It is noted that the embryo already in the womb has an emotional sphere and reflection specific to its gender. And after birth, he begins to realize himself from a sexual point of view. It is noted that there are hundreds of hereditary genetic information and codes in the psyche of every person, in general, in his existence. Their complex combination, relationships in the social environment and their entire totality forms him in the future as a person. The author emphasizing the fact that the formation of male and female personality in student youth occurs in the same way, it should be noted that here, in addition to hereditary genetic characteristics, the cultural environment that existed in the family and society has a special influence. It is especially important to find out what impression this influence has on the minds of young people and how they understand their relationship and role in future family life.

Key words: *gender perceptions, gender differences, relationships, conflict, gender differences, role expectations, level of claims.*

Постановка проблемы. Семейные отношения в психологии изучаются как одна из самых сложных форм межличностных отношений. Исследование в статье также посвящено этой сложной теме – одной из важнейших проблем при подготовке студентов к семейным отношениям. Вопросы, поднятые в статье, связаны с ролевыми ожиданиями в семейных отношениях и уровнем притязаний сторон. Сначала исследователем анализируется характер ролевого поведения как женщин, так и мужчин в разных ситуациях семейной жизни. Показывается, что одним из факторов, создающих напряженность у семейных отношениях, является перенос проблем социальной жизни за пределы этих отношений в семейные отношения. Другая причина – нарушение гендерных ролей. Как известно, в семье обычно происходит разделение труда в зависимости от пола сторон. Когда ролевые ожидания, воспринимаемые как поведенческая модель, нарушаются, в семье возникает напряженность. Чтобы избежать этой напряженности, существуют ролевые модели поведения, как из исторических традиций, так и разработанные исследователями социологии, психологии и педагогики для оптимального регулирования семейных отношений.

Постановка задания. Цель статьи – изучение подходов студенческой молодежи к сложности семейных отношений, наличию множества факторов, которые влияют на эти отношения и которые иногда играют решающую роль в формировании ее будущих семейных отношений, в мотивировании ее на развитие гендерного представления о семье.

Автор в процессе исследования использовал такие методы, как научный анализ, беседы, интервью, обсуждение, анкетный опрос и тестирование, для определения ролевых ожиданий студенческой молодежи в процессе формирования своей семейной жизнью, а также уровень ее притязаний.

Новизной в исследуемой теме является оригинальный подход к пониманию взаимоотношений студенческой молодежью формирования своей будущей семейной жизни. Отмечается, что формирование этих взаимоотношений необъективными оценками может привести к дестабилизации в семье, возникновению конфликтов. По этой причине автор подчеркивает необходимость учитывания вопросов подготовки студентов к семейной жизни во всех циклах учебного процесса.

Изложение основного материала исследования. Таким образом, в теоретической, экономической и политической сферах мужчины, в эстетике, религии и социальных ценностях женщины имеют больше навыков и преимуществ. В этом смысле женщины – настоящие управляющие. В этом смысле женщина является основным человеком, который управляет семьей и регулирует внутрисемейную ситуацию. Поэтому роль женщины в успехе семейной жизни неоспорима. Здесь также подчеркивается своеобразная роль мужчины в семье, которая оценивается с этнокультурной точки зрения. На основе подходов ряда исследователей обобщаются мнения о роли «мужчина-женщина», «отец-мать». Причины ролевых конфликтов выдвигаются на первый план. Указаны задачи, стоящие перед сторонами по их устранению. Помимо теоретических подходов к проблеме, материалы, представленные в статье, изучают представления студентов об их роли в будущей семье и уровне притязаний, а также делают выводы. Показывается, что из-за половых особенностей существуют значительные различия в гендерных представлениях мальчиков и девочек. Так, среди девочек есть те, у которых ролевые ожидания и уровень притязаний намного больше. Эмоциональная оценка их уровней притязания превышает мальчиков. Это указывает на то, что у них более романтичный подход к семейным отношениям. У мальчиков преобладают ролевые ожидания по внешности девочек. Для этого в статье подчеркивается, что для студенческой молодежи при подготовке к семейной жизни важно знать особенности, вкусы и интересы, оценки и требования стороны, с которой планируется брак.

Студенческая молодежь должна понимать, что от нее зависит стабильное и устойчивое будущее государства и общества, а также влияние прочной семейной основы на духовное здоровье общества. Поэтому подготовка студенческой молодежи к семейной жизни, формирование чувства ответственности при вступлении в семейно-брачные отношения и взаимопонимания как актуальная проблема должны учитываться в воспитательной работе, проводимой в высших учебных заведениях, у них надо формировать ответственный подход к семейным отношениям. Семья, брачные отношения и добровольное согласие женщины и мужчины жить вместе являются основными факторами, определяющими силу семьи. Именно правильное понимание и формирование чувства ответственности гарантирует успешную семейную жизнь молодежи в будущем. При создании положительной среды в семье позитивные отношения основаны на двух основных понятиях: ролевом поведении и адаптации. Здесь ключевым моментом является выбор правильной формы поведения в нужное время, то есть своевременность поведения. И мужчины, и женщины должны быть в состоянии достичь этого баланса. Это требует особой заботы и внимания с обеих сторон. Например, если мужчина приходит домой с работы очень уставшим и напряженным и женщина хочет обсудить с ним любую проблему, он, скорее всего, отреагирует отрицательно. Это потому, что поведение женщины

неуместно и может привести к неудаче. Такая неуместная реакция создает негативную атмосферу в отношениях и приводит к конфликту. Поэтому женщинам нужно быть более понятливыми в этих вопросах.

Такая же ситуация может произойти и на другой стороне. В целом мужчины более нетерпимы и неустойчивы к проблемам, с которыми они сталкиваются в своей трудовой жизни. Они часто несут проблемы вне семьи к своим семьям. Следовательно, и мужчины, и женщины для того, чтобы защитить свои семьи от конфликтов, не должны переносить их в свои семьи. В этом смысле такие важные вопросы должны быть доведены до сведения студенческой молодежи.

Одним из факторов, способствующих конфликту в семье, является нарушение баланса в выполнении гендерных ролей. Так, в семье разделение обязанностей осуществляется в соответствии с полом сторон. Распределение обязанностей по гендерным ролям основано на древней исторической традиции. В результате такого образа жизни, который воспринимается как модель, когда ролевые ожидания нарушаются, в семье возникает напряженность. Следует также отметить, что, в наше время, поскольку традиционные гендерные роли изменились в лучшую сторону, ролевые ожидания в этом отношении также изменились, поэтому конфликтные ситуации приобрели новое значение.

Рост числа разводов в последние годы привел к свободному образу жизни, внебрачным отношениям и рождению детей вне брака, увеличению числа одиноких родителей и другим проблемам. Повышение в людях эго привело к желанию жить лучше. Р.И. Алиев происходящие события связывает с нижеследующим: «История Азербайджана, происхождение, этноген, быт, традиции азербайджанцев зависели от политической атмосферы. Мы располагаемся в таком месте, где, с одной стороны, Запад, а с другой, Восток сливаются. Итак, каждый из них отражается в нашей психологии с ее положительными и отрицательными оттенками» [1, с. 172].

В последние годы этой проблеме уделено особое внимание. Объясняя гендерную психологию как новое научное направление, Ж.Г. Душказиева подчеркивает важность психологического подхода к решению гендерных проблем [2]. Привлекают внимания подходы Г.В. Вержибака [3], И.И. Сиркуна [4)] и других относительно особенностей гендерных стереотипов студенческой молодежи, гендерных аспектов подготовки студенческой молодежи к осознанному воспитанию детей и родительству. Аналогичны исследования Э.И. Лилиенталя [5] и других. Конечно, мужчины играют своеобразную роль в семье. В азербайджанской культуре в этой области сформированы богатые ролевые модели поведения. В связи с этим А.А. Ализаде пишет: «Образ мужчины в народе был велик. Его рвение считалось не только честью семьи, поколения или племени, но и честью деревни. Мужчине доверяют. Велико влияние мужского слова» [6, с. 141].

А.С. Байрамов характеризует роль мужчины в семье многими преимуществами: «У огузов отец – умелый глава семьи и прекрасный воспитатель. Власть отца в семье основана на личных качествах, не носит деспотичный характер. Взаимная искренность, уважение к старшим и женщинам играют важную роль в семейных отношениях. Отец стремится к тому, чтобы его сын вырос сильным человеком и достойным наследником» [7, с. 47].

Р.О. Мамедова связывает причины отклонений и недопонимания во взаимоотношениях женщины (матери) и мужчины (отца) в семье с поведенческими и ролевыми конфликтами. В обоих случаях личность показывает, что источник внутреннего конфликта скрыт. «В результате конфликта с различными ролевыми позициями личности возникают ролевые конфликты в следующих областях» [8, с. 16]:

1) трудности в выполнении традиционных социальных ролей в семье;

2) неспособность выполнять несколько ролей (родитель, профессионал, друг и т. д.) одновременно;

3) ослабление чувства времени, нехватка времени;

4) изменения в оценке социальных ролей;

5) потеря межролевой связи;

6) ослабление необходимости выполнять свою работу на высоком уровне.

Одним из наиболее важных вопросов в гендерных представлениях студентов является их уровень притязания в отношении ролевого ожидания другой стороны. «Требование является ценным аспектом личности и объединяет представления о том, как удовлетворить жизненные потребности.

Другими словами, они четко определяют природу внутренних импульсов, обуславливающих самоуправление: комфорт, сложность, удовлетворенность. Такой смысловой интеграл – это не абстрактная целостная структура, а реальное гармоничное или противоречиво деформированное и акцентуационное состояние личности. Эта ситуация проявляется в положительных и отрицательных последствиях образа жизни человека» [9, с. 182].

Чтобы выяснить отношение студентов к этим вопросам, мы провели десятки опросов. Проанализировали результаты опросов, сгруппировав их отдельно по мальчикам и девочкам. Эти опросы с участием 93 девочек и 79 мальчиков позволили нам сделать некоторые выводы. Так, согласно эмоциональному содержанию ролевого ожидания 93 девушек о гендерном восприятии, 54% имеют высокие ожидания и высокие притязания. Те, у кого ожидания высоки,

а притязания низки, составляют 13%. Ожидания и притязания низкие, а также низкие ожидания и высокие требования у 1%, а те, чьи ожидания и претензии совпадают, составляют 30%

Согласно эмоциональному содержанию ролевых ожиданий 79 мальчиков в гендерном восприятии, 32% имеют высокие ожидания и притязания. У 19% ожидания высоки, а притязания низки.

Таблица 1

Ролевые ожидания и уровень притязаний по семейным ценностям в гендерном восприятии студентов

s.s	Взгляды	Ожидания высоки, притязания высоки		Ожидания высоки, притязания низки		Ожидания низки, притязания низки		Ожидания низки, притязания высоки		Ожидания и притязания совпадают	
Статистические критерии		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
1 a.	Ролевые ожидания и уровень притязаний девочек по семейным ценностям – 93	27	29%	36	39%	6	6%	7	8%	17	18%
		Нет ожиданий								0	0%
		Нет притязаний								8	9%
1 b.	Ролевые ожидания и уровень притязаний мальчиков по семейным ценностям – 79	12	15%	23	29%	22	27%	13	17%	9	12%
		Нет ожиданий								5	6%
		Нет притязаний								9	11%
2 a.	Ролевые ожидания и уровень притязаний девочек в семье по социальной активности –93	38	41%	15	16%	4	4%	11	12%	25	27%
		Нет ожиданий								0	0%
		Нет притязаний								5	5%
2 b.	Ролевые ожидания и уровень притязаний девочек в семье по социальной активности – 79	9	11%	8	10%	15	19%	10	13%	37	46%
		Нет ожиданий								4	5%
		Нет притязаний								11	14%

Ожидания и уровень притязаний низкие у 6%, а также ожидания низки, а требования высоки у 1%, ожидания и притязания совпадают у 25%.

Теперь посмотрим на различия в оценках студентами эмоционального содержания ролевого ожидания и внешнего вида.

Таблица 2

Социально-эмоциональное содержание ролевого ожидания студентов в гендерном восприятии

s.s	Взгляды	Ожидания высоки, притязания высоки		Ожидания высоки, притязания низки		Ожидания низки, притязания низки		Ожидания низки, притязания высоки		Ожидания и притязания совпадают	
Статистические взгляды		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
1 a.	Эмоциональное содержание ролевых ожиданий девочек в гендерном восприятии – 93	51	54%	12	13%	1	1%	1	1%	28	30%
		Нет ожиданий								1	1%
		Нет притязаний								1	1%
1 b.	Эмоциональное содержание ролевых ожиданий мальчиков в гендерном восприя-тии –79	25	32%	15	19%	2	6%	1	1%	20	25%
		Нет ожиданий								5	6%
		Нет притязаний								7	9%
2 a.	Ролевые ожида-ния девочек по внешнему виду – 93	26	27%	17	18%	11	12%	18	17%	21	26%
		Нет ожиданий								4	4%
		Нет притязаний								12	13%
2 b.	Ролевые ожидания мальчиков по внешнему виду – 79	15	19 %	18	23 %	17	22 %	10	13 %	19	23%
		Нет ожиданий								2	3%
		Нет притязаний								14	18%

Посмотрим на различия здесь в статистических описаниях. Рассмотрим эти изображения на рисунках. Эти различия мы ясно сможем увидеть в нижеследующих рисунках.

Рис. 1. Ролевые ожидания мальчиков и девочек по внешнему виду

На рисунке 1 мы не видим гендерные различия между девочками и мальчиками. Видно, что ожидания у девочек, как правило, высоки, а у мальчиков – низки. Рассматривая эти притязания у девочек, мы сталкиваемся с интересной картиной. Те, у кого ожидания и притязания низки, составляют 12%, ожидания низки, а притязания высоки – 17%, ожидания и притязания совпадают – 26%. Процентный показатель у девочек, у которых есть противоречия между ожиданием и уровнем притязания, низок, около 1%. Это, конечно, показывает стабильность их эмоциональной сферы. Среди девочек много тех, у кого ожидания и притязания высоки. Это говорит об их высокой самоуверенности. У 27% девочек ролевые ожидания и притязания по внешнему виду высоки, а у 18% – ожидания высоки, а притязания – низки.

Рис. 2. Ролевые ожидания девочек по внешнему виду

У мальчиков также преобладают ролевые ожидания по внешности. У 19% ожидания и притязания велики, у 23% – ожидания велики, притязания низки, а у 22% – ожидания и притязания низки, у 13% – ожидания низки, притязания велики, у 23% – ожидания и притязания совпадают.

Рис. 3. Ролевые ожидания мальчиков по внешности

Как видно, существуют значительные различия в гендерном восприятии девочек и мальчиков. Эти различия связаны не только с индивидуальными особенностями их личности, но и с их половыми характеристиками. Исследование еще раз показывает, что по этой причине учет гендерных различий студентов в исследовании является важным психологическим фактором. Рассматривая с этой точки зрения, важно подготовить учащихся к семейной жизни, сформировать чувство ответственности и взаимопонимания при вступлении в семейно-брачные отношения. Для этого студентам важно знать особенности, вкусы и интересы стороны, с которой они собираются вступать в брак, а также оценку и уровень притязаний. В этом направлении должна вестись воспитательная работа. Программы и учебники должны объяснять природу семейно-брачных отношений и ответственность семьи перед обществом. Студенты и молодежь должны понимать, что от них зависит успешное будущее государства и общества. Именно правильное понимание и формирование чувства ответственности гарантирует успешную семейную жизнь молодежи в будущем. Семья, супружеские отношения, добровольное согласие женщины и мужчины на совместное проживание являются ключевым фактором прочности семьи. Информированность студентов по этой теме – один из важнейших вопросов воспитательной работы.

Выводы из проведенного исследования. Отмечается, что, так как у студенческой молодежи гендерные роли в семье и уровень притязаний в жизненной ситуации различны, иногда эти результаты могут не соответствовать их гендерным ролям и жизненным реалиям.

Подчеркивается, что если не учитывать исключительные особенности, то человек, находясь в утробе матери, уже кодируется информацией, соответствующей своей половой особенности, которая до сих пор не разгадана наукой. Отмечается, что зародыш уже в утробе матери обладает эмоциональной сферой и рефлексией, специфичными для своего пола, а после рождения начинает осознавать себя с половой точки зрения. Отмечается, что в психике каждого человека, в целом в его существовании присутствует наследственная генетическая информация и коды. Их сложная комбинация, взаимоотношения в социальной среде и вся их совокупность формируют его в будущем как личность. Автор подчеркивает тот факт, что формирование мужской и женской личности в студенческой молодежи происходит одинаково, поэтому необходимо упоминать, что, помимо наследственных генетических характеристик, особым влиянием обладает культурная среда, существовавшая в семье и обществе. Особенно важно выяснить, какое влияние она оказывает на умы молодых людей и как они понимают свои взаимоотношения и роль в будущей семейной жизни.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı : Elm və Təhsil, 2009. 232 s.
2. Дусказиева Ж.Г. Гендерная психология. Красноярск : Гос. пед. ун-т, 2010. 108 с.
3. Вержибок Г.В. Из практики гендерного образования студенческой молодежи. *Ученые записки*. 2009. № 3–4. Т. 2 : Психология. Педагогика. С. 52–56.
4. Цыркун И.И. Гендерные аспекты подготовки студенческой молодежи к осознанному родительству и воспитанию детей в свете национального плана действий по обеспечению гендерного равенства. *Материалы Международной конференции*, 7–8 апреля 2011 г. Минск : Изд. центр БГУ, 2011. С. 136–141.
5. Лилиенталь И.Е. Психологическая поддержка студентов в период адаптации к образовательному процессу в вузе : автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Ставрополь, 2000, 20 с.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı : Renessans, 2003. 258 s.
7. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı : Nurlan, 2000. 145 s.
8. Məmmədova R.O. Ailədaxili münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri // psixol. elm üzrə fəl. dok. diss... Bakı, 2017. 153 s.
9. Əmrahlı L.Ş. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı : MBM, 2007, 200 s.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ СПОРТСМЕНОК І ПСИХОЛОГИНЬ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ)

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ACHIEVEMENTS' MOTIVATION (ON THE EXAMPLE OF ATHLETES AND PSYCHOLOGISTS IN YOUTH)

УДК 159.943.8
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.19

Пивоварчик І.М.
к.психол.н., доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Стаття присвячена проблемі дослідження психологічних особливостей мотивації досягнень у юнацькому віці на прикладі юнок-спортсменок, що займаються бойовими мистецтвами, і студенток-психологинь. У статті висвітлені теоретичні підходи до розуміння мотивації досягнення. Охарактеризовані вікові особливості юнацького віку, зокрема, у мотиваційній сфері. Підібрано психодіагностичні методики, що дають змогу дослідити особливості мотивації в юнацькому віці та зробити адекватні висновки. У результаті емпіричного дослідження визначено, що для юнок переважаючим є середній рівень потреби в досягненнях, вони мають помірний рівень мотивації до успіху, більшість юнок має середній рівень мотивації до уникнення невдач. Зафіксовано, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середньо-підвищений рівень потреби в досягненнях, тоді як для спортсменок – середньо-високий рівень. Виявлено, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний помірно високий рівень мотивації до успіху, так само як і для спортсменок. Однак варто зауважити, що спортсменки мають тенденцію до занадто високого рівня мотивації до успіху порівняно зі студентками-психологинями. Зазначено, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середній рівень мотивації до уникнення невдач, так само як і для спортсменок. Проте спортсменки мають тенденцію до помірно високого рівня мотивації до уникнення невдач порівняно зі студентками-психологинями. Зафіксовано, що спортсменки мають більшу мотивацію до уникнення невдач порівняно зі студентками психологічної спеціальності. Також варто додати, що більш високий рівень потреби в досягненнях пов'язаний із більш високим рівнем мотивації до успіху, для спортсменок цей зв'язок є дещо сильнішим, аніж для психологинь. Це можна пояснити тим, що вся діяльність спортсменок вимірюється за допомогою суворої дихотомічної шкали «успіх-невдача», тоді як успішність діяльності психологів є більш «розмитою» та включає більшу кількість маркерів для оцінювання.

Ключові слова: *мотив, мотивація досягнення, мотивація до успіху, мотивація до уникнення невдач, юнки, спортсменки, психологині.*

The article is devoted to the problem of studying the psychological features of motivation of achievements in adolescence on the example of young female athletes engaged in martial arts and female students of psychology. The article highlights the theoretical approaches to understanding the motivation of achievement. Age features of adolescence are characterized, in particular in the motivational sphere. Psychodiagnostic methods have been selected to investigate the peculiarities of motivation in adolescence and to draw adequate conclusions. An empirical study found that the average level of need for achievement is predominant for young ladies, they have a moderate level of motivation to succeed, and the vast majority of young ladies have a medium level of motivation to avoid failure. It is recorded that for students of psychological specialty more characterized by a medium-high level of need for achievement, while for athletes - a medium-high level. It was found that for students of psychological specialty is more characteristic of a moderately high level of motivation to succeed, as well as for athletes. However, it should be noted that female athletes tend to have too high motivation to succeed, compared to female psychology students. It is noted that for students of psychological specialty is more typical of the average level of motivation to avoid failure, as well as for athletes. However, it should be noted that athletes tend to have a moderately high level of motivation to avoid failure, compared to female students of psychology. It is recorded that female athletes are more motivated to avoid failure than female students in psychology. It should also be added that a higher level of need for achievement is associated with a higher level of motivation to succeed. And it should be noted that for female athletes this connection is somewhat stronger than for psychologists. Which can be explained by the fact that all the activities of athletes are measured using a strict dichotomous scale "success-failure", while the success of psychologists is more "blurred" and includes more markers for evaluation.

Key words: *motive, motivation to achieve, motivation to succeed, motivation to avoid failure, young people, athletes, psychologists.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство орієнтовано на успіх: успішну роботу, успішне хобі, успішну творчість, успішну сім'ю тощо. Прагнення до успіху пронизує всі сфери життєдіяльності особистості. Успіху заздрять, його наслідують. Успіх особистості в певній сфері життєдіяльності вимірюється досягненнями, а здатність досягати відповідних результатів визначається індивідуально-психологічними особливостями особистості, які визначаються певними рисами, властивостями, здібностями та внутрішніми спонуканнями, одним із яких є мотивація досягнення.

Мотивація досягнення – це функціональна система інтегрованих у єдине ціле когнітивних та афективних процесів, яка регулює діяльність у ситуації досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему мотивації досягнення вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Серед них варто виділити таких як Д. Аткінсон, А. Бандура, Б. Вайнер, К. Двек, А. Маслоу, Д. Макклелланд, Г. Мюррей, Н. Фізер, Е. Фромм, Ф. Хайдер, Х. Хакхаузен, Ф. Хоппе, М. Буянова, Е. Воробйова, Т. Гордєєва, С. Занюк, Е. Кузнецова й інші.

Хоча питання мотивації досягнення є досить актуальним у сучасній психології, його активно вивчають науковці, однак і досі не достатньо вивченою є проблема мотивації досягнень сучасного юнацтва, саме це й зумовило вибір теми дослідження «Психологічні особливості мотивації досягнень (на прикладі спортсменок і психологинь юнацького віку)».

Постановка завдання. Мета статті – дослідити психологічні особливості мотивації досягнення в юнацькому віці у спортсменок і психологинь.

Завдання дослідження:

1. Теоретично обґрунтувати проблему мотивації досягнень у психологічних дослідженнях.
2. Охарактеризувати особливості мотивації досягнень як психологічного феномена.
3. Дослідити особливості мотивації досягнення в юнацькому віці.
4. Порівняти особливості мотивації досягнення в юнацькому віці серед спортсменок і психологинь.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішність людини в певному виді діяльності або житті загалом залежить від її індивідуально-психологічних особливостей і внутрішніх чинників, які визначаються мотивацією досягнення. Уважається, що наукову категорію «мотивація досягнень» запропонував учений Г. Мюррей [4]. Розвиток психологічних знань подарував науці дослідників різних концептуальних підходів і напрямів, що вивчали проблему мотивації досягнень, серед них – Ф. Хоппе, Д. Маккелланд, А. Адлер, Е. Фромм, К. Двек, Х. Хекхаузен, Д. Аткінсон, Ф. Хайдер, А. Бандура, Н. Фізер, Б. Вайнер, Л. Грень, С. Занок, О. Артюшенко та Д. Нечипоренко й інші. Більша частина цих та інших наукових підходів опирається на те, що мотивація досягнення характеризується потребою особистості досягати успіху в певних видах діяльності. Науковцями визначено, що мотивація досягнення включає в себе такі підструктури, як прагнення до успіху й уникнення невдач. Більше того, вона може бути внутрішньою, яка визначається індивідуально-психологічними особливостями та прагненнями особистості, і зовнішньою, що визначається зовнішніми обставинами й чинниками.

Узагальнюючи результати багатьох досліджень, визначили, що в основі мотивації досягнення лежить мотив досягнення, який характеризується наполегливим прагненням, спонуканням особистості до активності, що пов'язаний із прагненням досягти успіху (уникнути невдачі) у відповідній діяльності й залежить від рівня домагань.

Дослідниця О. Дніпрова [3] говорить, що мотивація досягнення визначається як структурне утворення, мотив котрого – досягнення успіху та уникнення невдачі, включає такі елементи, як потреба в досягненні мети та її антиципація, інструментальна активність, афективний стан, результат діяльності й відповідне ставлення до цього інших людей. Це зумовлює появу напруження в межах можливості задоволення потреби, що може призвести до конфлікту.

Цікавою в цьому сенсі є позиція Н. Герасимової [2], яка виділяє такі типи конфліктів: мотиваційний, що характеризується протистоянням двох більш-менш рівноцінних мотивів «хочу» і «хочу»; внутрішньоособистісний конфлікт неадекватної самооцінки, який характеризується суперечливістю між двома альтернативними можливостями й відповідними мотивами «можу» і «можу»; моральний конфлікт, який визначається незбігом бажань і вимог, мотивів «можу» і «треба»; рольовий внутрішньоособистісний конфлікт, сутність якого полягає в боротьбі між декількома сферами діяльності й мотивами «треба» і «треба»; конфлікт нереалізованості бажання, який визначається протистоянням бажань і можливостей і мотивами «хочу» і «можу»; адаптаційний, що характеризується невідповідністю вимог і можливостей і мотивами «треба» і «можу».

У свою чергу, Н. Божок [1] описує, як дослідник Дж. Вайлд охарактеризував суперечності юнацького віку, що можуть впливати на мотиваційну сферу та появу конфліктного напруження: особистості юнацького віку сконцентровані на власному внутрішньому світі й уважають, що світ повинен бути саме таким, яким вони його бачать. Це пов'язано з тим, що більшість молоді не має життєвого досвіду, щоб зрозуміти та усвідомити погляди, які відрізняються від їхніх; власну невпевненість особи юнацького віку намагаються сховати за допомогою психологічних захисних механізмів; юнаки визначаються надмірною чутливістю через високий рівень сконцентрованості на собі й намаганні знайти своє місце в житті; особи юнацького віку характеризуються емоційністю та схильністю до змін настрою; особи юнацького віку велике значення надають власній ідентичності й власному вигляду. Однак вони не дуже люблять, коли їх виділяють серед інших однолітків; вони схильні до ідеалізації та думають про те, яким треба бути, ніж про те, як є в житті; юнаки іноді визначаються нереалістичними уявленнями щодо власної особистості.

Одним із найпритаманіших конфліктів для періоду юності є внутрішньоособистісний конфлікт, що фокусується над мотивами «цінності-доступності». Цей конфлікт визначається здатністю юнаків до постановки свідомих цілей, подоланням труднощів на шляху їх досягнення та можливістю адекватно співвідносити власні бажання й ресурси [5].

У цьому сенсі спорт додає багато важелів на бік бажань і дуже опосередковано додає ресурсів. Спорт вимагає від особистості подолання труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Велика кількість стресових ситуацій, неймовірний рівень відповідальності свідчать про екстремальність спорту як виду професійної діяльності. Усе це вимагає від спортсменів певного арсеналу індивідуально-психологічних якостей і високого рівня розвитку мотиваційної сфери. Отже, діяльність людей, які займаються спортом, потребує від них досить високих вимог як у фізичному напрямі, так і психологічному. Особливо гостро це питання постає в спортсменок, які за своєю фізичною природою є значно слабшими, на відміну від чоловіків. Саме тому ми припустили, що специфічні соціальні умови розвитку особистості (спорт, професійні вимоги) впливають на мотиваційну сферу, зокрема на рівень мотивації досягнень сучасних юнок.

У ході проведення дослідження нами використані такі методи: критичний аналіз теоретичних джерел наукової літератури, психодіагностичні методи (методика вимірювання мотиву досягнення Ю. Орлова, методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса та методика діагностики мотивації до уникнення невдач Т. Елерса), методи первинного (частотний аналіз) і вторинного (кореляційний аналіз за Пірсоном, t-критерій Стьюдента для двох незалежних вибірок) математично-статистичного аналізу.

У дослідження взяли участь 40 осіб юнацького віку, серед яких було 20 осіб студенток-психологів 3 та 4 курсів Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» і 20 спортсменок бойового мистецтва, які займаються в бійцівському клубі «Капітан», клубі бойового самбо «Майстер» і клубі карате «О-Кан». Статевий ценз опитуваних – дівчата, віковий – 19–22 роки.

Емпіричним завданням дослідження було вивчення особливостей мотивації досягнення в спортсменок і психологинь. Однак, щоб детальніше проаналізувати ці особливості, ми спочатку визначили особливості в усієї групи досліджуваних і простежили ці особливості за віковим параметром – юнацьким віком.

Проаналізуємо та порівняємо дані частотного аналізу за показниками потреби в досягненнях, мотивації до успіху й уникнення невдач окремо для спортсменок і психологинь.

У результаті порівняльного частотного аналізу за методикою вимірювання мотиву досягнення Ю. Орлова, ми отримали дані, відображені на рисунку 1.

Отже, низький рівень потреби в досягненнях спостерігається в 5% спортсменок і 0% студенток-психологинь, знижений – у 10% спортсменок і 10% психологинь, середній рівень – у 30% спортсменок і 45% психологинь, підвищений – у 25% спортсменок і 40% психологинь, а високий рівень – у 30% спортсменок і 5% психологинь.

Отже, можна стверджувати, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середньо-підвищений рівень потреби

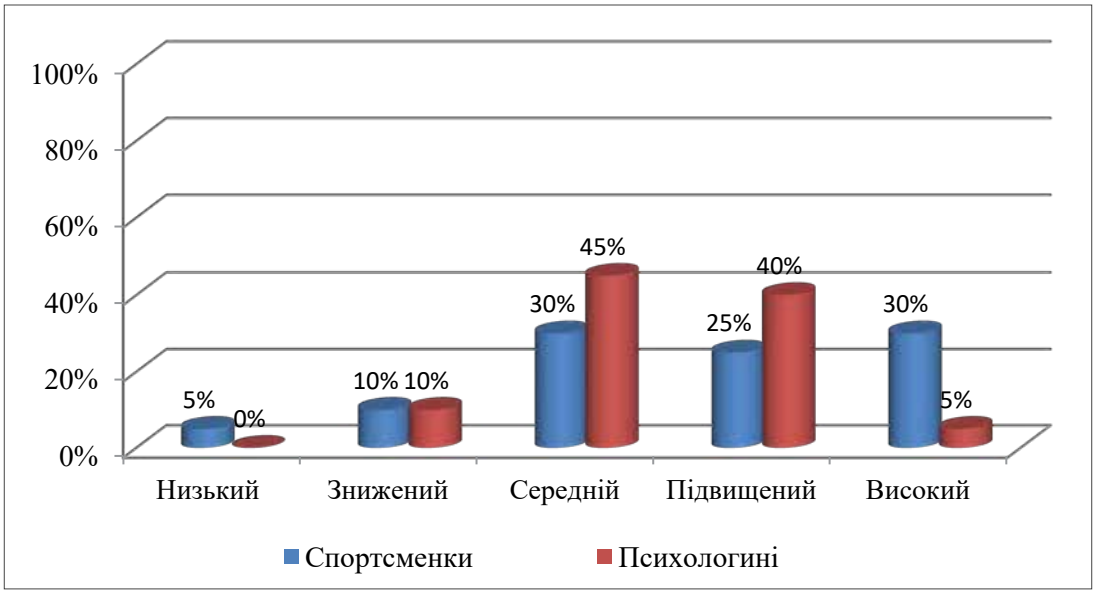

Рис. 1. Результати порівняльного частотного аналізу за показником потреби в досягненні

в досягненнях, тоді як для спортсменок – середньо-високий рівень.

У результаті порівняльного частотного аналізу за методикою діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса ми отримали дані, відображені на рисунку 2.

Отже, низький рівень мотивації до успіху спостерігається в 5% спортсменок і 5% студенток-психологинь, середній рівень – у 25% спортсменок і 35% психологинь, помірно високий – у 45% спортсменок і 50% психологинь, а занадто високий рівень – у 25% спортсменок і 10% психологинь.

Отже, можна стверджувати, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний помірно високий рівень мотивації до успіху, так само як і для спортсменок. Однак варто зауважити, що спортсменки мають тенденцію до занадто високого рівня мотивації до успіху порівняно зі студентками-психологинями.

У результаті порівняльного частотного аналізу за методикою діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач Т. Елерса ми отримали дані, відображені на рисунку 3.

Отже, низький рівень мотивації до уникнення невдач спостерігається в 5% спортсменок і 20% студенток-психологинь, середній рівень – у 55% спортсменок і 65% психологинь, помірно високий – у 35% спортсменок

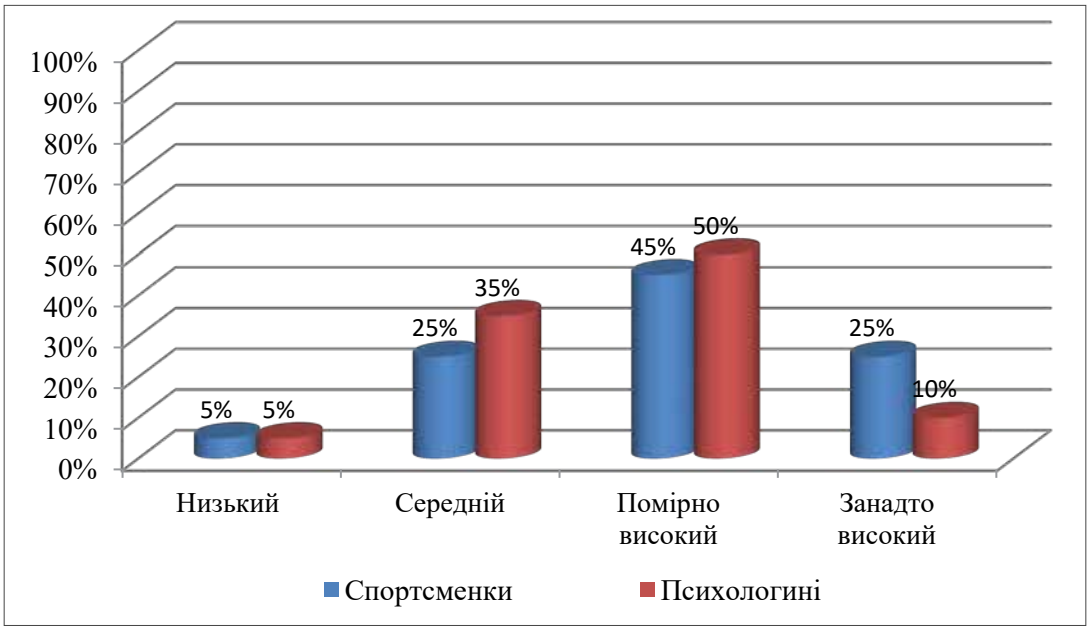

Рис. 2. Результати порівняльного частотного аналізу за показником мотивації до успіху

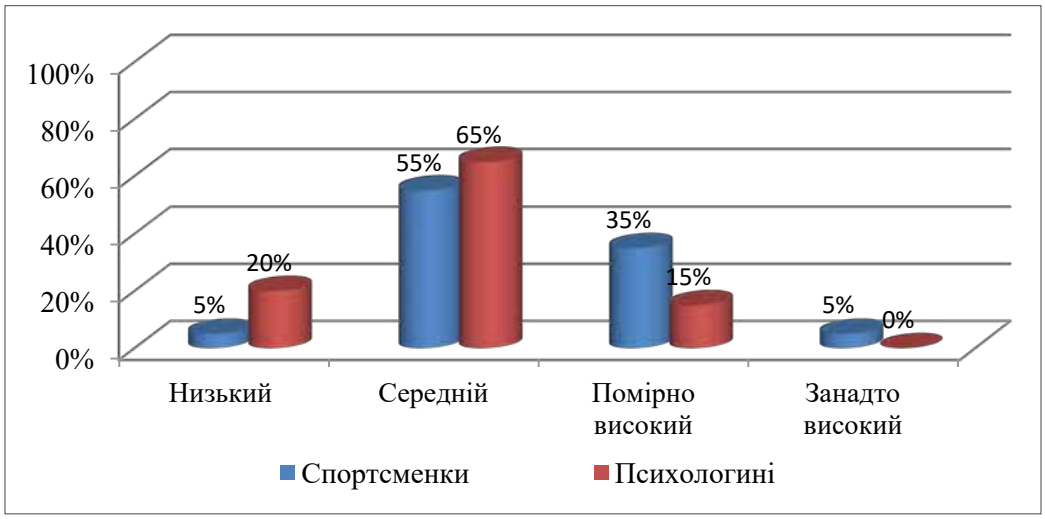

Рис. 3. Результати порівняльного частотного аналізу за показником мотивації до уникнення невдач

і 15% психологинь, а занадто високий рівень – у 5% спортсменок і 0% психологинь.

Отже, можна стверджувати, що для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середній рівень мотивації до уникнення невдач, так само як і для спортсменок. Однак варто зауважити, що спортсменки мають тенденцію до помірно високого рівня мотивації до уникнення невдач порівняно зі студентками-психологинями.

Таку ситуацію ми пов'язуємо з тим, що постійні, регулярні тренування, кількісне вимірювання фізичної сили під час тренувань формують більш адекватне й об'єктивне прогнозування успіху або невдачі, що прямо буде вказувати на успішність, на відміну від студенток психологічного спрямування, які мають суттєвий люфт у досягненні та успішності.

Одним із основних завдань дослідження було визначення особливостей мотивації досягнень у спортсменок і психологинь, тому в результаті t-критерію Стьюдента для двох незалежних вибірок ми отримали дані, відображені на рисунку 4.

Аналізуючи середні показники за характеристиками потреби в досягненнях, мотивації до успіху та мотивації до уникнення невдач, ми можемо стверджувати, що всі вони є дещо вищими в спортсменок. Однак варто зауважити, що статистично достовірні відмінності спостерігаються лише за показником мотивації до уникнення невдач. Це свідчить про те, що спортсменки мають більшу мотивацію до уникнення невдач порівняно зі студентками психологічної спеціальності.

У ході дослідження нам було цікаво простежити взаємозв'язки за досліджуваними параметрами, тому в результаті кореляційного аналізу за Пірсоном ми отримали статистично значущий взаємозв'язок для пари «потреба в досягненнях – мотивація до успіху», що відображено в таблиці 1.

Отже, як ми бачимо, що для всіх трьох груп опитуваних характерний прямо пропорційний сильний позитивний зв'язок між показниками потреби в досягненнях і мотивацією до успіху. Це свідчить про те, що більш високий рівень потреби в досягненнях пов'язаний із більш високим рівнем мотивації до успіху. Більш того, варто зауважити, що для спортсменок цей зв'язок є дещо сильнішим, аніж для психологинь.

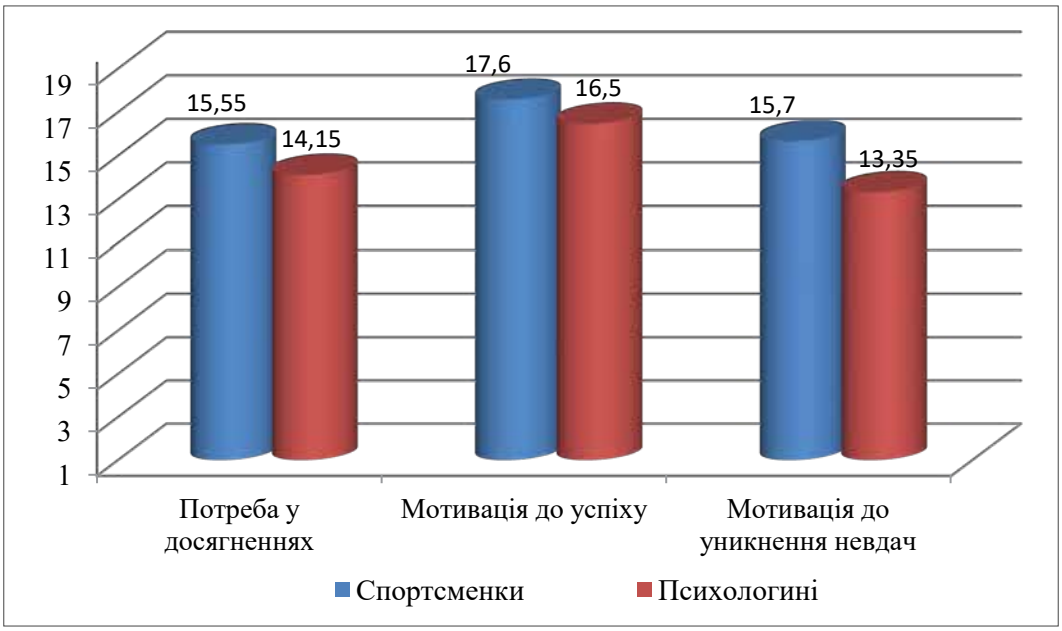

Рис. 4. Результати t-критерія Стьюдента за показниками потреби в досягненнях, мотивації до успіху й уникнення невдач

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу за показниками потреби в досягненнях і мотивації до успіху

Категорія опитуваних	Коефіцієнт кореляції r =	Статистична достовірність p ≤
Вибірка загалом	0,792	0,01
Спортсменки	0,841	0,01
Психологині	0,709	0,01

Висновки з проведеного дослідження. Теоретичний аналіз наукової літератури та результати емпіричного дослідження дали змогу зробити такі висновки.

По-перше, аналізуючи підходи до вивчення мотивації досягнення особистості, можемо стверджувати, що ця проблема досить активно досліджується як у зарубіжній, так і вітчизняній психології. Більша частина наукових підходів опирається на те, що мотивація досягнення характеризується потребою особистості досягати успіху в певних видах діяльності. Мотивація досягнення включає такі підструктури, як прагнення до успіху й уникнення невдач. Більше того, вона може бути внутрішньою, яка визначається індивідуально-психологічними особливостями й прагненнями особистості, і зовнішньою, що визначається зовнішніми обставинами та чинниками.

По-друге, мотивація досягнення – це функціональна система інтегрованих у єдине ціле когнітивних та афективних процесів, яка регулює діяльність у ситуації досягнення.

В основі мотивації досягнення лежить мотив досягнення. Мотив досягнення характеризується наполегливим прагненням, спонуканням особистості до активності, яка пов'язана з прагненням досягти успіху (уникнути невдачі) у відповідній діяльності й залежить від рівня домагань.

Мотив досягнення має свою структуру і включає такі компоненти: когнітивний, який визначається здатністю до розумового сприйняття відповідної діяльності, що сприятиме успіху або уникненню невдачі; емоційно-ціннісний, який характеризується поясненням причини певної діяльності; діяльнісно-поведінковий, що передбачає виконання відповідної діяльності.

По-третє, питання мотивації досягнення є актуальним у юнацькому віці. Юнацький вік є одним із найпроблемніших у плані його вивчення. Уважається, що він обмежується віковими межами від 17 до 21–22 років. Цей віковий період визначається закінченням фізичного, статевого розвитку, а також становленням особистості, її особистісним і професійним самовизначенням, розвитком самосвідомості й досягненням соціальної зрілості. У цьому віці продовжується психічний розвиток, переструктуровуються психічні функції, зокрема інтелектуальні, змінюється особистісна структура, що пов'язано з входом у нові соціальні ролі.

Головними надбаннями юнацького віку стають відкриття свого «Я», розвиток рефлексії, усвідомлення своїх особливостей, формування життєвого плану, установка на свідому побудову свого життя, поступова інтеграція в різні життєві сфери.

Цей віковий період супроводжується кризою, успішне вирішення якої приводить до формування позитивної самосвідомості особистості, що впливає на позитивну самооцінку та самоставлення.

По-четверте, діяльність людей, які займаються спортом, потребує від них досить високих вимог як у фізичному напрямі, так і психологічному.

По-п'яте, аналізуючи результати емпіричного дослідження особливостей мотивації досягнення в юнок, ми визначили, що для юнок переважаючим є середній рівень потреби в досягненнях. Така особистість характеризується помірною цілеспрямованістю в досягненні власних цілей, часто вона не задовольняється тим, чого досягла, і намагається зробити справу краще, аніж це робила раніше. Така людина має здатність захоплюватися власною діяльністю, досить часто намагається отримати задоволення від успіху й добре працювати. Для неї характерна потреба винаходити нові прийоми та способи роботи у виконанні звичайних справ, для такої особистості притаманний помірний дух суперництва. Для такої особистості характерний вибір завдань середньої важкості, вона готова прийняти допомогу оточуючих і допомогти іншим під час вирішення складного завдання, щоб разом відчути радість успіху.

Дівчата юнацького віку мають помірний рівень мотивації до успіху. Особистість із високим рівнем мотивації до успіху здатна ризикувати задля досягнення бажаної мети, однак ризик повинен оцінюватися як середній. Такі люди більше орієнтуються на власні сили, аніж на оточуючих, наполегливо і гнучко прагнуть до досягнення поставленої мети.

Більшість юнок має середній рівень мотивації до уникнення невдач. Особистість із середнім рівнем мотивації до уникнення невдач боїться невдач, так як вони вплинуть на рівень її самооцінки, однак така особа береться за виконання діяльності навіть незважаючи на страх.

По-шосте, для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середньо-підвищений рівень потреби в досягненнях, тоді як для спортсменок – середньо-високий рівень потреби в досягненнях.

Для студенток психологічної спеціальності більше притаманний помірно високий рівень мотивації до успіху, так само як і для спортсменок. Однак варто зауважити, що спортсменки мають тенденцію до занадто високого рівня мотивації до успіху порівняно зі студентками-психологинями.

Для студенток психологічної спеціальності більше притаманний середній рівень мотивації до уникнення невдач, так само як і для спортсменок. Однак спортсменки мають тенденцію до помірно високого рівня мотивації до уникнення невдач порівняно зі студентками-психологинями.

Більше того, спортсменки мають більшу мотивацію до уникнення невдач порівняно зі студентками психологічної спеціальності.

Також варто додати, що більш високий рівень потреби в досягненнях пов'язаний із більш високим рівнем мотивації до успіху, для спортсменок цей зв'язок є дещо сильнішим, аніж для психологинь. Це можна пояснити тим, що вся діяльність спортсменок вимірюється за допомогою суворої дихотомічної шкали «успіх-невдача», тоді як успішність діяльності психологів є більш «розмитою» та включає більшу кількість маркерів для оцінювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божок Н. Психологічні особливості юнацького віку та їх вплив на формування фрустраційної толерантності майбутнього фахівця. *Психологія особистості.* 2013. № 1. С. 187–194.

2. Герасімова Н.Є. Теоретичні передумови виникнення внутрішньо особистісного конфлікту. *Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти :* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, 2000. С. 197–200.

3. Дніпрова О.А. Динаміка мотивації досягнення у студентів-психологів*. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія».* 2014. № 1. С. 17–21.

4. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Москва : Смысл, 2003. 860 с.

5. Хомуленко Т.Б., Балушок М.В. Особливості виникнення внутрішньо особистісного конфлікту в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології.* 2015. Вип. 27. С. 594–610.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

THEORETICAL ASPECTS OF STUDYING PERSONAL MATURITY

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.20

Садчікова О.Г.
аспірантка кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет

Натепер у суспільстві спостерігаються кардинальні зміни на різних рівнях життєдіяльності суспільства. До людини висувається багато вимог щодо її успішної адаптації в умовах постійних змін: це вміння бачити майбутнє, переконувати й надихати інших, керувати змінами, розробляти і здійснювати стратегії. У зв'язку з цим дослідження поняття особистісної зрілості є актуальним. У статті розглядаються теоретичні підходи до вивчення понять «зрілість» та «особистісна зрілість». Особистість – це конкретна людина, узята в системі її стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відношеннях, визначають її моральні вчинки й мають суттєве значення для неї самої і для оточуючих. Сьогодні існує багато підходів до вивчення поняття «особистісна зрілість». Особистісна зрілість є результатом і ресурсом особистісного розвитку, зумовленим активністю особистості, її здатністю до самодетермінації, саморегуляції, потребою в самоактуалізації й саморозвитку, прагненням до смислу як окремих своїх дій, учинків, так і до життєвого смислу загалом. Розглянуто різні підходи до трактування цих понять. Натепер існує багато підходів до вивчення поняття «особистісна зрілість». Проведено теоретичний аналіз досліджень у роботах вітчизняних і закордонних науковців. Аналізуються поняття «особистість» та «особистісна зрілість». З'ясовано, що рівень особистісної зрілості визначається тим, наскільки особистість є суб'єктом власних трансформацій, свого саморозвитку. Виявлено критерії й особливості формування особистісної зрілості особистості. Визначено соціально-психологічні умови, за яких людина може стати особистісно зрілою. Виділено загальні характеристики особистісно зрілої людини, якими є прагнення до активної соціальної активності, самовдосконалення, творча реалізація, прояв спонтанності, глибокі, але вибіркові взаємини, відповідальне ставлення до життя. Важливим аспектом для особистісно зрілої людини є пошук сенсу свого буття, прагнення бути корисною для інших. Для неї властиві невороже почуття гумору, автономність, здатність до самопізнання й дружніх соціальних стосунків, толерантність.

Ключові слова: *особистість, особистісна зрілість, самодетермінація, саморозвиток.*

At present, there are radical changes in society at different levels of society. There are many requirements for a person to successfully adapt to constant change, it is the ability to see the future, persuade and inspire others, manage change, develop and implement strategies. In this regard, the study of the concept of personal maturity is relevant. The article considers theoretical approaches to the study of the concept of "maturity" and "personal maturity". Personality is a specific person, taken in the system of its stable socially conditioned psychological characteristics, which are manifested in social ties and relations, determine its moral actions and are essential for itself and for others. Currently, there are many approaches to the study of the concept of "personal maturity". Personal maturity is the result and resource of personal development due to the activity of the individual, his ability to self-determination, self-regulation, the need for self-actualization and self-development, the desire for meaning of individual actions, actions and the meaning of life in general. Different approaches in the interpretation of these concepts are considered. Currently there are many approaches to the study of the concept of "personal maturity".
Theoretical analysis of research in the works of domestic and foreign scientists is carried out. The article analyzes the concepts of "personality" and "personal maturity". It was found that the level of personal maturity is determined by the extent to which the individual is the subject of their own transformations, their self-development. Criteria and features of formation of personal maturity of the person are revealed. The socio-psychological conditions under which a person can become personally mature are determined. The general characteristics of a personally mature person are highlighted, which are the desire for active social activity, self-improvement, creative realization, spontaneity, deep but selective attitudes, responsible attitude to life. An important aspect for a personally mature person is to find the meaning of his life, to be useful to others. It is characterized by a hostile sense of humor, autonomy, the ability to self-knowledge, tolerance and friendly social relations.

Key words: *specialty, specialty maturity, self-determination, self-development.*

Постановка проблеми. Характерною особливістю сучасного світу є наявність кардинальних змін практично в усіх сферах життя: від зміни біологічних ресурсів (зміна флори і фауни, геологічної специфіки планети тощо) до стратегічних соціально-економічних перетворень у суспільствах і державах. Як представники природничих наук зараз активно вивчають наявний стан планети і її зміни, так і представникам наук про людину необхідно посилене дослідження самої людини в сучасному світі: особливостей її свідомості, установок, рівня, перспектив розвитку тощо.

У зв'язку з цим вивчення феномена особистісної зрілості в цей конкретно-історичний період є актуальним. У свою чергу, проблема зрілості є складником проблем розвитку людської особистості і свідомості.

Сьогодні в суспільстві відбуваються реформаційні процеси, які з особливою гостротою

висувають вимоги до людини як до соціально зрілої, повноцінної особистості, визнають вирішальною роль суб'єкта, який здатний здійснювати соціальні зміни й змінюватися сам. Чим прогресивнішим є суспільство, тим досконалішу, більш зрілої особистості воно потребує й більш зрілу особистість формує для здійснення своїх завдань. З іншого боку, чим вища соціальна зрілість людей, тим швидше рухається суспільство в прогресивному розвитку.

У період суспільних трансформацій об'єктом спеціального вивчення мають бути психологічні властивості суб'єкта, який оволодіває ефективними стратегіями саморозвитку, прагне змін і вміє ними керувати, долає особистісні деформації, здатний до мобілізації власних ресурсів та активізації свого потенціалу. Особливу увагу науковці приділяють причинам та умовам досягнення людиною якісно нового рівня особистісної зрілості. Високий рівень особистісної зрілості дасть змогу людині усвідомити процеси самопізнання, саморозвитку й самореалізації як життєві цінності, створювати умови для самовдосконалення та самовиховання в життєдіяльності, пізнавати, актуалізувати, творчо формувати свою індивідуальність. Людина мусить у розвитку ставити нові завдання, які відкривають нові можливості для нових життєвих виборів особистості, для нових кроків до самоздійснення.

Наукове зацікавлення викликають соціально-психологічні властивості суб'єкта, який прагне до самопізнання, здатний до самоуправління й може не лише не розгубитися в час суспільних трансформацій, а й зробити відповідальний вибір і вплинути на напрям цих перетворень. Спеціалісти з питань лідерства і брендингу переконані, що вміти бачити майбутнє, переконувати й надихати інших, керувати змінами, а також розробляти і здійснювати стратегії може людина, яка характеризується як зріла, зокрема особистісно зріла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема особистісної зрілості була предметом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних науковців (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, М.Й. Боришевський, Ю.З. Гільбух, Г.А. Дьоміна, Е. Еріксон, Д.О. Леонтьєв, Л.П. Овсянецька, Г. Олпорт, Ф. Перлз, Л.М. Потапчук, А.А. Реан, Т.М. Титаренко, О.С. Штепа, П.М. Якобсон та ін.). Дослідники відмічають, що детермінантами особистісної зрілості є психологічна й соціальна зрілість особистості (А.А. Реан, О.С. Штепа, П.М. Якобсон та ін.), які стали предметом спеціального розгляду багатьох учених (М.В. Драганов, С.Н. Іконнікова, В.Т. Лісовський, Х. Томе, К.К. Платонов, Л.П. Овсянецька, В.В. Радул, О.Б. Старовойтенко, Д.І. Фельдштейн, П.М. Якобсон та ін.). Особистісна зрілість характеризується стійкими ціннісними орієнтаціями (А.Г. Здравомислов, В.А. Ядов), відчуттям ідентичності (Е. Еріксон, Є.В. Чорний), визначається успішністю процесу самоактуалізації (Ю.Г. Долінська, І.Я. Шемелюк) тощо.

Постановка завдання. Мета дослідження – провести теоретичний аналіз особистісної зрілості в концепті проблеми «особистісної зрілості» в психологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «особистість» є не суто психологічне, вивчається воно всіма суспільними науками: філософією, соціологією, етикою, педагогікою тощо. Зрозуміти природу особистості можна через літературу, музику, образотворче мистецтво. Особистість відіграє важливу роль у вирішенні політичних, економічних, наукових, культурних, технічних проблем, загалом у піднесенні рівня людського буття.

Категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості одне із центральних місць. Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психологічних функцій, процесів, станів, властивостей людини.

У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Період активного наукового вивчення проблем особистості можна умовно поділити на два етапи. Перший охоплює час з кінця XIX до середини XX ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені основні напрями дослідження психологічних особливостей особистості. Другий період досліджень проблем особистості розпочався в другій половині XX ст.

На думку Б.Г. Ананьєва, неможливо вирішити проблему вивчення феномена особистості зусиллями будь-якої однієї науки. Для цього є потреба в комплексно-інтегрованому підході до його вивчення, розробленні цілісної системи теоретичного та практичного людинознавства.

Узагальнюючи відомі підходи, можемо зробити висновок, що особистість – це конкретна людина, узята в системі її стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які можна виявити в суспільних зв'язках і відношеннях, а також визначають її моральні вчинки й мають вагоме значення для неї самої й для оточуючих.

Г. Олпорт був першим, хто ввів у психологію уявлення про зрілу особистість, помітивши, що психоаналіз ніколи не розглядає дорослу людину як дійсно дорослу. Перший критерій – різноманітність автономних інтересів, розширення «Я». Другий – самосвідомість,

самооб'єктивація. Сюди ж він зараховує таку характеристику, як почуття гумору, яка, за експериментальними даними, найкраще корелює зі знанням себе. Третій критерій – філософія життя. Зріла особистість має свій світогляд, на відміну від особистості незрілої. У більш пізніх роботах він розширює й доповнює перелік цих критеріїв, описуючи вже 6 основних параметрів зрілої особистості, які вбирають у себе перші три. По-перше, психологічно зріла людина має широкі межі Я. По-друге, їй притаманна здатність до близьких міжособистісних взаємин. Співчуття відбивається в здатності бути терпимим до відмінностей у цінностях та установках між собою й іншими людьми. Третій критерій – відсутність великих емоційних бар'єрів і проблем, гарне самоприйняття. Зрілі люди здатні спокійно ставитися до власних недоліків і зовнішніх труднощів, не реагуючи на них емоційними зривами; вони вміють справлятися з власними станами, висловлюючи свої емоції й почуття, вони зважають на те, як це вплине на інших. Четвертий критерій – зріла людина демонструє реалістичне сприйняття, а також реалістичні домагання. Вона бачить речі такими, якими вони є, а не такими, якими вона хотіла б їх бачити. По-п'яте, зріла людина демонструє здатність до самопізнання й філософського почуття гумору – гумору, спрямованого на самого себе. По-шосте, зріла людина має цільну життєву філософію. Який зміст цієї філософії, принципової ролі не грає, найкращої філософії не існує [10, с. 85].

У розвитку особистості К. Юнг виділив стадію індивідуації, яку людина може досягти духовно розвиваючись. Індивідуацією можна назвати розвиток самості, тобто становлення людиною істотою цілісною, єдиною, «самою собою». К. Юнг назвав якості зрілої, здорової особистості. На його думку, це бути людиною творчою, самодосконалою. Саме ці риси притаманні людині й мають свої коріння з колективного несвідомого [4, с. 45].

Аналізуючи біографії видатних зрілих особистостей, А. Маслоу звернув увагу на такі загальні риси: прийняття себе, інших, природи, ефективне сприйняття реальності й комфортні взаємини з нею; креативність; спонтанність; незалежність від культури й оточення; зосередженість на проблемі; відстороненість; безмежні обрії; соціальне почуття; постійна свіжість оцінок; глибокі, але виборчі соціальні взаємини; демократичний характер; моральна переконаність; невороже почуття гумору. Вільна особистість, яка спирається на себе як на істоту цілісно природну, прислухається до себе, може точно й повно відображати свої внутрішні процеси, має «тенденцію до актуалізації», яка діє на повну силу. Саме ця дія дає змогу людині рухатися, розвиваючи власну зрілість, що сприяє більш повноцінному життю [9, с. 51].

В. Франкл уважав, що саме самотрансценденція є найважливішою якістю людини загалом, що приведе особистість до автентичності. Автентичність, за В. Франклом, – підсумок знаходження смислу буття, що приведе до знаходження зрілості [7, с. 121].

К. Роджерс пов'язує поняття «повноцінно функціонуюча особистість» та «гарне життя». Поняття «повноцінно функціонуюча особистість» він використовує для зображення здорової, зрілої особистості. Для розуміння «гарного життя» К. Роджерс використовує такі вислови: захоплююче, значиме, таке, що збагачує, винагороджує, кидає виклик. Людина, що живе «гарним життям», – це людина творча, яка живе більш повноцінно, з більшим проявом почуттів, бо вона має впевненість у собі, коли зустрічається з різноманітними проявами сьогодення [11, с. 78–79].

С.Л. Братченко й М.Р. Миронова посилаються на концепцію К. Роджерса, розглядаючи поняття «зріла особистість». Автори вважають, що для зрілої особистості притаманні цілеспрямованість, самостійність, динамічність, цілісність, конструктивність, індивідуальність. Рівень розвитку цих якостей залежить від певних умов: передусім того, які в особистості сформуються взаємини із зовнішнім світом і внутрішнім світом, оточуючими людьми. На думку дослідників, якщо є необхідні умови, то в людині може актуалізуватися процес саморозвитку. Природним наслідком процесу саморозвитку буде розвиток особистісної зрілості особистості. С.Л. Братченко й М.Р. Миронова вважають, що спрямованість, динаміка, утримування особистісних змін можуть бути критеріями особистісного розвитку. Критерії особистісного зростання автори розділяють на інтраперсональні й інтерперсональні [5, с. 56].

Дослідники неодноразово підкреслювали, що особистісна зрілість не є віковою рисою. Так, Б.Г. Ананьєв робив акцент на тому, що поняття дорослості й зрілості не є тотожні. О.О. Бодальов розмежував дорослість і зрілість [4, с. 34]. На думку К.О. Абульханової й Т.М. Березіної, зрілість – це результати, які особистість досягає завдяки певному способу життя [1, с. 15–16]. Е. Еріксон уважає, що взаємозв'язок між зрілістю як якості особистості та дорослістю як вікового етапу дуже слабкий. Морально зрілою особистістю може бути індивід, який не досяг фізичної дорослості, й навпаки [12, с. 32].

У роботах психологів близького зарубіжжя та українських психологів (К.О. Абульханова, Т.М. Березина, Д.О. Леонтьєв, О.Р. Калітієвська, О.С. Штепа, А.О. Реан та ін.) неодноразово підкреслювався зв'язок особистісної зрілості з такими особистісними рисами, як активність особистості, її свобода, відповідальність.

К.О. Абульханова й Т.М. Березіна вважають, що зрілість можна визначити своєчасністю особистості як знаходження свого способу життя. У кожної людини є її власний ритм життя, часові потенціали, які забезпечують основу для здатності особистості опановувати свої природні психічні можливості й особливості, перетворити їх у ресурси своєї активності. Надалі свідомо та гармонійно використовуючи свою активність у вигляді самовираження, самореалізації у формах життєдіяльності, спілкуванні, людина може стати більш зрілою [1, с. 67].

Д.О. Леонтьєв, О.Р. Калітієвська і співавтори також виділяють головну якість, що властива зрілій особистості, – здатність до самодетермінації. Самодетермінація – можливість діяти згідно з власними ціннісно-значеннєвими орієнтаціями та довгостроковим інтересом, не піддаючись зовнішнім тискам. Здатність до самодетермінації виникає в ході індивідуального розвитку на основі інтеграції свободи й відповідальності [12, с. 56].

О.С. Штепа пов'язує особистісну зрілість із розв'язанням криз, а також із самодетермінацією особистості. Дослідниця в роботі визначає, що процес самостійно пережитої людиною в зрілому віці ненормативної кризи ідентичності призведе до розвитку особистісної зрілості. О.С. Штепою виділено десять експлікованих рис зрілої особистості: відповідальність, глибинність переживань, синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, децентрацію, життєву філософію [13, с. 53].

Декілька основних ліній розвитку виділяє С.Д. Максименко. На його думку, саме ці лінії сприяють появі гармонійної особистості, що цілком відповідає основним рисам особистісної зрілості. Автор виділяє такі лінії розвитку: народження особистості, яке пов'язане з появою суб'єкта; лінію розвитку інтеграції особистості, що визначає особистість не тільки як суб'єкта власної поведінки, а і як суб'єкта свого внутрішнього світу; лінію почуття причетності й інтринсивної мотивації як умову формування інтернального локусу контролю; лінію розвитку саморегуляції й сенсу життя [8, с. 65].

Н.М. Дідик на основі проведеного аналізу понять особистісної зрілості в психологічній науці виявила, що феномен особистісної зрілості можна охарактеризувати такими рисами, як здатність до вчинку; самоприйняття; самоактуалізація; суб'єктність, трансценденція; відповідальність, інтернальний локус контролю; саморегуляція; соціабельність; креативність; самостійність; філософське почуття гумору; інтелектуальність; автентичність; нонконформізм; моральність; психічне здоров'я [7, с. 43].

Натепер представлено багато точок зору з вивчення природи зрілості особистості:

1. Зріла особистість як психологічно здорова особистість. О.В. Хухлаєва психологічне здоров'я визначає як динамічну сукупність психічних властивостей, які забезпечують гармонічне поєднання між внутрішніми якостями людини та між людиною й суспільством. До поняття психологічно здорової особистості також входить здатність до повноцінного розвитку та функціонування людини в процесі своєї життєдіяльності [3, с. 19].

2. Зріла особистість як психологічно благополучна особистість. Виділяють два підходи в дослідженні психологічного благополуччя – гедоністичний та евдемоністичний. До гедоністичних теорій належать ті, які благополуччя описують у системі незадоволеності/задоволеності (Н. Бредбурн, М. Аргайл, Е. Дінер). Евдемоністичний підхід ґрунтується на твердженні, що особистісне зростання – найголовніша й необхідніша умова благополуччя (К. Ріфф, А. Вотермен, М. Селігман Р. Райан) [7, с. 25]. Існують концепції, які прагнуть об'єднати обидва підходи.

3. Зріла особистість як набір певних особистісних властивостей. Після проведеного аналізу досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів виділені характеристики, які є складниками зрілої особистості: високий рівень рефлексії, наявність стійкої єдності особистісних рис, реалістичність, функціональна автономність, уміння розділяти ідеальні та реальні цілі, гнучкість поведінки й самоконтроль, стійкі й несуперечливі ціннісні орієнтації, розвинене почуття відповідальності, потреба в пошуку сенсу життя, здатність до психологічної близькості з іншою людиною, толерантність, спроможність активної участі в житті соціуму, ефективне застосування своїх потенціалу та знань, уміння конструктивно вирішувати життєві проблеми тощо [3, с. 75].

Виходячи з вищевикладеного, можемо зазначити, що особистісна зрілість є підсумком і ресурсом особистісного розвитку особистості. Цей процес відбувається завдяки активності особистості, її здатності до самодетермінації, саморегуляції. В особистості, що розвивається, є нагальна потреба в самоактуалізації й саморозвитку, прагнення до пошуку смислу як окремих своїх дій, учинків, так і до життєвого смислу загалом. Саме спроможністю особистості бути суб'єктом власних трансформацій, свого саморозвитку визначається ступінь особистісної зрілості.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, сьогодні існує багато підходів до вивчення поняття «особистісна зрілість». У кожному підході науковці вивчають категорії, те, які, на їхню думку, найважливіші складники цього поняття. Не має єдиної концепції дослідження цього

поняття. Але, виходячи з розглянутих теорій, можемо виділити загальні характеристики особистісно зрілої людини як людини, яка прагне до активної соціальної активності, самовдосконалення, творчої реалізації, проявів спонтанності, глибоких, але виборчих відносин, відповідального ставлення до життя. Також для особистісно зрілої людини важливо зрозуміти сенс свого буття й бути корисною для інших, їй властиві автономність, толерантність, здатність до самопізнання та дружніх соціальних стосунків, невороже почуття гумору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 304 с.

2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 298 с.

3. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Москва : Институт практической психологи ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 384 с.

4. Бодалёв А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта : Наука, 1998. 168 с.

5. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии. Психологические проблемы самореализации личности / под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. С. 56.

6. Зрелость как этап и как качество в психическом развитии человека. *Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология.* Москва : Педагогическое общество России, 2003. 324 с.

7. Максименко С.Д. Генезис существования личности. Киев : Издательство ООО «КММ», 2006. 240 с.

8. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.

9. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. Москва : Смысл, 2002. 462 с.

10. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Прогресс-Универс, 1994. 480 с.

11. Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков / Е.Р. Калитиевская, Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин, И.И. Бородкина. *Вопросы психологии.* 2007. № 2. 125 с.

12. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 210 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОЗНАКАМИ ГІПЕРАКТИВНОСТІ

FEATURES OF COGNITIVE PROCESSES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH HYPERACTIVITY

УДК 159.922.7-057.874
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.21

Сергєєва І.В.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет

Куліш В.О.
студентка І курсу магістратури
спеціальності «Психологія»
Донбаський державний педагогічний університет

Стаття присвячена суспільно значущій і найважливішій у сфері охорони психічного здоров'я дітей і підлітків проблемі – гіперактивності дітей, зокрема питанню особливостей пізнавальних процесів молодших школярів з ознаками гіперактивності. Проведено теоретичний аналіз різних аспектів проблеми гіперактивності в наукових психолого-педагогічних дослідженнях. Гіперактивність розглядається як комплексне порушення поведінки й пізнавальних процесів, що проявляється невластивими для нормальної дитини неуважністю, відволіканням, імпульсивністю, підвищеною руховою активністю. Зазначено загальні спільні характеристики гіперактивних дітей: порушення емоційної сфери та, як результат, неконтрольовані емоційні реакції, складнощі зі зміною діяльності, проблеми із самоконтролем, неможливість цілеспрямовано працювати, заниження самооцінки, опозиційна поведінка. Відмічається, що для молодших школярів із гіперактивністю характерний знижений рівень пізнавальних процесів. Вони мають труднощі в адаптації до умов навчальної діяльності та взаємодії з однолітками й дорослими. Висвітлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення ознак гіперактивності серед молодших школярів, аналіз рівня їхньої навчальної успішності та особливостей пізнавальних процесів порівняно з учнями з нормою розвитку. За результатами анкетування батьків і вчителів виявлено ознаки гіперактивності в п'ятої частини вибірки молодших школярів. У значної кількості опитаних гіперактивних молодших школярів спостерігаються знижені показники продуктивності, стійкості й обсягу уваги, наочно-дієвого мислення; виражені ознаки несформованості сфери довільності та труднощі в засвоєнні навчальних дій. Аналіз рівнів навчальної діяльності молодших школярів з ознаками гіперактивності (порівняно з нормою розвитку) показав, що вони мають труднощі в засвоєнні шкільної програми.

Ключові слова: *гіперактивність, молодші школярі, навчальна успішність, пізнавальні процеси, увага, пам'ять, мислення, самоконтроль.*

The article is devoted to the socially significant and most important problem in the field of mental health of children and adolescents – children's hyperactivity. In particular, it is the issue on the features of cognitive processes of primary school students with hyperactivity. A theoretical analysis of various aspects of the problem of hyperactivity in scientific psychological and pedagogical researches is done. Hyperactivity is considered as a complex disorder of behavior and cognitive processes, which is manifested by uncharacteristic of a normal child inattention, distraction, impulsivity, increased motor activity. The general common characteristics of hyperactive children are indicated: emotional disturbances and, as a result, uncontrolled emotional reactions, difficulties with changing activities, problems with self-control, inability to work purposefully, underestimation of self-esteem, oppositional behavior. It is noted that for primary school students with hyperactivity a reduced level of cognitive processes is characterized. They have difficulties for adapting to learning conditions and interacting with peers and adults. The results of an empirical study aimed at identifying signs of hyperactivity among primary school students, analysis of the level of their academic achievements and features of cognitive processes in comparison with students with normal development are highlighted. The questionnaire results of parents and teachers revealed signs of hyperactivity in the fifth part of the sample of primary school students. A significant number of surveyed hyperactive primary school students has reduced activities, stability and attention, visually effective thinking; expressed signs of unformed sphere of arbitrariness and difficulties in mastering educational activities. The analysis of levels of educational activity of primary school students with hyperactivity (in comparison with the development norm) has showed that they have difficulties in mastering the school subjects.

Key words: *hyperactivity, primary school students, academic achievements, cognitive processes, attention, memory, thinking, self-control.*

Постановка проблеми. Останніми роками проблема гіперактивності дітей стала суспільно значущою. У 2004 р. Всесвітня асоціація дитячої, підліткової психіатрії та суміжних професій (IACAPAP) визнала гіперактивний розлад з дефіцитом уваги проблемою № 1 у сфері охорони психічного здоров'я дітей і підлітків [10, с. 5]. До цієї групи потрапляє вже близько 20–30% учнів початкових класах. І кількість таких дітей, на жаль, постійно зростає [4]. Такі діти є в кожній без винятку класній кімнаті [10, с. 4].

Фахівці наголошують на необхідності усвідомлення соціального значення цієї проблеми. В умовах надшвидких змін у соціумі й освіті діти з ознаками гіперактивності мають значні труднощі в процесі адаптації до умов навчання, у засвоєнні шкільної програми, у соціалізації. Так, за статистикою, близько 40% таких дітей відчувають труднощі під час навчання [11, с. 5].

Дитина, для якої характерна надмірна розгальмованість, рухливість, має труднощі

в концентрації уваги, практично приречена на неуспішність у навчанні, конфлікти з учителями та однолітками. Саме в умовах тривалої й систематичної діяльності гіперактивність заявляє про себе дуже переконливо [3; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми гіперактивності розглядалися в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Так, дослідженню причин гіперактивної поведінки присвятили роботи І.П. Брязгунов, Є.В. Касатикова, А.Д. Кошелєва, Л.С. Алексєєва. Прояви неуважності, імпульсивності як провідних ознак, що призводять до формування девіантних форм поведінки, вивчали В.Т. Кондрашенко, М.С. Єгорова, В.В. Ковальов, І.А. Горькова, Є.Л. Григоренко, А.І. Захаров. Проблемою шкільної дезадаптації й неуспішності як наслідком гіперактивності займалися Н.Н. Заваденко, Т.Ю. Успенська, В.Р. Кучма, А.Р. Платонова та інші. Я.А. Захаренко, Н.А. Зобенько, В.О. Лагун, І.В. Сухіна, О.Г. Ферт присвятили праці розробленню методів організації психолого-педагогічного супроводу дітей з ознаками гіперактивності.

Однак сьогодні недостатньо вивчені особливості пізнавальних процесів молодших школярів з ознаками гіперактивності.

Постановка завдання. Дослідження спрямоване на виявлення ознак гіперактивності серед молодших школярів, аналіз рівня їхньої навчальної успішності й особливостей пізнавальних процесів порівняно з учнями з нормою розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку науки проблема дитячої гіперактивності досліджується в трьох напрямах: медичному, психологічному та педагогічному.

У дослідженнях вітчизняних психологів існує різний підхід до трактування поняття «гіперактивність». Одні дослідники стверджують, що гіперактивність розуміється як стан, за якого активність і збудливість дитини перевищують норму. Але існує точка зору, що така поведінка в дитячому віці є психічним розладом [5; 8].

Гіперактивність ми будемо розглядати як комплексне порушення поведінки й пізнавальних процесів, що проявляється невластивими для нормальної дитини неуважністю, відволіканням, імпульсивністю, підвищеною руховою активністю [2, с. 4; 5 с. 135].

Дослідники виділяють такі загальні спільні характеристики гіперактивних дітей: порушення емоційної сфери та, як результат, неконтрольовані емоційні реакції, складнощі зі зміною діяльності, проблеми із самоконтролем, неможливість цілеспрямовано працювати, заниження самооцінки, опозиційна поведінка [10, с. 7].

Відставання біологічного дозрівання центральної нервової системи і, як наслідок, вищих мозкових функцій (переважно регулятивного компоненту) не дає можливості гіперактивній дитині адаптуватися до нових умов існування й нормально переносити інтелектуальні навантаження [1; 9].

Дослідження різних авторів дають змогу охарактеризувати особливості когнітивної сфери молодших школярів з ознаками гіперактивності.

Для гіперактивних школярів властивий знижений рівень пізнавальних процесів, що виражається в проблемах зі стійкістю, концентрацією та обсягом уваги, інтелектуальна діяльність циклічна, характерні часті відволікання. Продуктивна робота не перевищує 5–15 хв., після чого діти стають неуважними й утрачають зосередженість; протягом 3–7 хв. мозок відпочиває та накопичує енергію для наступного робочого циклу [5; 7].

На момент вступу до школи в молодших школярів виникають труднощі в засвоєнні навчальних дій, для них характерні низькі показники успішності. Діти із цією ознакою потребують додаткової уваги з боку вчителя, мають труднощі в контролі власних дій, що зумовлено імпульсивністю. Імпульсивність гіперактивних дітей проявляється в тому, що вони не можуть дочекатися своєї черги, відповідають на запитання, не дослухавши його до кінця, часто втручаються в бесіди та ігри інших. Унаслідок своєї імпульсивності, яка проявляється не тільки в поведінці, а й у непослідовності й хаотичності їхніх думок, діти спочатку діють, а потім уже думають, тому вони ніколи не можуть спрогнозувати власну поведінку, подумати про наслідки [3; 9; 10].

Гіперактивні діти мають підвищену потребу в русі. Постійні вимоги педагогів і необхідність дотримання дисципліни викликають у гіперактивних школярів зростання мускульного напруження, погіршення уваги, зниження працездатності, діти швидко стомлюються Діяльність гіперактивних дітей нецілеспрямована, невмотивована, не залежить від ситуації: вони рухливі завжди, хоча наприкінці дня внаслідок загальної втоми гіперактивність проявляється в істериках, нападах роздратованості, плаксивості. Така дитина весь час поспішає, береться виконувати завдання, не дослухавши інструкцію, а потім багато разів перепитує, робить помилки. Емоційна розрядка, яка проявляється після цього, є захисною фізіологічною реакцією організму на надмірне напруження та проявляється в неконтрольованому рухливому занепокоєнні [2; 7; 9].

Порушення поведінки гіперактивних дітей не лише впливають на шкільну успішність, а й значною мірою визначають характер їхніх взаємин з оточуючими людьми. Однією з характерних особливостей таких дітей є порушення соціальної адаптації. Афективна напруженість, значна амплітуда емоційних переживань, труднощі, що

виникають у спілкуванні з однолітками й дорослими, призводять до того, що в дитини легко закріплюється негативна самооцінка, ворожість до оточуючих, виникають неврозоподібні й психопатичні розлади. У більшості випадків гіперактивні діти відчувають проблеми в спілкуванні: вони не можуть довго грати з однолітками, встановлювати й підтримувати дружні взаємини. Серед дітей вони є джерелом постійних конфліктів і швидко стають знедоленими. У сім'ї ці діти зазвичай страждають від постійних порівнянь з братами і сестрами, поведінка та навчання яких ставиться їм у приклад. Вони недисципліновані, неслухняні, не реагують на зауваження, що дратує батьків, змушених удаватися до частих, але не результативних покарань. Більшості таких дітей властива низька самооцінка. У них нерідко відзначаються деструктивна поведінка, агресивність, упертість, брехливість, схильність до крадіжок та інших форм асоціальної поведінки [1; 5; 6; 11].

Зазначені труднощі в навчанні й поведінці гіперактивних дітей найчастіше проявляються саме в школі та виявляються вчителями початкової школи.

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл № 13, 14, 15, 18 м. Білозерське Донецької області. У ньому брали участь 142 учні перших класів віком від 6 до 7 років, 5 учителів початкових класів, 130 батьків учнів.

Ми використовували комплекс емпіричних методів: бесіду; анкетування батьків і вчителів; психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення особливостей уваги, наочно-дієвого мислення, пам'яті та довільності поведінки.

З метою виявлення ознак гіперактивності серед вибірки ми застосували рекомендований у літературі метод анкетування батьків і вчителів, який розроблений І.П. Брязгуновим і Є.В. Касатиковою [2].

За результатами дослідження на основі паралельного аналізу даних анкетування виявлено дотримання принципу єдності думок батьків і вчителів, що дає нам змогу припустити наявність ознак гіперактивності у 21% молодших школярів нашої вибірки. Для них характерні такі особливості поведінки: демонстративність, збудливість, імпульсивність, нетерплячість, труднощі в адаптації. Діти з ознаками гіперактивності часто не можуть розглянути потенційно негативні, шкідливі або руйнівні наслідки, які можуть бути пов'язані з певними ситуаціями або їхніми вчинками.

Перейдемо до аналізу й порівняння показників пізнавальних процесів двох груп дітей – з нормою розвитку та ознаками гіперактивності.

Для діагностики показників стійкості й продуктивності уваги ми застосували методику «Знайди та викресли» (Н.Н. Марцинковська).

Серед молодших школярів у більшості дітей (56%) виявлено середній рівень стійкості уваги. Низький рівень стійкості уваги зустрічається в половини (50%) досліджуваних дітей з ознаками гіперактивності, а серед дітей з нормою розвитку – лише в 10%. Це означає, що дітям з ознаками гіперактивності важко тривалий час зосереджуватися на об'єкті або виді діяльності, що перешкоджає можливості повноцінно відкривати в об'єктах усе нові й нові сторони, проникати в їх сутність.

Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить, що існують значні відмінності показників продуктивності уваги молодших школярів з нормою розвитку та гіперактивністю. Дуже показово, що серед гіперактивних школярів не зустрічається високий рівень продуктивності, але досить виражений середній рівень (40%) і низький рівень (50%).

Низька продуктивність уваги зумовлена зниженим рівнем довільності поведінки. Як зазначають учителі, які брали участь у дослідженні, діти з низьким рівнем продуктивності уваги під час виконання завдань допускають велику кількість помилок, не вміють виокремлювати головні та другорядні ознаки предметів і явищ, мають низьку здатність до систематизації нового навчального матеріалу, схильні до швидкого стомлювання.

Для діагностики обсягу уваги нами обрано методику «Запам'ятай і розстав крапки» (Р.С. Немов). Загалом для молодших школярів з вибірки властивий середній рівень обсягу уваги (55%). Високий рівень властивий лише 7% дітей. Такі діти здатні тримати в полі зору більшу кількість об'єктів, швидше опрацьовувати матеріал.

Дуже показово, що низький рівень обсягу уваги частіше зустрічається серед молодших школярів з ознаками гіперактивності (30%.) Ці діти сприймають меншу кількість навчального матеріалу, мають труднощі в диференціації нових знань і вмінь, важко орієнтуються на зразок і допускають помилки під час перевірки.

Для дослідження навичок самоконтролю та вміння слідувати вказівкам дорослого ми застосували методику «Графічний диктант» (Д.Б. Ельконін). Виявлено, що для 42% дітей вибірки властивий середній рівень розвитку вказаних умінь і навичок. Цим дітям властиве швидке засвоєння мети діяльності, але вона зберігається лише до половини виконання завдання. Відволікання короткотривалі. Молодші школярі намагаються використовувати способи та засоби контролю, запропоновані дорослим.

Високий рівень розвитку властивий лише 20% молодших школярів з нормою розвитку, тоді як серед гіперактивних дітей цей показник узагалі не виражений. Дуже показово, що

Таблиця 1

Показники розвитку наочно-дієвого мислення серед молодших школярів, %

Рівень	Усього дітей	З нормою розвитку	З ознаками гіперактивності
Високий	21	24	10
Середній	56	58	46
Низький	13	10	27
Дуже низький	10	8	17

Таблиця 2

Показники розвитку пам'яті, активності уваги і стомлюваності серед молодших школярів, %

Рівень	Усього дітей	З нормою розвитку	З ознаками гіперактивності
Високий	20	21	13
Середній	54	58	40
Нижче середнього	18	14	34
Низький	8	7	13

Таблиця 3

Показники навчальної успішності молодших школярів, %

Рівень успішності	Норма розвитку	Ознаки гіперактивності
Має значні успіхи	25	5
Демонструє помітний прогрес	40	10
Досягає результату за допомогою вчителя	20	55
Ще потребує уваги й допомоги	15	30

низький рівень навичок самоконтролю зустрічається в 35% молодших школярів з ознаками гіперактивності, тоді як серед дітей з нормою цей показник становить лише 4%.

Для гіперактивних дітей характерне прийняття надшвидких необдуманих рішень, вони не дослуховують інструкцію до кінця, часто відволікаються, утрачають первинну мету завдання, ігнорують зауваження з боку дорослих, потребують додаткової допомоги та підтримки під час виконання завдань

Для діагностики наочно-дієвого мислення нами обрано методику «Обведи контур».

За результатами дослідження, для 56% дітей вибірки характерний середній рівень розвитку наочно-дієвого мислення. Діти розуміють початкову мету завдання, але діють хаотично, допускаючи помилки під час орієнтування на зразок.

Високий рівень наочно-дієвого мислення зустрічається у 24% молодших школярів з нормою розвитку, тоді як серед гіперактивних дітей цей показник лише в 10% дітей. Взаємодія таких дітей з предметами має послідовний характер, вони чітко орієнтуються на зразок, уміють планувати власні дії відповідно до ситуації, можуть припиняти практичні спроби, якщо їхній результат не відповідає вимогам завдання, або, навпаки, змушувати себе довести до кінця, до отримання певного результату.

Дуже показово, що 27% молодших школярів з ознаками гіперактивності мають низький рівень розвитку наочно-дієвого мислення, а серед дітей з нормою цей показник становить тільки 10%. Для цих дітей характерні труднощі під час орієнтування на зразок, процес вирішення завдань має хаотичний характер, розпочату справу вони не доводять до кінця.

Також виявлено, що для 17% дітей з ознаками гіперактивності характерний дуже низький рівень розвитку наочно-дієвого мислення. Вони мають складності під час вирішення задач, не можуть діяти цілеспрямовано, свідомо керувати й контролювати свої дії, допускають велику кількість помилок під час орієнтування на зразок.

Для оцінювання стану пам'яті, стомлюваності, активності уваги нами обрано методику «Заучування 10 слів» (О.Р. Лурія).

54% молодших школярів вибірки властивий середній рівень розвитку пам'яті, стомлюваності й активності уваги. Для цих дітей характерний процес активної переробки, систематизації, узагальнення матеріалу з можливими помилками. Процес збереження завченого залежить від глибини розуміння.

Дуже показово, що серед молодших школярів вибірки низькі показники запам'ятовування зустрічаються в 34% дітей з ознаками гіперактивності, тоді як серед дітей з нормою розвитку цей показник значно нижчий – 14%. Для цих дітей характерний повільніший темп запам'ятовування матеріалу, недостатньо розвинені навички структуризації елементів. Під час процесу відтворення матеріалу спостерігаються пропуски, зміна послідовності. Процес забування швидкий. Відсутнє вміння користуватися розумовими процесами як засобом логічного, осмисленого й тому найбільш успішного запам'ятовування.

За допомогою методу аналізу документів ми проаналізували дані про рівні навчальної успішності серед молодших школярів за чотирирівневою системою. Так, значні успіхи мають 25% дітей з нормою розвитку, а серед молодших школярів з ознаками гіперактивності цей показник зустрічається лише в 6%. Помітний прогрес демонструє третина школярів вибірки, з них 40% – діти з нормою, 10% – гіперактивні. Дуже показово, що 55% дітей з ознаками гіперактивності досягають результатів за допомогою вчителя, а серед дітей з нормою розвитку цей показник – 20%. Додаткової уваги

потребують 29% молодших школярів з ознаками гіперактивності, а серед учнів з нормою розвитку цей показник становить 15%.

Висновки з проведеного дослідження. За результатами емпіричного дослідження, показники розвитку пізнавальних процесів молодших школярів з нормою розвитку загалом перебувають на середньому рівні розвитку та відповідають віковим нормам. Дуже показово, що серед молодших школярів з ознаками гіперактивності спостерігається велика кількість дітей зі зниженими показниками продуктивності (50%), стійкості (50%) та обсягу уваги (30%). Зниженні показники уваги впливають на загальний рівень їхньої успішності, є перешкодою до повноцінного засвоєння навчального матеріалу. Діагностика навичок самоконтролю показала, що серед 34% таких дітей виражені ознаки несформованості сфери довільності та труднощі в засвоєнні навчальних дій, які зумовлені проявами імпульсивності в поведінці. Знижені показники наочно-дієвого мислення виявлені також серед 34% дітей з ознаками гіперактивності, є перешкодою для формування довільної поведінки, засвоєння навичок письма. Також виявлено, що серед дітей з нормою розвитку та гіперактивності не існує значних відмінностей у розвитку пам'яті, показники якої перебувають на середньому рівні й відповідають віковим нормам.

Аналіз рівнів навчальної діяльності показав, що серед молодших школярів з ознаками гіперактивності лише 6% мають значні успіхи в навчанні, що зумовлено, на нашу думку, зниженим рівнем розвитку пізнавальних процесів і неспроможністю тривалий час зосереджувати увагу. Дуже показово, що 55% молодших дітей з указаними ознаками потребують додаткової допомоги з боку вчителя, тоді як для дітей з нормою розвитку цей показник становить 20%.

Однак, як стверджують фахівці, гіперактивні діти мають великий обсяг компенсаторних функцій, тому за належної уваги й кваліфікованого супроводу можуть навчатися більш результативно та покращити стосунки з оточуючими.

З огляду на все вищевикладене, перспективи подальшого дослідження цієї проблеми потребують, на наш погляд, більш детального вивчення особливостей емоційної, міжособистісної сфер гіперактивних молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бєляєва О.Е., Кирилова О.О. Гіперактивна дитина. Харків : Основа, 2018. 176 с.

2. Брязгунов І.П., Касатикова Є.В. Непоседливый ребенок, или всё о гиперактивных детях. Москва : Психотерапия, 2008. 208 с.

3. Гавришко С.Г. Ознаки та основні причини виникнення гіперактивності в учнів початкової школи. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (16–17 травня 2019 р., м. Мукачево). Мукачево : МДУ, 2019. С. 75–77.

4. Гіперактивні діти. URL: https://naiu.org.ua/hiperaktyvni-dity/ (дата звернення: 20.09.2020).

5. Перепада О.М. Специфіка діагностичного процесу при гіперактивному розладу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія».* 2011. Вип. 38. С. 134–141.

6. Поліщук Ю.Б. Недифіцитарний підхід до опису психологічних особливостей гіперактивних дітей молодшого шкільного віку. *Вісник післядипломної освіти.* 2012. Вип. 6. С. 366–374.

7. Романчук О.І. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Львів : Свідчадо, 2015. 300 с.

8. Руденком М.М., Федоренко М.В. Діагностичні аспекти синдрому гіперактивності у дошкільників з затримкою психічного розвитку. *Актуальні проблеми корекційної освіти* / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 5. С. 270–281.

9. Сухіна І.В. Гіперактивна дитина. Харків : Ранок, 2018. 40 с.

10. Ферт О.Г. Гіперактивна дитина в школі. Стратегії корекції поведінки та академічної успішності : методичні рекомендації. Львів : Видання навч.-метод. центру освіти, 2017. 27 с.

11. Шаюк А.В., Маркова Т. Дослідження емоційного стану дітей із СДУГ. *Психологічні дослідження :* наукові праці студентів соціально-психологічного факультету. Житомир, 2013. Вип. 5. С. 79–81.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

FEATURES OF CONFLICT BEHAVIOR OF PERSONALITY IN EXTREME CONDITIONS

УДК 159.95
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.22

Сергієнко Н.П.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

У статті розглядається проблема запобігання конфліктам і вирішення конфліктів у діяльності працівників ДСНС. На основі аналізу наукових джерел розкривається поняття «конфлікт», проаналізовані фактори, що зумовлюють виникнення та розвиток конфліктів.

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих дій працівників, які зумовлені розбіжністю інтересів, цінностей і норм поведінки. Однією з основних проблем конфлікту є те, що конфлікт є складним феноменом, який потребує теоретичного і практичного вивчення з метою управління ним на всіх стадіях його функціонування. Дослідження конфлікту є неодмінною передумовою його розв'язання, оскільки дає змогу пізнати його глибину, складність, позиції сторін тощо.

Конфлікт – важко розв'язане протиріччя, пов'язане з гострими емоційними переживаннями; спосіб вирішення корінних протиріч, нерозв'язних іншим (логічним) шляхом. Людина не може втриматися або ухилитися від конфлікту, якщо зачіпаються її особистісні якості, у конфліктуючих різні інтереси, у тому числі й грошові, усе, що пов'язано з її діяльністю, відмінності в цілях, у поглядах та уявленнях.

Конфлікти часто породжуються нестатками й прихованими бажаннями, які не задовольняються. Конфлікт – ситуація, у якій кожна зі сторін прагне зайняти позицію, несумісну й протилежну стосовно інтересів іншої сторони. Коли людина перебуває в конфліктній ситуації, для більш ефективного вирішення проблеми необхідно вибрати певний стиль поведінки, ураховуючи при цьому стиль інших людей, а також природу самого конфлікту. Існують стилі вирішення цих конфліктних ситуацій, щоб уникнути конфлікту, треба навчитися ними управляти. Жоден зі стилів вирішення конфлікту не може бути виділений як найкращий, вони використовуються всі без винятку.

Як рекомендації з вирішення конфліктів можна рекомендувати впровадження практики профілактики конфліктів. Профілактика конфліктів полягає в такій організації роботи колективу, яка виключила б або звела до мінімуму ймовірність виникнення конфліктів між його членами. Так як запобігти конфліктам набагато легше, ніж конструктивно вирішити їх, то, як показує практика, профілактика конфліктів не менш важлива для успішної діяльності установи.

Ключові слова: *конфлікт, управління конфліктом, конфліктна ситуація, колектив, запобігання конфліктам і вирішення конфліктів, профілактика конфліктів.*

This article reveals the problem of prevention and resolution of conflicts in the activity of SES employees. Scientific sources revealed the concept of "conflict", analyzed factors, which contribute to emergence and development of conflicts.

Conflict is a clash of opposing actions of employees, which are caused by a divergence of interests, values and norms of behavior. One of the major problems of conflict is that conflict is a complex phenomenon that needs theoretical and practical study in order to manage it at all stages of its functioning. Conflict research is a prerequisite for resolving a conflict, as it gives us insight into the depth, complexity, position of the parties, and more.

Conflict is a difficult to resolve contradiction associated with acute emotional experiences; a way of solving fundamental contradictions that are not solved by another (logical) way. A person can not avoid conflict or escape it if: his personal qualities are affected; in conflict different interests, including money, everything related to his activity, differences in goals, attitudes and ideas.

Conflicts are often caused by shortages and hidden desires, which are not satisfied. Conflict is a situation in which each side of the conflict want to take a position that is incompatible and contrary to the interests of each side wants. When a person has a conflict situation, for the best solutions she/he must choose a certain style of behavior, pay attention to the style of other people and the nature of the conflict itself. There are same styles to deal with these conflicts and you need to learn how to manage them to avoid conflict as the best one. None of the conflict resolution styles can be distinguished as the best, they are used without exception.

Giving recommendation of managing with conflicts we should implement conflict prevention practices. Conflict prevention is the way of team organization that would eliminate or minimize the likelihood of conflict between them.

Key words: *conflict, conflict management, conflict situation, collective, conflict prevention and resolution.*

Постановка проблеми. Проблема конфліктів у міжособистісних взаєминах залишається значущою для всіх сфер діяльності, у тому числі для роботи в ДСНС. Властивостям особистості в конфлікті належить найважливіша роль, тому необхідно виявляти й ураховувати особистісні особливості людей, які є центральною ланкою конфлікту. Однією з таких особливостей багато авторів розглядає конфліктність особистості, маючи на увазі її інтегральну властивість, що відбиває частоту вступу в міжособистісні конфлікти. У конфліктних ситуаціях працівникам ДСНС необхідний не тільки певний обсяг теоретичних знань про

причини виникнення і способи вирішення конфліктів, а й практичні навички управління конфліктами й регулювання конфліктів, де застосовуються індивідуальні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Сьогодні зайве доводити, що людина з моменту її існування використовує конфліктні форми поведінки в повсякденному житті. У всіх сферах життєдіяльності людина зустрічається з конфліктом між людьми або між елементами особистості. Схильність особистості до конфліктних взаємодій може бути пов'язана не тільки з віком, що визначає вибір тієї або іншої форми протистояння конфліктним ситуаціям, а й професійним стажем, характером професійної діяльності, належністю людини до чоловічої або жіночої статевої групи, до великого або малого соціуму, етнічної групи й соціального кола тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі вивчення конфліктів і конфліктної поведінки серед зарубіжних учених приділяли велику увагу Р. Дарендорф., Ч. Ліксон, С. Майерс, У. Мастербук, Г. Скотт та ін. Серед вітчизняних учених проблемам конфлікту й конфліктної поведінки присвячені праці Н. Гришина, А. Дмитрієва, Г. Ложкіна, В. Нагаєва, М. Примуш, І. Русинка, В. Шаленко й багатьох інших.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз підходів вітчизняних науковців до розуміння конфлікту та конфліктної поведінки; вивчити особливості конфліктної поведінки працівників ДСНС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема конфлікту не нова. Вона з'явилася разом із людським суспільством і взаємин у ньому. Кожен із суб'єктів соціальної дії пробує визначити межі своїх можливостей, наражаючись на певний спротив не тільки зовнішніх обставин, а й внутрішнього стану самого суб'єкта. При цьому реалізація можливостей кожного визначається через участь у конфлікті. По суті, уникнути конфліктів і їх наслідків узагалі неможливо, тому доцільніше ознайомитися з досвідом вирішення конфліктів, навчитися дотримуватися певних правил, спрямованих на регулювання конфліктів.

До певного часу практика обходилася без спеціального знання про конфлікти. Уперше предметом наукового пізнання стали конфлікти між державною владою, суспільством, окремими соціальними групами, що відображено в ученнях про демократії. Пізніше в коло інтересів науки потрапляють соціально-класові конфлікти, політичні, етнічно-національні, а потім між групові й міжособистісні. Нарешті, виникає потреба в систематичному аналізі всіх, істотно значних для суспільства конфліктних відносин і їх взаємозв'язку з відносинами гармонії та взаєморозуміння. Ця потреба продиктована самою природою сучасного суспільства, здатного до нормального функціонування й розвитку, тільки будучи цілеспрямовано врегульованим і переважно свідомо керованим [2, с. 109].

Сьогодні теоретики управління визнають, що повна відсутність конфлікту всередині організації – умова не тільки не можлива, а й не бажана. Управління конфліктами, як й управління персоналом загалом, має здійснюватися з урахуванням складності та багатоаспектності трудових відносин у всіх напрямах – між роботодавцем і найманими робітниками; між адміністрацією та профспілковим комітетом, радою трудового колективу; між начальником і підлеглими; між окремими працівниками чи групами-суміжниками, що виконують взаємозалежні трудові операції. Останнє пояснюється тим, що трудові відносини формуються під впливом факторів соціального середовища та функціональної взаємодії, залежать від правових норм і трудових традицій. Саме вони є основою конструктивного розв'язання конфліктів, що виникають у процесі трудової діяльності.

Сучасна наука управління визнає, що конфлікт є невід'ємною частиною життєдіяльності організації [3, с. 82]. Конфлікт повинен сприйматися цілком нормальним суспільним явищем, властивістю соціальних систем, процесом і способом взаємодії людей. Конфлікт постає як усвідомлення на рівні окремої людини, соціальної групи або більш широкої спільності суперечливості процесу взаємодії й відносин, відмінностей, а то й несумісності інтересів, ціннісних оцінок і цілей, як осмислене протистояння.

Варто зазначити, що термін «конфлікт» походить від латинського слова «conflictus», що в точному перекладі означає «зіткнення», а в довільному – «протидія», «протиборство» [6, с. 81]. Конфлікт – це стосунки між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиборством за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок). Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремого індивіда, у міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей, яке (зіткнення) супроводжується негативними емоційними переживаннями.

Щоб визначити сутність конфлікту, важливо виділити його основні ознаки, сформулювати умови його виникнення. Конфлікт завжди виникає на основі протилежно спрямованих мотивів і суджень, поглядів, які можна вважати необхідною умовою виникнення конфлікту. Для конфлікту завжди характерно протистояння суб'єктів соціальної взаємодії, що виявляється через заподіяння взаємного збитку

(морального, матеріального, фізичного, психологічного тощо). Необхідними й достатніми умовами виникнення конфлікту є наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно спрямованих мотивів і суджень, а також стан протиборства між ними [4, с. 54].

Конфлікти посідають одне із центральних місць в управлінні персоналом не тільки в силу значущості пов'язаних із ними тимчасових витрат, а й через високу організаційну значущість їх інноваційних, творчих, особливо руйнівних наслідків.

Конфлікти виникають у процесі взаємодії, спілкування людей, оскільки інтереси, погляди є різні, тому вони існують стільки, скільки існує людство. Проте загальноприйнятої теорії конфліктів, що вичерпно пояснює їх природу, вплив на розвиток колективу, суспільства, поки ще не існує, незважаючи на велику кількість досліджень з питань виникнення, формування конфліктів та управління ними. Поняття конфлікту можна визначити як відсутність згоди між двома або більше сторонами, які можуть бути фізичними особами або групою працівників. Кожна сторона робить усе можливе, щоб була прийнята її точка зору, і перешкоджає це зробити іншій стороні. Роль конфлікту залежить від того, наскільки ефективно ним управляють. Щоб управляти конфліктом, необхідно розуміти причини виникнення конфліктної ситуації. Найчастіше керівники вважають, що основною причиною конфліктів є зіткнення особистостей. Однак аналіз показує, що часто причиною конфліктів є інші чинники, які пов'язані з виробничим процесом, недосконалістю сучасного виробництва, розподілом створеного продукту, розбіжністю інтересів.

Конфліктна поведінка – зовнішня активність суб'єкта, що спрямована на предмет конфлікту й змінює або зберігає від зміни наявне протиріччя між сторонами. Конфліктна поведінка поділяється на наступальну й оборонну [5, с. 57].

Сьогодні керівникам багатьох рівнів не вистачає елементарної конфліктологічної культури, знань про конфлікти, про шляхи їх мирного вирішення. Багато керівників уважає за краще вирішувати конфліктні ситуації, що виникають, силовими методами, навіть не здогадуючись, що є мирні й конструктивні методи виходу з їхнього конфлікту, що приводять до ситуації «виграш – виграш».

Сучасні погляди полягають у тому, що навіть за наявності ефективного управління в організаціях деякі конфлікти не тільки можливі, а навіть бажані. Звичайно, конфлікт не завжди має позитивний характер. У деяких випадках він може заважати задоволенню потреб індивідууму й навіть досягненню цілей організації. Проте в багатьох випадках конфлікт допомагає виявити різноманітність поглядів, дає додаткову інформацію, допомагає виявити альтернативи вирішення проблем. Конфлікти в колективі можуть відігравати як негативну, так і позитивну функції.

Основні функції конфліктів:

1) позитивна: розрядка напруження між конфліктуючими сторонами; отримання нової інформації про опонента; згуртованість колективу організації для протидії зовнішнім ворогам; стимулювання до змін і розвитку; зняття синдрому покори в підлеглих;

2) негативна: великі емоційні й матеріальні витрати на участь у конфлікті; звільнення співробітників, зниження дисципліни, погіршення соціально-психологічного клімату в колективі; ставлення до переможених груп як до ворогів; надмірне захоплення процесом конфліктної взаємодії, яке шкодить роботі; після завершення конфлікту – зменшення міри співробітництва між частиною працівників; важке відновлення ділових відносин [1, с. 102–104].

Реакція індивіда, яка проявляється під час конфлікту, у багатьох випадках визначається соціальною зрілістю людини, дозволеними для неї формами поведінки, що прийняті в колективі, соціальними нормами та правилами. Крім цього, участь індивіда в конфлікті визначається значимістю для нього поставлених цілей і тим, наскільки перешкоди, що виникли, заважають їх реалізації. Чим важливіша мета, що стоїть перед суб'єктом, тим більше зусиль він прикладає для її досягнення, тим сильніше буде протистояння й жорсткіша конфліктна взаємодія з тим, хто йому заважає.

Для більш ефективного управління конфліктом рекомендується використовувати дві стратегії: запобігання конфлікту й вирішення конфлікту. Стратегія запобігання конфлікту – сукупність заходів організаційного й роз'яснювального характеру, а саме: покращення умов праці, більш справедливий розподіл ресурсів, винагороди, зміна структури організації та системи управління нею, забезпечення виконання правил внутрішнього розпорядку, службовий етикет. Стратегія вирішення конфлікту спрямована на те, щоб змусити або переконати конфліктуючі сторони припинити ворожі дії й приступити до переговорів, знайти оптимальне рішення, яке б виключало поразку будь-якої сторони та визначило б напрям ефективної діяльності.

Не менш важливим є питання про запобігання конфліктам. Запобігти конфлікту – означає завчасно збагнути можливість його виникнення та усунути причину. Для цього потрібно пам'ятати, що людина, як правило, конфліктує в суб'єктивно значимій для себе ситуації, з якої не бачить іншого виходу. Щоб запобігти цьому, спробуйте зрозуміти, чому ця ситуація така важлива для вашого партнера, чому вона викликає такі переживання [6, с. 67].

Отже, конфлікт – складне психологічне явище, що може мати багато різновидів залежно від причин виникнення, кількості й складу учасників, форми вияву, результатів тощо. Кожен конфлікт розвивається й має певну послідовність стадій. Під час конфлікту його учасники займають різні (часто протилежні) позиції, по-різному усвідомлюють і переживають ситуацію, що виникла. Для запобігання конфліктам і вирішення конфліктів доцільно дотримуватися певної послідовності психологічно оптимальних дій з урахуванням конкретної ситуації.

Дослідження проводилося на базі Головного управління ДСНС України в Харківської області. Як досліджувані виступали начальники караулів пожежно-рятувальних підрозділів ГУ ДСНС України у Харківської області та група пожежні-рятувальники. Усього в дослідженні взяло участь 45 осіб. Вік досліджуваних 25–45 років.

Досліджувані були поділені на дві групи: 1-а група – начальники караулів пожежно-рятувальних підрозділів у кількості 20 осіб; 2-а група – група пожежні-рятувальники в кількості 22 особи.

У роботі проведено дослідження з метою вивчення особливостей конфліктної поведінки працівників ДСНС України. За результатами даних методики К. Томаса ми отримали результати, які вказують на те, що з п'яти можливих стилів поведінки в ситуації конфлікту начальники караулів пожежно-рятувальних підрозділів застосовують більшою мірою співробітництва та компроміс, а група пожежні-рятувальники – компроміс та уникнення. Тобто більшість досліджуваних правильно співвідносить свої можливості і здібності, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі й успіхи, ставить перед собою досяжні цілі, які можна здійснити в конфліктних ситуаціях, бере активну участь у вирішенні конфлікту, при цьому співпрацюючи з іншими людьми, або погоджуються на часткове задоволення свого бажання й часткове виконання бажання іншої людини. Це продуктивні, дружні та мудрі підходи до вирішення завдання визначення й задоволення інтересів обох сторін. Однак це потребує певних зусиль. Обидві сторони повинні затратити на це деякий час, вони мають зуміти пояснити свої бажання, виразити свої потреби, вислухати одне одного, а потім напрацювати альтернативні варіанти вирішення проблеми.

За результатами даних методики «Оцінювання рівня конфліктності особистості» Г. Ложкіна, Н. Повякель ми отримали дані, які свідчать про те, що групи досліджуваних наполегливо відстоюють свою думку, незважаючи на те як це вплине на їхні службові чи особисті стосунки, і за це їх поважають. Але група начальників караулів пожежно-рятувальних підрозділів прагне будь-що-будь домінувати, проявляє зайву прямолінійність висловлення, судження, критику, прагне до незалежності, неадекватно оцінює свої можливості й здібності. Пожежні-рятувальники не полюбляють конфліктів, навіть якщо й виникають, то вони можуть їх згладити, легко уникають критичних ситуацій.

Конфліктостійкість – це специфічний прояв психічної стійкості. Вона розглядається як здатність людини оптимально організовувати свою поведінку у важких ситуаціях соціальної взаємодії, безконфліктно вирішувати проблеми, що виникають, у відносинах з оточуючими.

Проаналізувавши дані, отримані в результаті проведення методики, ми можемо зробити висновок, що загалом і пожежні-рятувальники, і начальники караулів пожежно-рятувальних підрозділів мають середній рівень конфліктостійкості, орієнтовані на компроміс і прагнуть уникати конфліктних ситуацій.

За результатами даних методики «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. Ільїн і П. Ковальов) ми отримали дані, які свідчать про те, що в першої групи досліджуваних – начальники караулів пожежно-рятувальних підрозділів – більш виражені показники за шкалами «Конфліктність», «Запальність» та «Образливість», а в другої групи досліджуваних – пожежні-рятувальники – більш виражені показники за шкалами «Конфліктність», «Образливість» і «Підозрілість». Це може свідчити про те, що досліджувані обох груп однаковою мірою схильні до прояву конфліктності, однаковою мірою схильні ображатися на дії чи слова з боку оточуючих людей. Але досліджувані групи начальників караулів пожежно-рятувальних підрозділів більш схильні сприймати широкий спектр ситуацій як провокуючі, а досліджуванні другої групи – пожежні-рятувальники – можуть проявляти недовіру до оточуючих людей.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, можна зробити висновки, що конфлікт вирішується успішніше, якщо обидві сторони зацікавлені в досягненні такого результату, який закликає їх до співробітництва. За обопільного прагнення сторін до зняття виниклого напруження, взаємних поступок і відновлення співпраці конфлікт вступає в стадію вирішення й завершення.

Ми дійшли висновку, що більшість досліджуваних правильно співвідносять свої можливості і здібності, досить критично ставляться до себе, прагнуть реально дивитися на свої невдачі й успіхи, ставлять перед собою досяжні цілі, які можна здійснити в конфліктних ситуаціях, беруть активну участь у вирішенні конфлікту, при цьому співпрацюючи з іншими

людьми, або погоджуються на часткове задоволення свого бажання й часткове виконання бажання іншої людини.

Але група начальників караулів пожежно-рятувальних підрозділів прагне будь-щобудь домінувати, проявляє зайву прямолінійність висловлення, судження, критику, прагне до незалежності, неадекватно оцінює свої можливості і здібності. Пожежні-рятувальники не полюбляють конфліктів, навіть якщо й виникають, то вони можуть їх згладити, легко уникають критичних ситуацій.

У науковій літературі вже описані дослідження конфліктів і конфліктної поведінки в процесі підготовки майбутніх працівників ДСНСУ. Наступним етапом можуть стати дослідження конфліктів і конфліктної поведінки особистості на різних етапах її професіоналізації, також можливо вивчення гендерних особливостей конфліктів і конфліктної поведінки в структурі ДСНСУ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гришина Н.В. Производственные конфликты и их регулирование. Москва : Наука, 2009. 168 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 464 с.
3. Мастербук У. Управление конфликтными ситуациями и развитие организации. Москва : Дело, 2006. 193с.
4. Скотт Г. Джинні. Конфлікти: шляхи подолання. Київ, 1991. 273 с.
5. Скотт Дж. Г. Сила ума. Способы разрешения конфликтов. Санкт-Петербург : Питер, 1993. 285 с.
6. Примуш М. Конфліктологія : навчальний посібник для вузів / Мін-во освіти і науки України. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2006. 282 с.

УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА МЕНТАЛІЗАЦІЇ НА НЕКЛІНІЧНІЙ ВИБІРЦІ

UKRAINIAN LANGUAGE ADAPTATION OF THE MENTALIZATION QUESTIONNAIRE IN NON-CLINICAL SAMPLES

УДК 159.942.3.072.4
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.23

Турецька Х.І.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Кунікевич Б.І.
бакалавр кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Під менталізацією розуміють фокусування на психічних станах при поясненні власної поведінки та поведінки інших. Автори концепту Е. Бейтман і П. Фонагі визначають менталізацію як осмислення дій, власних і тих, що здійснюють інші, на підставі навмисних психічних станів, таких як бажання, почуття й переконання. Численні дослідження доводять, що здатність до менталізації тісно пов'язана з психічним здоров'ям особистості. Погіршена здатність до менталізації корелює з психічними розладами, низьким адаптаційними можливостями та психологічним дистресом. Опитувальник вимірювання рівня менталізації MZQ, розроблений Гаузбергом та ін., зарекомендував себе як швидкий, якісний і досить надійний метод оцінювання рівня менталізації й адаптований на італійській та іспанській вибірках. Завданням дослідження було адаптувати опитувальник MZQ на україномовній неклінічній вибірці. Запитання опитувальника менталізації (15 пунктів) формують чотири шкали: відмова від саморефлексії, емоційне усвідомлення, режим психічної еквівалентності, регуляція афекту. У ході емпіричного дослідження здійснено лінгвістичну адаптацію опитувальника MZQ. Установлено показник внутрішньої узгодженості опитувальника (Cronbach's Alpha = 0,75) і показник ретестової надійності (r = 0,75, p < 0,01). За результатами аналізу факторної структури методики виділено чотири фактори, що збігаються з кількістю факторів у теоретичній моделі, проте змістовно лише частково відповідають англомовній версії. Конструктна валідність оцінювалася шляхом кореляції показників MZQ зі шкалами інших психодіагностичних методик: емпатії (r = 0,25, p < 0,05), алекситимії (r = 0,36, p > 0,05), прив'язаності – установлено кореляції між порушеною здатністю до менталізації та шкалами уникнення (r = 0,28, p < 0,05), амбівалентністю занепокоєння (r = 0,31, p < 0,05) та амбівалентністю заглиблення в себе (r = 0,31, p < 0,05). Отже, адаптована україномовна версія методики MZQ володіє задовільними показниками надійності й валідності, може вважатися якісним інструментом вимірювання здатності до менталізації.

Ключові слова: *опитувальник менталізації (MZQ), україномовна адаптація MZQ, здатність до менталізації, надійність тесту, валідність тесту.*

Mentalization is understood as focusing on mental states in explaining one's own behavior and the behavior of others. The authors of the concept, A. Bateman and P. Fonagi, define mentalization as the comprehension of actions, one's own and those performed by others, on the basis of intentional mental states, such as desires, feelings, and beliefs. Numerous studies show that the ability to mentalize is closely linked to a person's mental health. Impaired ability to mentalize correlates with mental disorders, low adaptability and psychological distress. The Mentalization Questionnaire (MZQ) was developed by Hausberg et al. and is a fast, high-quality, and reliable method of assessing the level of mentalization. It has been adapted on the Italian and Spanish samples. The aim of this study was to adapt the Mentalization Questionnaire (MZQ) on a Ukrainian-language non-clinical sample. The questions of the mentalization questionnaire (15 points) form four scales: refusal of self-reflection, emotional awareness, regime of mental equivalence, regulation of affect. In the course of empirical research, a linguistic adaptation of the MZQ questionnaire was performed. The internal consistency of the questionnaire (Cronbach's Alpha = 0.75) and the retest reliability (r = 0.75, p < 0.01) were established. According to the results of the analysis of the factor structure of the MZQ, four factors are identified, which coincides with the number of factors in the theoretical model, but the content only partially corresponds to the English version. Constructive validity was assessed by correlating MZQ scales with scales of other psychodiagnostic tests: empathy (r = 0.25, p < 0.05), alexithymia (r = 0.36, p > 0.05), and attachment – correlations were established between impaired mentalization and avoidance scales (r = 0.28, p < 0.05), anxiety ambivalence (r = 0.31, p < 0.05), and self-deepening ambivalence (r = 0.31, p < 0.05). Thus, the adapted Ukrainian version of the Mentalization Questionnaire (MZQ) has satisfactory indicators of reliability and validity, and can be considered a quality tool for measuring the ability to mentalize.

Key words: *Mentalization Questionnaire (MZQ), Ukrainian adaptation of MZQ. Mentalization ability, Test Validity, Test Reliability.*

Постановка проблеми. Поняття «менталізація» в останні роки широко застосовується як теоретична концепція та методичний прийом у різних психотерапевтичних напрямах: у когнітивно-поведінковій терапії, психоаналітичній і психодинамічній терапії. Утім в Україні метод психотерапії, що ґрунтується на менталізації (mentalization-based treatment – MBT), не знайшов ще достатнього розповсюдження. Психотерапевтичний підхід «психотерапія, що ґрунтується на менталізації», розроблений Е. Бейтманом і П. Фонагі в 1999 р. в рамках психодинамічної терапії, зарекомендував себе як один із найбільш ефективних у роботі з межовими розладами особистості [7]. Дослідження показали помітне зниження рівня

суїцидальних думок, зниження потреби в медикаментах і зростання показників психологічного функціонування особистості при застосуванні психотерапії, що ґрунтується на менталізації [4; 5; 6; 7]. Адаптація методики вимірювання рівня менталізації (MZQ) як розвиток інструментарію для емпіричного вимірювання здатності до менталізації може дати поштовх до подальшого розвитку й упровадження в українську психотерапевтичну практику технік і підходів, що ґрунтуються на менталізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше термін «менталізація» вжито Пітером Фонагі та Ентоні Бейтманом у 1989 році. У першій статті, що розглядала ідеї менталізації, дослідниками висловлено припущення, що репрезентація себе та інших через мислення, переконання, бажання не з'являється у віці 4-х років як наслідок дорослішання, а радше є досягненням розвитку, яке глибоко вкорінене в якості стосунків з ранніми об'єктами. Іншими словами, здатність до менталізації є дозріваючою (подібно до лінгвістичних здібностей) і зазвичай виникає в контексті стосунків прив'язаності, які полегшують ідентифікацію власних станів, а також ідентифікацію станів батьківських фігур у контексті міжособистісних взаємодій, іноді в емоційно заряджених ситуаціях.

Натепер під менталізацією розуміють фокусування на психічних станах, особливо при поясненні власної поведінки й поведінки інших. Дослідники Бейтман і Фонагі визначають менталізацію як осмислення дій, власних і тих, що здійснюють інші, на підставі навмисних психічних станів, таких як бажання, почуття й переконання [5]. Іншими словами, менталізацію можна пояснити як явище осягнення та інтерпретації поведінки у зв'язку з інтенціональними психічними станами. Щоб увійти в позицію менталізації, ми повинні визнавати те, що й в інших, і в нас самих є свідомість (mind). Тому менталізацію ще часто називають уявним психічним процесом, оскільки індивіду доводиться уявляти, що саме думає чи переживає інша людина. Хоч явище менталізації задіює складні когнітивні процеси, воно великою мірою є передсвідомим феноменом [3].

У сучасному контексті явище менталізації застосовують при поясненні багатьох психологічних концепцій і теорій. Також численні дослідження свідчать про її зв'язок із фундаментальними поняттями, наприклад, з емпатією, схильністю до самоаналізу (psychological mindedness), усвідомленістю (mindfulness), схильністю до аналізу психіки (mind-mindedness), з одним із ключових понять при розумінні менталізації – з прив'язаністю [5].

Дослідження показують, що погіршена здатність до менталізації значно корелює з психічною дисфункцією, низьким адаптаційними можливостями та суб'єктивним дистресом; загалом у популяції індивіди варіюються залежно від рівня та стилю менталізації, що, у свою чергу, має великі наслідки для їхнього життєвого шляху [5].

Існують дослідження того, що дитяча травма прив'язаності погіршує здатність до роздумів про психічні стани, іншими словами, до менталізації. Зокрема, дослідження Бартлса та Зекі виявило, що при патологічній активації системи прив'язаності ділянки мозку, які пов'язують із соціальним судженням і менталізацією, гальмуються [4].

Означення менталізації як однієї з основних концепцій при роботі з пацієнтами з межовим розладом особистості сприяло тому, що цей феномен активно почали досліджувати та застосовувати клініцисти в різних країнах. Оскільки розроблений Гаузберг та ін. опитувальник вимірювання рівня менталізації MZQ сформований як кількісний метод дослідження, через самооцінювання свого стану пацієнтами, він зарекомендував себе як швидкий, якісний і досить надійний метод оцінювання рівня менталізації [10].

Така простота дослідження не залишила байдужими й дослідників з інших країн, тому натепер існує адаптація MZQ в Італії [15] та Іспанії [14]. За даними перелічених досліджень, опитувальник вимірювання рівня менталізації MZQ зарекомендував себе як точний і надійний інструмент діагностики в кожному із цих культурних контекстів; іспанська версія свідчить про достатній рівень внутрішньої узгодженості (Cronbach's Alpha = 0,79) та адекватну ретестову надійність (ICC = 0,65). Важливо зазначити, що в разі адаптації італійського та іспанського опитувальника MZQ вибірка формувалася на основі віку – для MZQ-IT (італійська версія) – це досліджувані віком від 14 до 25 років, для MZQ в іспанській адаптації – це підлітки та юнаки віком 12–19 років. Не менш важливим є той факт, що вибірка іспанської адаптації не була клінічною. У роботі над адаптацією методики в Україні фактор віку не враховувався.

Постановка завдання. Мета статті – адаптувати опитувальник MZQ на україномовній неклінічній вибірці.

Виклад основного матеріалу дослідження. В адаптації методики менталізації на україномовній неклінічній вибірці взяло участь 186 респондентів, із них – 133 жінки і 53 чоловіки. Середній вік респондентів становив 24 роки. Діапазон віку від наймолодшого досліджуваного – 14 років, до найстаршого – 64. При проведенні повторного опитування для встановлення ретестової надійності вибірка налічувала 122 респонденти, з них – 85 жінок і 37 чоловіків. Розподіл досліджуваних за віком зберігся.

Збір даних відбувався за допомогою застосування онлайн форми опитування на платформі Google Forms.

Для проведення дослідження застосовано чотири методики, а саме: діагностику емпатії (модифікований опитувальник А. Меграбяна, М. Епштейна), торонтську алекситимічну шкалу (TAS) (Дж. Тейлор), адаптовану в Психоневрологічному інституті імені В.М. Бєхтєрєва, тест на визначення якості прив'язаності (Measure of Attachment Qualities – MAQ) (К.С. Карвер), адаптований російською мовою К. Чистопольською, О. Мітіною та ін. [1], та опитувальник рівня менталізації (The Mentalization Questionnaire) М. Гаузберг, переклад якого здійснений в рамках дослідження.

Питання опитувальника менталізації (15 пунктів) базуються на теорії П. Фонагі й Е. Бейтмана про концепт менталізації та формують 4 шкали: 1) відмова від саморефлексії – діагностує схильність до уникнення думок, відкидання почуттів чи внутрішніх станів, власних або іншої людини, 2) емоційне усвідомлення – вимірює, наскільки опитуваний здатен до ідентифікації й диференціації внутрішніх станів, власних чи інших людей, 3) режим психічної еквівалентності – вимірює тенденцію до ототожнення внутрішнього стану із зовнішньою реальністю, іншими словами, вимірює, наскільки уявлена критична ситуація може мати такий же емоційний вплив на людину, як і фактично пережита, 4) регуляція афекту – оцінює здатність до модуляції (контролю) афекту, власного чи інших; високі показники за цією шкалою свідчитимуть про можливе почуття страху перед власними емоціями, безпомічність у їх регулюванні.

Питання оцінюються за шкалою від 1 до 5 (абсолютно не згоден – 1 бал; скоріше не згоден – 2 бали; ні те, ні інше – 3 бали; скоріше згоден – 4 бали; абсолютно згоден – 5 балів). Відповідно, діапазон отриманих балів коливається від 15 до 75 балів.

Запитання методики вимірювання здатності до менталізації MZQ

Відмова від саморефлексії

1. Більшість часу (здебільшого) мені не подобається говорити про свої думки та почуття з іншими.

2. Говорити про почуття – означало б, що вони стають усе сильнішими.

3. Якщо хтось позіхає в моїй присутності, це надійний знак того, що йому нудно в моїй компанії.

4. Більшу частину часу краще нічого не відчувати.

Емоційне усвідомлення

5. Іноді я усвідомлюю свої почуття лише ретроспективно (після того, як вони вже відбулися).

6. Часто мені важко сприймати свої почуття з повною інтенсивністю.

7. Часто я навіть не знаю, що відбувається всередині мене.

8. Я схильний ігнорувати почуття фізичного напруження чи дискомфорту, поки вони не звернуть на себе моєї повної уваги.

Режим психічної еквівалентності

9. Часто я відчуваю загрозу від думки, що хтось міг би мене критикувати чи ображати.

10. Якщо я очікую, що мене піддадуть критиці чи образі, мій страх зростає все більше і більше.

11. Я вірю в те, що можу справді комусь дуже подобатися, якщо в мене є достатньо реалістичних доказів для цього (наприклад: побачення, подарунок або обійми).

12. Мені важко повірити, що стосунки можуть змінюватися.

Регуляція афекту

13. Часто я не можу контролювати свої почуття.

14. Пояснення інших людей мало допомагають зрозуміти мої почуття.

15. Іноді почуття для мене небезпечні.

Інтерпретація результатів відбувається після підрахунку суми балів за всіма шкалами. При поясненні застосовуємо обернену кореляцію: чим більша сума балів, тим нижча здатність до менталізації в опитуваного.

На першому етапі дослідження здійснено лінгвістичну адаптацію методики вимірювання рівня менталізації MZQ. Для цього опитувальник перекладено українською мовою шляхом залучення спеціалістів у сфері психології, які вільно володіють українською та англійською мовами. Для початку здійснений переклад методики з мови оригіналу українською зі збереженням смислових конструкцій. Після зворотного перекладу носієм мови обидва варіанти пройшли експертну оцінку, і симетричний переклад відкоректований для більш точної відповідності з оригіналом.

За даними обчислень мір центральної тенденції для загальної вибірки, отримані результати не мають різких викидів значень. Показники середнього значення, медіани та моди перебувають на близькому за значеннями рівні.

Про нормальний розподіл значень також свідчить показник рівня значущості критерію Шапіро-Вілкса ($p = 0,26$; $p > 0,05$).

Таблиця 1

Нормативні показники україномовної версії методики

	Загальна вибірка	Чоловіки	Жінки
Середнє значення (M)	43,84	39,18	42,36
Стандартне відхилення (SD)	8,81	7,37	8,11

Для перевірки *внутрішньої узгодженості* опитувальника використано аналіз коефіцієнтів Альфа-Кронбаха. Отриманий результат Cronbach's Alpha = 0,75 можна вважати задовільним, беручи до уваги показник оригінальної версії методики, який коливається в межах 0,54 до 0,72 у різних вибірках.

При факторному аналізі за методом головних компонент з обертанням варімакс виділено 4 фактори на підставі критерію кам'яного осипу. За результатами аналізу факторних навантажень, виділяються чотири фактори, що збігається з кількістю факторів у теоретичній моделі, проте можна стверджувати, що змістовно ці фактори лише частково відповідають англомовній версії методики. За здійсненим у роботі аналізом, фактор № 1 «відмова від саморефлексії» утворюють питання 4, 5, 6, 7, 8, що, за винятком 4 питання, не відповідає оригіналу методики, де ця шкала утворена питаннями 1, 2, 3, 4. Беручи до уваги питання, які виділив аналіз першого фактору, ми можемо припустити спорідненість шкали № 1 «відмова від саморефлексії» та № 2 «емоційне усвідомлення» (яка в оригіналі вимірюється саме питаннями 5, 6, 7, 8) і спробувати пояснити це наявністю оберненої кореляції, припускаючи, що високий показник відмови від саморефлексії може мати зв'язок з низьким рівнем емоційного усвідомлення.

Згідно з аналізом, до фактору № 2 «емоційне усвідомлення» належать питання 1, 2, 12, 13, 15. В оригіналі методики ці питання розподілені за шкалами «відмова від саморефлексії» (питання 1, 2), «режим психічної еквівалентності» (питання 12) та шкалою «регуляції афекту» (питання 13, 15). Такі дані можуть свідчити про можливість розподілення питань за трьома факторами, відмовившись в адаптації української методики від шкали № 2. Звертаючи увагу на текст питань, можна помітити, що їх важко чітко виокремити в окремі шкали без допомоги факторного аналізу, оскільки поняття, які вимірюються методикою, є дуже близькими між собою. Наприклад, питання 2 «говорити про почуття – означало б, що вони стають все сильнішими», яке дослідження виділяє у факторі 2 «емоційне усвідомлення», а в оригіналі методики описується через шкалу 1 «відмова від саморефлексії», проте семантично це питання близьке за значенням як до шкали № 1, так і до шкали № 2.

Фактор № 3 утворюють питання 9, 10, 13 – «режим психічної еквівалентності». Цей фактор можна вважати більш спорідненим з оригіналом методики, де так само в цій шкалі виділяються питання 9 і 10. Питання 13 «Часто я не можу контролювати свої почуття», за англомовною методикою вимірювання рівня менталізації MZQ, належить до шкали «регуляція афекту».

Питання 3, 11, 12, 14 утворюють фактор № 4 – «регуляція афекту». Лише питання 14 «Пояснення інших людей мало допомагають зрозуміти мої почуття» згадується в авторському варіанті методики як таке, що підпадає під фактор № 4.

Отже, розподіл питань україномовної версії методики лише частково наближений до оригінального опитувальника вимірювання рівня менталізації MZQ. Це може бути спричинено тим, що структурно шкали вимірюють дуже близькі за значенням поняття, що завдає труднощів для їх чіткого розділення та створює можливість взаємозамінності питань між собою.

Ретестова надійність методики. Через чотири місяці після проведення першого етапу дослідження учасникам надіслано форму опитувальника вимірювання рівня менталізації MZQ для повторного проходження. Зі 186 респондентів першого етапу повторно погодилося відповісти 122, з них – 85 жінок і 37 чоловіків. Отриманий показник ретестової кореляції становив $r = 0,75$, $p < 0,01$, що є задовільним показником ретестової надійності, отже, можна вважати методику MZQ досить надійною. Також такий висновок щодо надійності української адаптації MZQ ми можемо робити, посилаючись на дані оригінального дослідження адаптації MZQ М. Гаузберг, де показник ретестової надійності становив 0,76.

Конструктна валідність методики оцінювалася на основі аналізу показників коефіцієнтів кореляції шкал методики вимірювання рівня менталізації MZQ зі шкалами інших валідизованих психодіагностичних методик, що вимірюють близькі до менталізації феномени, а саме: емпатією, алекситимію та прив'язаністю. Загалом результати вказують на кореляцію показників методики менталізації зі шкалами перелічених, що може свідчити про високу конструктну валідність.

Показник кореляції менталізації з алекситимією ($r = 0,36$, $p > 0,05$) указує на зв'язок цих психологічних властивостей, а саме: чим вищим є показник нездатності до менталізації, вимірюваний MZQ, тим вищий показник рівня алекситимії за методикою Торонтської алекситимічної шкали (TAS). Отримані результати співвідносяться з даними нейробіологічних досліджень, котрі вказують, що алекситимія пов'язана з порушенням менталізації, а саме обидва поняття пов'язані з гіпоактивністю в медіальній префронтальній корі мозку [11]. Дослідження вказує на кореляцію між балом менталізації, виміряним за допомогою фМРТ сесії, використовуючи візуальні анімації ToM (Theory of Mind, іншими словами – здатність до менталізації), і балом опитувальника алекситимії TAS: $p = 0,030$ за шкалою наміру (Intentionality); та $p = 0,026$ за шкалою

відповідності (Appropriateness). Також зв'язок цих понять часто описують через наявність характеристик як алекситимії, так і дефіциту менталізації при психічних розладах різної нозології чи порушеннях певних психічних властивостей. Наприклад, при порушенні здатності ідентифікувати емоції за виразом обличчя чи межових розладах відмічають як виражені прояви алекситимії, так і знижену здатність до менталізації [2], [8].

Кореляційний аналіз показників менталізації MZQ та прив'язаності здійснювався за розподілом останньої на шкали: безпека, уникнення, амбівалентність занепокоєння, амбівалентність заглиблення в себе. Отримано результати, що свідчили про наявність кореляції між порушеною здатністю до менталізації та шкалами уникнення ($r = 0,28$, $p < 0,05$), амбівалентністю занепокоєння ($r = 0,31$, $p < 0,05$) та амбівалентністю заглиблення в себе ($r = 0,31$, $p < 0,05$). Відповідно, не спостерігається зв'язку нездатності до менталізації зі шкалою безпеки ($r = 0,06$, $p > 0,05$). В оригінальному дослідженні М. Гаузберг також береться до уваги поняття прив'язаності, яке вчені досліджують на основі методики Bielefeld Partnership-Expectations Questionnaire (BPEQ). Отримані авторами результати свідчать, що пацієнти з безпечною прив'язаністю показують набагато вищі показники здатності до менталізації за методикою MZQ порівняно з пацієнтами, що класифікуються іншим типом прив'язаності.

Цікавою є кореляція методики менталізації MZQ з показником емпатії за методикою діагностики А. Меграбян та М. Епштейн. Оскільки MZQ характеризується оцінкою менталізації в категорії «низької здатності» до неї, за теоретичною моделлю отриманий показник не може свідчити про пряму кореляцію між методиками. Проте в роботі ми можемо спостерігати неочікуваний результат: кореляцію між цими двома поняттями ($r = 0,25$, $p < 0,05$). Розглянувши детальніше цей випадок, установили, що це зумовлено не загальним показником емпатії як такої, а відповідями на питання, які конкретно пов'язані з емоційним зараженням. До таких належать питання методики емпатії № 3, 6, 8, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 24. Характерним для цих питань є наявність таких слів як «хтось поруч», «оточуючі мене люди», «коли хтось…, тоді і я….» тощо. Тобто можна стверджувати, що існує зв'язок порушеної здатності до менталізації з схильністю до емоційного зараження від інших людей. Це може пояснюватися даними, отриманими при дослідженні пацієнтів з межовим розладом особистості, яким притаманна занижена здатність менталізації та занижена здатність до когнітивної емпатії [13]. Проте виділяють ще окреме поняття афективної, або емоційної, емпатії, яка, на противагу когнітивній, є типовою для межових пацієнтів. Вона передбачає автоматичне віддзеркалення емоцій іншої людини або, іншими словами, вже згадане нами «емоційне зараження».

Висновки з проведеного дослідження. Менталізація – процес осмислення дій, своїх та інших людей на основі навмисних психічних станів, таких як бажання, почуття й переконання. Такий термін уперше вжито Пітером Фонагі та Ентоні Бейтманом у 1989 році. Розроблений М. Гаузберг та ін. у 2012 році опитувальник вимірювання рівня менталізації MZQ сформований як кількісний метод дослідження цього явища через самооцінювання свого стану пацієнтами. Він зарекомендував себе як швидкий, якісний і досить надійний метод оцінювання рівня менталізації. Такі позитивні характеристики методики сприяли поширенню її адаптації в інших країнах. Натепер існують адаптації MZQ в Італії та Іспанії, а робота має на меті додати до цього списку й Україну.

У дослідженні встановлено, що порушена здатність до менталізації має зв'язок із наявністю алекситимії, тобто, чим вищий показник нездатності до менталізації вимірюваний MZQ, тим вищий показник рівня алекситимії за методикою Торонтської алекситимічної шкали (TAS).

Також при розрахунку конструктної валідності встановлено, що порушена здатність до менталізації корелює зі шкалами опитувальника прив'язаності, які потенційно свідчать про наявність уникаючого й амбівалентного типу прив'язаності в ранньому дитинстві. Такі результати великою мірою збігаються з теоретичними уявленнями про розвиток порушень менталізації у зв'язку з порушенням ранньої прив'язаності.

Цікавим результатом дослідження можна вважати кореляцію порушеної здатності до менталізації з показником емпатії в категорії, яку дослідження визначає як «емоційне зараження від інших людей». Це можна пояснити властивостями афективної емпатії, що передбачає емоційне віддзеркалення в людей, які не володіють достатнім рівнем менталізації, щоб застосовувати зліші механізми когнітивної емпатії.

Серед обмежень методики можна виділити те, що адаптація проведена на неклінічній вибірці, що не дає повною мірою оцінити порушення цієї здатності, наприклад, у пацієнтів з межовим розладом, у контексті яких зазвичай потрібне тестування менталізації. Це може бути вектором розвитку наступних досліджень при адаптації MZQ.

Загалом адаптована україномовна версія методики MZQ володіє задовільними показниками надійності й валідності, може вважатися якісним інструментом вимірювання здатності до менталізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чистопольская К. Адаптация краткой версии «Переработанного опросника – Опыт близких отношений». *Психологический журнал.* 2018. С. 87–98.

2. Alexithymia in schizophrenia: An exploratory study. *Psychological Reports.* 2001. № 89. P. 95–98.

3. Allen J. Handbook of Mentalization-Based Treatment. 2006.

4. Bateman A., Fonagy P. Effectiveness of psychotherapeutic treatment of personality disorder. *British Journal of Psychiatry.* 2000. № 177. P. 138–143.

5. Bateman A., Fonagy P. Mentalization-based treatment of BPD. *Journal of Personality Disorders*. 2004. №18. P. 36–51.

6. Bateman A., Tyrer P. Psychological treatment for personality disorders. *Advances in Psychiatric Treatment*. 2004. № 10. P. 378–388.

7. Bateman A., Fonagy P.The Development of Borderline Personality Disorder – A Mentalizing Model. *Journal of Personality Disorders*. 2008. № 22. P. 4–21.

8. Donges U., Kersting A., Suslow T. Alexithymia and perception of emotional information: A review of experimental psychological findings. *Universitas Psychologica.* 2014. № 13. P. 745–756.

9. Fonagy P., Luyten P., Strathearn L. Borderline personality disorder, mentalization, and the neurobiology of attachment. *Infant. Mental Health Journal.* 2011. № 32. P. 47–69.

10. Hausberg M., Schulz H., Piegler T. Is a self-rated instrument appropriate to assess mentalization in patients with mental disorders? Development and first validation of the Mentalization Questionnaire (MZQ). *Psychotherapy Research*. 2012. № 22. P. 699–709.

11. Impaired self-awareness and theory of mind: An fMRI study of mentalizing in alexithymia. *NeuroImage*. 2006. № 32. P. 1472–1482.

12. Impaired Verbal and Nonverbal Emotion Recognition in Alexithymia *Psychosomatic Medicine.* 1996. № 58. P. 203–210.

13. Niedtfeld I. Experimental investigation of cognitive and affective empathy in borderline personality disorder: Effects of ambiguity in multimodal social information processing. *Psychiatry Research.* 2017. № 253. P. 58–63.

14. Spanish adaptationof the Mentalization Questionnaire (MZQ): psychometric properties in a sample ofadolescents. *Eur. Child Adoles. Psy.* 2015. № 24. P. 218–218.

15. The Italian adaptation of the Mentalization Questionnaire (MZQ-IT) *TPM.* 2019. P. 29–38.

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ-ПСИХОЛОГІВ НА САМОДЕТЕРМІНАЦІЮ СУБ'ЄКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТІВ

THEORETICAL VIEWS OF PSYCHOLOGISTS ON SELF-DETERMINATION OF SUBJECTS OF ACTIVITY OF DIFFERENT SOCIAL CONTEXTS

УДК 159.923-051:316.6
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.24

Чіркін С.О.
аспірант кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті розглядаються теоретичні погляди вчених-психологів на самодетермінацію суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів. Метою статті є визначення теоретичних поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів на самодетермінацію суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів. Соціальній контекст у дослідженні ми розглядаємо як ситуацію, задану соціумом, у якому проходить становлення, розвиток, самовизначення, самореалізація, самодетермінація суб'єктів діяльності. Під самодетермінації ми розуміємо можливість вибору з різноманіття варіантів, виходячи з власних прагнень, інтересів, цінностей і смислів, зумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми умовами життєдіяльності суб'єкта. Самодетермінація суб'єкта діяльності не може розглядатися у відриві від суспільства, у якому він живе, від системи відносин, від соціального контексту, у який він включається. Визначення самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів, на нашу думку, дасть змогу визначити, у чому саме полягають труднощі в суб'єктів різних видів діяльності, і намітити шляхи їх подолання, виявити вплив соціального контексту на самодетермінацію суб'єктів діяльності. У дослідженні ми пропонуємо розглядати залежність соціального контексту від географічного розташування країни та кліматичних умов; історичної епохи; етносу як історично сформованої спільності людей; соціальної структури, політики й економічної стабільності держави, фундаментальних цінностей суспільства; субкультури, прийнятих норм поведінки, взаємодії та взаємин; від сім'ї. Теоретичну базу становлять мотиваційна теорія самодетермінації Е. Деси й Р. Райана, суб'єкт діяльності розглядається в роботах І.А. Аполлонова, А.С. Берберяна й інших, підходи до розуміння сутності соціального контексту представлені в низці психологічних досліджень А.А. Вербицького, В.Г. Калашникова, А.В. Мудрика. До розгляду різних соціальних контекстів запропоновані суб'єкти, які пов'язані з діяльністю «Олігархів», «Бомж», «Державних і Муніципальних службовців».

Ключові слова: *самодетермінація, суб'єкт, контекст, Олігарх, Бомж, Державні й Муніципальні службовці.*

The statistic looks at the theoretical glances of the psychologists to the self-determination of the subtleties of the intellectual social contexts. I met the statistic of the theoretical glances of the life of the foreign and foreign psychologists to the self-determination of the subtleties of the intellectual social contexts. The social context in our predictions is how the situation is set by the society, in which the formation, development, self-designation, self-realization, self-determination of sub-activity is going on. For self-determination of reason, there is a possibility of choice due to the versatility of options, decisions from powerful people, interests, values and meanings, summarizing both the needs of the mind, and the inner needs The self-determination of the sub'cta of activity cannot be discerned in any kind of suspension, in any living, in a system and in a social context, in what kind of wine is included. The purpose of self-determination of sub'ts in the activity of other social contexts, in our opinion, is to allow the value of what it is difficult to do with the sub'kts in different types of activity and in the minds of the way and in the midst of the countryside In our recent progress, it is possible to discern the prevalence of the social context of the following: geographic development of the land and climatic minds; historical epochs; ethnos as the historically formed spirituality of people; social structure, policy and economic stability of the state, fundamental values of the suspension; subcultures, accepted norms of behavior, interaction and vzaimin; from the family. The theoretical base was laid down: the motivation theory of self-determination by E. Desi and R. Ryan; Apollonova, A.S. Berberyan et al., Come to the wisdom of the day in the social context, presented in a number of psychological thoughts by A.A. Verbitsky, V.G. Kalashnikova, A.V. Mudrik. Prior to the look of different social contexts, the sub-entities are proponated, which are linked to the activities of Oligarhiv, Bomzh, State and Municipal Services.

Key words: *self-determination, subjects, social contexts, "Oligarchs", "Bomzh", "State and Municipal officials".*

Постановка проблеми. Численні психологічні, соціологічні, культурологічні, політологічні дослідження останнього часу великою мірою розкривають характер стрімких змін, що відбуваються в Українському суспільстві, тим самим формуючи в науковій і масовій свідомості уявлення про нові орієнтації в соціумі, а також про об'єктивну диференціацію людей на різні класи, прошарки, статусні групи. Самодетермінація суб'єкта діяльності не може розглядатися у відриві від суспільства, у якому він живе, від системи відносин, від соціального контексту, у який він включається. Соціальній контекст у дослідженні ми розглядаємо як ситуацію, задану соціумом, у якому проходить становлення, розвиток, самовизначення, самореалізація, самодетермінація суб'єктів діяльності. Під самодетермінацією ми розуміємо можливість вибору з різноманіття варіантів, виходячи з власних прагнень, інтересів, цінностей і смислів, зумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми умовами життєдіяльності

суб'єкта. Визначення самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів, по нашому думку, дасть змогу визначити, у чому саме полягають труднощі в суб'єктів різних видів діяльності, і намітити шляхи їх подолання для отримання більш ефективного результату діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є визначення теоретичних поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів до самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів.

Аналіз останніх публікацій самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів дав змогу визначити такі актуальні для дослідження погляди та приклади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Натепер найбільш обґрунтованою з теоретичного та емпіричного поглядів концепцією самодетермінації є мотиваційна теорія самодетермінації Е. Деси й Р. Райана, розроблена в руслі методологічних основ телеологічного напряму екзистенційної та гуманістичної психології. У підході Е. Деси, Р. Райана самодетермінація визначається як можливість вибору з різноманіття варіантів, виходячи з власних прагнень, інтересів, цінностей і смислів, зумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми умовами життєдіяльності суб'єкта. Автори підкреслюють важливість прагнень самої особистості до цікавої поведінки й діяльності, які стають можливими в результаті здійснення базових потреб в автономії, компетентності та міжособистісної узгодженості [14]. Центральною ідеєю є суб'єктна активність як фактор інтеграції зовнішніх і внутрішніх умов самоздійснення особистості. Теоретичною основою теорії самодетермінації є аналіз внутрішньої й зовнішньої, нематеріальної й матеріальної мотивації. Виділяються різні типи казуальної орієнтації (автономна, яка контролює, і безособова) і мотиваційні підсистеми (зовнішня, внутрішня, безособова) [12].

В одній із п'яти міні-теорій, розроблених у рамках теорії самодетермінації, а саме в теорії базових психологічних потреб, Е. Деси й Р. Райаном позначається, що в людини є три ключові потреби, що лежать в основі внутрішньої мотивації: афіліація (потреба в співвіднесеності з іншими людьми), потреба в автономії та потреба в компетентності. Як указують дослідники теорії самодетермінації, потреба в автономії є найбільш важливою для якості життя індивіда, проявляючи себе в процесі прийняття рішень. Е. Деси й Р. Райан долають протиріччя «зовнішнє – внутрішнє», «індивідуалізація – соціалізація», «самодетермінація – детермінація», обґрунтовуючи феноменологічний зміст самодетермінації в континуальному просторі внутрішньої й зовнішньої мотивації особистості: від повної зумовленості зовнішніми силами до саморегуляції як саме тотожності й інтегрованості із цінностями та смислами процесів регуляції [13]. Суб'єкт – джерело (ініціатор, розпорядник, творець) предметно практичної діяльності, пізнання й перетворення дійсності, носій активності. Змінюючи зовнішню природу, суб'єкт змінює і власну особистість, свідомо регулює свою поведінку [10]. А.В. Брушлинский визначає суб'єкта як діяча, людину, яка досягла вищого рівня діяльності, спілкування, автономності, цілісності; рівня, на якому вона стає творцем власної історії й вершителем свого життєвого шляху, «справи працівником». Відповідно суб'єкт – це діяч, творець, і це поняття виражає ступінь особистісної зрілості людини, її здатність до самоактуалізації й освоєння простору свого життєвого світу, властивістю якого є довільна доцільність діяча. Суб'єкт як носій активності сам робить свій вибір щодо спрямованості та об'єктів своєї діяльності; прагне до реалізації власних задумів і життєвих проектів. Суб'єкт діяльності здатний виявляти ініціативу й самостійність, приймати й реалізовувати рішення, оцінювати наслідки своєї поведінки, самозмінюватися, самовдосконалюватися [11]. Тим самим феномен суб'єктності пов'язаний передусім із тим фактом, що активність іде безпосередньо від людини, а не із зовнішніх детермінант, не під тиском обставин, що склалися. Однак ця активність невіддільна від життєвих обставин і нерозривно пов'язана з сутнісними ідентифікаційними рисами особистості, надіндивідуальними за своєю природою [2]. Як особистість людина характеризується рівнем розвитку свідомості, співвіднесення свідомості із суспільною свідомістю, яка, у свою чергу, визначається рівнем розвитку цього суспільства. Рушійною силою розвитку особистості є внутрішні протиріччя між суспільно обумовленими потребами, що постійно зростають, і можливостями їх задоволення. Розвиток особистості – це постійне розширення її можливостей і формування нових потреб. До властивостей індивіда Н.В. Кузьміна зарахувала природні властивості, з якими людина народжується, потім стає особистістю, суб'єктом діяльності, індивідуальністю. Її теоретична розробка відображена в Б.Г. Ананьєва. Особистість – це система соціально значущих властивостей індивіда, міра оволодіння ним соціальними цінностями та його здатність до реалізації цих цінностей і ролей особистості в різних спільнотах, продуктивного суб'єкта суспільної поведінки, спілкування й конкретних видів діяльності [7].

Загальні підходи до розуміння сутності соціального контексту представлені в низці психологічних досліджень А.А. Вербицького, В.Г. Калашникова, А.В. Мудрика та ін. А. Роберта трактує термін «контекст»

у кількох значеннях, одне з яких являє собою події та процеси, фізичні й психічні, що характеризують конкретну ситуацію, указують на зовнішнє й поведінку індивіда; друге – як специфічні обставини, при яких відбуваються дія чи подія [9].

За твердженням Б. Боденхаммера, поняття «контекст» бере початок у психотерапії, теорії сімейних систем, гештальтсихології, комп'ютерних науках тощо, особливо в НЛП, де поняття «контекст» майже замінило поняття «умова», «ситуація», «обставина» [3]. На думку А.А. Вербицького, підставою для твердження, що поняття «контекст» може претендувати на статус нової психологічної категорії, повною мірою є той факт, що механізми контекстного впливу залучаються для розуміння практично всього кола психічних явищ, від несвідомого й ілюзій сприйняття до творчого мислення, соціально-психологічних і патопсихологічних феноменів [4]. Уперше цим автором дано визначення категорії «контекст»: «Це система внутрішніх факторів, умов поведінки й діяльності людини, що впливають на особливості сприйняття, розуміння й перетворення конкретної ситуації, визначають зміст і значення цієї ситуації як цілого та входять до його складу» [5]. У психології вживається поняття «контекст» не тільки в традиційному або лінгвістичному значеннях, а в словосполученнях «соціальний/культурний/духовний контекст» як позначення соціального середовища, що оточує людину [6]. Як зазначає Т.С. Генова, «соціальний контекст – це сукупність безлічі соціальних факторів та умов, які чинять загальний або частковий, прямий або опосередкований вплив на поведінку й діяльність людини на всіх вікових етапах її розвитку; багатошарове середовище як упорядкований або хаотичний простір, що виник стихійно чи створений цілеспрямовано, прямо або побічно впливає на людину безліччю соціальних факторів і конкретних умов, які впливають на розвиток людини на всіх вікових етапах». У роботі «Наука жити» Альфред Адлер зазначає роль соціального контексту: «… крім розгляду життя індивіда як єдиного цілого, ми повинні також ураховувати його соціальний контекст. Спочатку діти народжуються слабкими, їх безпорадність робить необхідним, щоб за ними доглядали інші люди. Отже, стиль життя або модель життєвої поведінки дитини не можна зрозуміти без урахування людей, які доглядали за нею й заповнювали її неповноцінність». «Індивідуальність дитини не зводиться до фізичної індивідуальності, вона включає в себе весь контекст соціальних відносин».

Звідси випливає, що соціальній контекст відіграє важливу роль у самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів. Аналіз останніх публікацій дав можливість підкреслити необхідність ураховувати соціальний контекст під час вивчення самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів. Яскравим прикладом різних соціальних контекстів є «Олігарх» і «Бомж», «Державні й Муніципальні службовці». У сучасному суспільстві є дві крайності соціального контексту, два полюси – це супербагата олігархічна меншість і злиденне співтовариство бездомних бродяжок, що іменуються особами без певного місця проживання (бомж). Це дві взаємовиключні спільноти, культурно та психологічно антагоністично налаштовані щодо один одного. У межах дослідження інтерес становить К. Муздибаєв, який трактував як явища соціальної невдачі й бачив необхідність аналізу механізмів соціально-психологічної адаптації особистості людини до свого низького матеріального та соціального статусу. Автором виділені особистісні стратегії адаптації осіб «бомж» до умов, що склалися (на континуумі ефективності – неефективності в різних диспозиціях). Дослідження в галузі соціальної роботи про стратегію відстороненого прийняття – пасивному прийнятті особистістю життєвої ситуації. Також у бездомних нерідко виражена стратегія пасивної надії, пов'язана з очікуванням події, здатної змінити їхнє життя, й існуванням ірраціональної віри в чудесні обставини [8]. За результатами роботи К.І. Акутина, яка досліджувала ставлення осіб «бомж» щодо їхнього становища, представники цієї категорії бачать головну роль у вирішенні їхньої проблеми у сфері державних реформ, але не у власних самостійно зроблених спробах до змін [1]. Соціальний контекст і його вплив залежать від географічного розташування країни й кліматичних умов; історичної епохи; етносу як історично сформованої спільності людей; соціальної структури, політики та економічної стабільності держави, фундаментальних цінностей суспільства; субкультури, прийнятих норм поведінки, взаємодії та взаємин; від сім'ї. Байдужо-агресивний соціальний контекст породжує бездомність, тривале перебування в стані бездомності призводить до поступової втрати повсякденних практик і соціальних навичок. Дослідження щодо «олігархів» та «олігархії» представлені в роботах економіста Я. Паппе, соціолога О. Криштановської, політолога А. Зудіна. О. Криштановска зазначає, що «безпосередній вплив бізнесу на політичний процес: великі корпорації приватного капіталу фінансували окремих чиновників, створивши безпрецедентний масштаб корупції. Фінансуючи політичні проекти, вони вимагали натомість нових послуг: у кінці 1990-х років держава залежало від капіталу на виборах, була невільна в проведенні не тільки економічної політики, а й кадрових переміщень. У країні відбулося

злиття влади й капіталу, утворилася олігархія», задавши в 1990-х роках новий соціальний контекст. «Олігархія – частина нової правлячої еліти, що вийшла з надр старого політичного класу – номенклатури. До кризи 1998 року олігархія була нерозривно пов'язана зі здійсненням державної політики та прийняттям стратегічних рішень». Елітолог М. Берд писала, що «верхівкова еліта» (apex elite) використовує умови, які роблять можливим досягнення влади, що означає досягнення багатства. І немає ніяких перешкод для того, щоб багаті досягали влади. Із «залізного закону олігархії», сформульованого Робертом Михельсом, випливає, що олігархічна властивість влади ґрунтується не тільки на прагненні представників еліти до влади та зміцненні особистого авторитету, а й на апатичних властивості мас, готових бути керованими. Ще один формат соціального контексту, не менш цікавий у рамках дослідження, – це нове покоління державних і муніципальних службовців. Зміна принципових підходів до участі держави в суспільному житті вимагає докорінного перегляду форм і методів державного впливу на різні сфери життя суспільства. У свою чергу, це об'єктивно визначає підвищення вимог до державних і муніципальних службовців як головному ресурсу держави під час реалізації будь-яких перетворень у суспільстві. Навички багатьох державних і муніципальних службовців формувалися в інших соціально-економічних умовах, їх основою слугувала класична система вищої професійної освіти, яка була ефективна для радянського періоду, проте не відповідає реаліям сучасного етапу розвитку держави й суспільства. Ідеальним державним службовцям видається фахівець, що володіє і юридичними, й економічними знаннями, і знаннями науки державного (муніципального) управління, що володіє до того ж інформаційно-комунікаційними технологіями.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, зроблений аналіз публікацій дав змогу зробити такий висновок: теоретичні погляди вітчизняних і зарубіжних психологів на самодетермінацію суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів становлять теоретичну базу: мотиваційна теорія самодетермінації Е. Деси й Р. Райана, суб'єкт діяльності розглядається в роботах І. Аполлонова, А. Берберяна й інших, підходи до розуміння сутності соціального контексту представлені в низці психологічних досліджень А. Вербицького, В. Калашникова, А. Мудрика. До розгляду різних соціальних контекстів запропоновані суб'єкти, які пов'язані з діяльністю «Олігархів», «Бомжів», «Державних і Муніципальних службовців». Визначення самодетермінації суб'єктів діяльності різних соціальних контекстів, на нашу думку, дасть можливість з'ясувати, у чому саме полягають труднощі в суб'єктів різних видів діяльності, і намітити шляхи їх подолання для отримання більш ефективного результату діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акутина К.И. Бездомность: основные проблемы и пути решения. *Гуманитарные научные исследования.* 2013. № 6 [Электронный ресурс]. URL: http://human.snauka.ru/2013/06/3249.
2. Аполлонов И.А., Берберян А.С. проблема субъектности человека в пространстве социокультурных детерминант. *Южно-российский журнал социальных наук.* 2018. Т. 19. № 3. С. 47–57
3. Боденхаммер Б. НЛП практик. Полный сертификационный курс / пер. с англ. Санкт-Петебург : Прайм-еврознак, 2007. 448 с.
4. Вербицкий А.А., Калашников В.Г. Категория «Контекст» в психологии и педагогике : монография. Москва : Логос, 2010. 300 с.
5. Вербицкий А.А. Контекст как смыслообразующая психологическая категория. Ежегодник Российского психологического общества : материалы III Всерос. съезда психологов, 25–28 июня 2003 г. Санкт-Петебург : СПбУ, 2003. С. 98–101.
6. Калашников В.Г. Языковая картина мира как психологический контекст. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук.* 2010. Т. 12. № 5 (2). С. 426–428.
7. Кузьмина Н.В. Акмеологическая теория фундаментального образования (созидание духовных продуктов в свойствах субъектов образования средствами учебных дисциплин) : монография. Санкт-Петебург : Изд-во НУ «Центр стратегических исследований», 2012. 382 с.
8. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации. *Социологический журнал.* 2000. № 3/4. С. 5–32.
9. Роберта А. Большой толковый словарь / пер. с англ. Москва : АСТ, 2000. Т. 1 : А-О. 592 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петебург : Питер, 2002. 720 с.
11. Учадзе Л.Г. Субъектность как фактор профессиональной успешности менеджеров : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Сочи, 2010. 210 с. С. 58.
12. Deci E.L., Connell J.P., Ryan R.M. Self-determination in a work organization. *Journal of Applied Psychology.* 1989. Vol. 74. № 4. P. 580–590.
13. Deci E.L., Ryan R.M. The support of autonomy and control behavior. *Journal of personality and social psychology.* 1987. № 53. P. 1024–1037.
14. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American psychologist.* 2000. Vol. 55. № 1. P. 68–78.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ»

MODERN APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CATEGORY OF “EMOTIONAL BURNING”

УДК 159.944.4
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.25

Шевчук В.В.
к.психол.н., доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті розглядаються сучасні наукові підходи до визначення категорії «емоційне вигорання». Цей термін з'явився ще в 30-х роках минулого століття, але й до сьогодні немає остаточного його визначення.
У процесі дослідження цього феномена найбільш поширеними термінами є «емоційне вигорання», «психоемоційне вигорання», «емоційне згорання», «синдром згорання», «психічне вигорання», «психологічне вигорання», «психологічне вигорання особистості», «вигорання душі» та «професійне вигорання».
Аналізуючи наукову літературу, виділили результативний (структурно-симптоматичний) і процесуальний (процесуально-стадіальний) підхід до розуміння емоційного вигорання. Представники першого підходу розглядають вигорання як певний стан, що включає в себе низку конкретних і стабільних елементів (симптомів), а іншого – вигорання як процес, який складається з послідовних фаз (стадій). Окрім того, у межах структурно-симптоматичного підходу виділяють однофакторну, двофакторну, трифакторну та чотирифакторну моделі емоційного вигорання, які, відповідно, включають такі ознаки, як емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція особистих досягнень. У межах процесуально-стадіального підходу розвиток синдрому емоційного вигорання проходить від трьох (за В. Бойком) до шести (за М. Бурішем) етапів: напруження, опір, виснаження й, відповідно, попереджальну фазу, зниження рівня власної участі, фазу емоційних реакцій, фазу деструктивної поведінки, фазу психосоматичних реакцій і фазу розчарування. Основний рушійний фактор вигорання пов'язаний із суперечностями між ступенем включеності в діяльність та отримуваною від неї віддачею. Загалом симптоми емоційного вигорання проявляються на соматичному, поведінковому, когнітивному та емоційному рівнях.
Емоційне вигорання загрожує представникам усіх професій, однак чи не найбільше потерпають від неї педагоги, психологи, соціальні працівники, медики, працівники органів внутрішніх справ і рятувальних підрозділів і батьки дітей з особливими освітніми потребами.
Ключові слова: *емоційне вигорання, професійне вигорання, стадії емоційного вигорання, ознаки емоційного вигорання, факторні моделі емоційного вигорання.*

The article considers modern scientific approaches to defining the category of “emotional burnout”. This term appeared in the 30s of the last century, but to this day there is no final definition.
In the process of studying this phenomenon, the most common terms are: “emotional burnout”, “psycho-emotional burnout”, “emotional burnout”, “burnout syndrome”, “mental burnout”, “psychological burnout”, “psychological personality burnout”, “soul burnout” and “professional burnout”.
Analyzing the scientific literature, an effective (structural-symptomatic) and procedural (procedural-stage) approach to understanding emotional burnout was identified. Representatives of the first approach consider burnout as a certain condition that includes a number of specific and stable elements (symptoms), and the other – burnout as a process consisting of successive phases (stages). In addition, within the structural-symptomatic approach, there are one-factor, two-factor, three-factor and four-factor models of emotional burnout, which respectively include such features as emotional exhaustion, depersonalization and reduction of personal achievements.
Within the procedural-stage approach, the development of emotional burnout syndrome takes place from three (according to V. Boyko) to six (according to M. Burish) stages: tension, resistance, exhaustion and, accordingly, the warning phase, reduction of self-participation, emotional reactions phase, destructive phase behavior, the phase of psychosomatic reactions and the phase of frustration. The main driver of burnout is related to the contradictions between the degree of involvement in the activity and the return received from it. In general, the symptoms of emotional burnout are manifested on the somatic, behavioral, cognitive and emotional levels.
Emotional burnout threatens members of all professions, but teachers, psychologists, social workers, doctors, law enforcement officers and rescue workers, and parents of children with special educational needs suffer the most.
Key words: *emotional burnout, professional burnout, stages of emotional burnout, signs of emotional burnout, factor models of emotional burnout.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві зростають вимоги до продуктивності та якості роботи працівників, яка можлива лише за умови професійної компетентності фахівця, його психологічного й фізичного здоров'я та психічної стійкості до появи й розвитку негативних станів, що можуть бути зумовлені стресогенністю життя та діяльності. Натепер професійні й родинні обов'язки більшості людей, незалежно від специфіки їхньої діяльності, пов'язані з великою відповідальністю, потребою швидкого прийняття рішення, самодисципліною, умінням зберігати працездатність в екстремальних умовах, емоційною віддачею, психологічним та інтелектуальним напруженням. Усе це може призводити до

виснаження психологічних і фізичних ресурсів особистості, як наслідок, до її емоційного вигорання. У зв'язку з цим необхідний комплексний підхід до вирішення цієї проблеми. Необхідно відзначити, що емоційне вигорання є складним багатокомпонентним феноменом і сьогодні не існує однозначного розуміння його сутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За американським словником Мерріама-Вебстера, поняття «вигорання» вперше з'явилося в 30-х роках XX століття й позначало явище, коли спортсмени після тривалих тренувань і змагань виснажувалися та були нездатні надалі брати участь у змаганнях. Г. Фрейденберг 1974 року запропонував термін «вигорання працівників», а в 1976 році американською дослідницею К. Маслач використано термін «емоційне вигорання». З того часу вийшло друком понад 2500 статей і книг, присвячених вивченню синдрому «професійного вигорання». За даними дослідження американського Національного інституту проблем здоров'я і професійної безпеки, у наш час більше ніж 35 млн. людей у світі страждають на клінічну форму синдрому хронічної втоми [4, с. 89].

Аналіз проблеми «емоційного вигорання» загалом розглядали А. Пайнс, Е. Аронсон, А. Чиром, Д. Дирендонк, В. Шауфели, Х. Сиксма, С. Джексона, Б. Пельман, Е. Хартман, Б. Фарбер, Г. Фирт, А. Мимс, І. Іваничи, Р. Шваб, Л. Березовська, В. Бойко, А. Брусенцев, Н. Водопянова, М. Гавриленко, М. Говорун, Д. Гошовська, В. Капцов, Н. Коновчук, М. Лаврова, Х. Маслач, М. Михайлова, Н. Намова, В. Орел, О. Подсадний, П. Сидоров, В. Слабинський, О. Старовойт, О. Старченкова, М. Сторлі, Д. Трунов, О. Іноземцева, О. Полявова, С. Усаніна, Х. Фрейденберг, Я. Чаплак, у спортсменів – Р. Павелків, М. Гриньова, Н. Бєляєва, В. Василюк, Х. Юдкіна, у педагогів – Н. Андрєєва, Н. Булатевич, І. Гроза, М. Кайдина, Л. Музичко, Л. Фальковська, К. Гавриловська, В. Овсянникова, Н. Булатевич, О. Петрусенко, Т. Колтунович, О. Ожогова, Ю. Жогно, М. Борисова, Т. Зайчикова, Н. Пелех, В. Павленко, С. Сиваш, С. Редько, О. Чичкан, Р. Грицай, А. Кучма, Т. Форманюк, Т. Солодкова; у медиків – К. Айдамедов, Д. Любимова, Н. Максимова, О. Олійник, О. Знанецька, Н. Маляр-Газда, О. Децик, Л. Лотоцька-Голуб, О. Кошкіна, Л. Дудник, В. Винокур, Т. Тимофєєва, Л. Карамова, М. Островський, О. Рибіна, Н. Карвацька, Н. Панасенко, Н. Марута, Г. Каленська, О. Чабан Л. Юрьєва; у психологів – І. Калашник, Г. Кизим, К. Малишева, М. Міщенко, Т. Попова, Н. Прокопенко, С. Харенко; у студентів – О. Кіяшко, Г. Лемко, Г. Рачук, І. Пономаренко, у працівників правоохоронних органів, рятувальних підрозділіві військовослужбовців – А. Абрамов, С. Андроник, Н. Баранюк, І. Ващенко, Н. Карпенко, Ю. Ковровський, А. Куфлієвський, Л. Леженіна, Т. Макота, І. Назаренко, О. Хайрулін, в економістів і підприємців – Н. Анненкова, І. Антоненко, І. Галецька, В. Гоблик, І. Гориславська, Г. Гнускіна, О. Камева, Л. Карамушка, Т. Щербан, Т. Шепеплевич, І. Заяц; емоційне вигорання як медична проблема – М. Березовська, А. Висоцький,Т. Гарник, Л. Кузнецова, В. Фролов, М. Пересадін; у соціальних працівників – І. Асєва, О. Доценко, О. Бусовикова, Т. Ронгинська, С. Лукомська, О. Коцкович; у сім'ях – Д. Шульженко, А. Базалева, В. Крамченкова, Л. Пілецька, Г. Соколова, Т. Титаренко, О. Кляпець; у працівників телекомунікаційного зв'язку та ІТ сфери – Н. Кутузова, К. Жеглова.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути сучасні наукові підходи до визначення категорії «емоційне вигорання».

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає В. Наумова, феномен емоційного вигорання досліджується в психології стресових станів (вигорання як результат стресу), у межах психології професійної діяльності (вигорання як форма професійної деформації) та екзистенційної психології (вигорання як стан фізичного й психічного виснаження, що виникло в результаті довготривалого перебування в емоційно напружених ситуаціях). Розвиток цього синдрому характерний для альтруїстичних професій, де домінує турбота про людей (соціальні працівники, лікарі, медичні сестри, учителі та ін.). Ознаками синдрому емоційного вигорання є хронічна втома, порушення пам'яті й уваги, порушення сну з важким засинанням і раннім пробудженням, зниження працездатності, особистісні зміни. При цьому розвиваються тривожні, депресивні розлади. Поширення синдрому емоційного вигорання поступово набуває все більших масштабів, що зумовлює підвищення інтересу до цього науковців з різних галузей, зокрема психологів, педагогів, філософів, медиків тощо [9, с. 443]. Н. Марута, О. Чабан і Г. Каленська відзначають стійкий інтерес до феномена емоційного вигорання як реакції людини, що виникає внаслідок тривалого впливу стресів середньої інтенсивності. Синдром емоційного вигорання є процесом поступової втрати емоційної, когнітивної та фізичної енергії, що виявляється в емоційному, розумовому виснаженні, фізичній утомі, особистісній відстороненості й зниженні задоволення виконанням роботи [6, с. 22–23].

Згідно з Міжнародною класифікації хвороб, у класифікаційній рубриці «Проблеми, пов'язані з труднощами управління власним життям» під номером Z.73.0 зазначається:

«Вигорання – стан повного виснаження, дійсний клінічний синдром з невротичними особливостями, а не тільки посиленням нормальної втоми від роботи». Люди із синдромом «вигорання» мають поєднання психопатологічних, психосоматичних, соматичних симптомів та ознак соціальної дисфункції. Водночас із цим спостерігаються хронічна втома, порушення пам'яті, уваги, сну з труднощами засинання та ранніми пробудженнями, особисті зміни. Також можливий розвиток тривожних, депресивних розладів, залежності від психоактивних речовин і суїцид. Загальними соматичними симптомами є головний біль, діарея, синдром «роздратованого шлунку», тахікардія, аритмія, гіпертонія [7].

Аналізуючи наукову літературу, можемо виділити такі основні підходи до визначення емоційного вигорання та його ознак: результативний (структурно-симптоматичний) і процесуальний (процесуально-стадіальний). Представники першого підходу розглядають вигорання як певний стан, що включає в себе низку конкретних і стабільних елементів (симптомів), а іншого – вигорання як процес, який складається з послідовних фаз (стадій) [5, с. 27].

Результативний підхід має кілька моделей емоційного вигорання. Відповідно до однофакторної моделі, представниками якої є А. Пайнс, Е. Аронсон, А. Чиром, вигорання – це стан фізичного, емоційного та когнітивного виснаження, що викликаний тривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях. Виснаження є головною причиною, а інші прояви дисгармонії переживань і поведінки є наслідками [15, p. 33]. У двофакторній моделі, яку представляють Д. Дирендонк, В. Шауфели, Х. Сиксма, синдром вигорання являє собою двомірну конструкцію, що складається з виснаження та деперсоналізації [16, p. 77]. Перший компонент, який назвали «афективним», належить до сфери скарг на своє здоров'я, фізичне самопочуття, нервове напруження, емоційне виснаження. Другий – деперсоналізація – проявляється в зміні ставлення до себе й оточуючих людей. Найбільш поширеною концепцією результативного підходу є трифакторна модель К. Маслач, С. Джексона, Б. Пельман, Е. Хартман і Б. Фарбер. Вигорання за цими авторами – це реакція-відповідь на тривалі стреси міжособистісних комунікацій, яка включає три компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію особистих досягнень. Емоційне виснаження проявляється у відчутті емоційного перенапруження та у відчутті спустошеності, вичерпаності власних емоційних ресурсів. Людина відчуває, що не може працювати так, як раніше, утрачає інтерес до вирішення професійних питань. Цей стан проявляється відчуттям «приглушення», «притуплення» емоцій. Деперсоналізація являє собою тенденцію розвивати негативне, цинічне ставлення до інших людей. Контакти з оточуючими стають знеособленими та формальними. Негативні установки, що виникають, можуть спочатку мати прихований характер і стримуватися всередині. З часом усе частіше виникають спалахи роздратування, які призводять до конфліктних ситуацій [13, p. 246]. О. Ожогова в дослідженні показала, що для професіоналів з відсутністю або незначною вираженістю емоційного вигорання характерне гармонійне співвідношення компонентів у системі життєвих орієнтацій і переважання таких термінальних цінностей, як «духовне задоволення», «творчість» та «активне соціальне життя». У працівників з частково або повністю сформованим синдромом спостерігається неузгодженість у системі життєвих орієнтацій і домінуванні термінальних цінностей – «збереження власної індивідуальності», «розвиток себе» та «високе матеріальне становище» [8, с. 27]. Редукція особистих досягнень проявляється як зниження відчуття компетентності в роботі, незадоволеність собою, зменшення цінності своєї діяльності, негативне сприйняття себе як професіонала й особистості. Унаслідок цього в людини поступово знижується як професійна, так й особиста самооцінка, з'являється відчуття власної неспроможності та байдужості до роботи. В. Бодров відзначає, що люди з низькою самооцінкою справляються зі стресом гірше, ніж люди з високою самооцінкою, якщо ж лікарі оцінюють себе в професії досить високо, менша ймовірність, що вони будуть інтерпретувати багато подій у роботі як стресові й, відповідно, менше будуть піддаватися ризику емоційного вигорання. Характерною особливістю позиції К. Маслач і її колег є акцентування уваги на професійному характері синдрому вигорання, розгляді його як результату професійних проблем, а не психіатричного синдрому. На думку Н. Гришіної, вигорання не обмежується професійною сферою та стресогенним характером діяльності людини. Утрата людиною відчуття сенсу своєї професійної діяльності, знецінення зусиль і втрата віри в сенс життя переживається як внутрішньоособистісний конфлікт [5]. Чотирифакторна модель (Г. Фирт, А. Мимс, І. Іваничи, Р. Шваб) передбачає, що один із елементів (емоційне виснаження, деперсоналізація або редукції особистих досягнень) поділяється на два окремі фактори.

Особливість процесуально-стадіального підходу до розуміння емоційного вигорання полягає в тому, що тут акцент робиться на етапах його розгортання. Так, Т. Теміров зазначає, що емоційне вигорання є процесом, який розвивається у просторі та часі [11]. В. Шауфелі,

Д. Ензман, Х. Маслач визначають вигорання як процес ерозію психічної енергії, що виникає непомітно для людини, розвивається досить повільно, немає зворотного шляху та часових обмежень і призводить до загального виснаження [17]. Такі дослідники, як В. Бойко, М. Буріш, І. Галецька, Д. Міллер, М. Мелох, П.Сидоров та А. Парняков, С. Черніс, виділяють конкретні стадії вигорання й аналізують кожну з них.

За даними В. Бойко, розвиток синдрому емоційного вигорання відбувається в три фази: напруження – спостерігається зниження настрою, дратівливість і депресивні реакції; опір – характерна захисна поведінка за типом «неучасті», прагнення уникати впливу емоційних факторів та обмеження власного емоційного реагування у відповідь на незначні психотравмуючі впливи, проявляється «економія емоцій», у результаті чого спілкування стає поверховим і формальним, а потім міжособистісні взаємодії в усіх інших сферах життя стають регламентованими та вибірковими; виснаження – знижується енергетичний тонус, настрій і з'являється відчуття безперспективності, психовегетативні порушення та соматичні симптоми у вигляді больових відчуттів, розладів серцево-судинної й інших систем, підвищується рівень тривоги з ознаками дезорганізації психічної діяльності [1]. На думку М. Буриша, вигорання проходить у розвитку 6 фаз: попереджальну, фазу зниження рівня власної участі, фазу емоційних реакцій, фазу деструктивної поведінки, фазу психосоматичних реакцій і фазу розчарування. Основний рушійний фактор вигорання пов'язаний із суперечностями між ступенем включеності в роботу й отримуваною від неї віддачею [3, с. 22–23]. І. Галецька розглядає професійне вигорання як процесуальну модель, динамічний процес, що розвивається в часі та проходить три основні стадії: характеризуються спочатку зростанням емоційного виснаження, унаслідок якого виникають негативні установки до суб'єктів професійної діяльності та створюється емоційна дистанція в професійних стосунках для подолання виснаження. Водночас паралельно розвивається негативне ставлення до власних професійних досягнень (редукція професійних досягнень) [2, с. 89]. Д. Міллер, М. Мелох уважають, що емоційне вигорання проходить чотири стадії: ентузіазм, стагнацію, фрустрацію та апатію. Ентузіазм є емоційним станом працівника, коли той бажає бути завжди корисним і характеризується надмірною чутливістю до потреб суб'єктів професійної діяльності, має нереалістичні очікування щодо роботи. Стагнація проявляється в зменшенні очікувань до нормальних меж і характеризується виплеском особистого невдоволення назовні. Фрустрація характеризується появою сумнівів щодо власної компетенції, зменшенням толерантності та співчуття, як наслідок, виникає механізм захисту у формі обмеження професійних контактів. Апатія стає захистом від хронічної фрустрації, з'являється байдужість і депресія [14, p. 213]. С. Черніс також розглядає три стадії розгортання емоційного вигорання, яке аналізується як процес негативної зміни поведінки у відповідь на стресовий характер навколишнього середовища: перша стадія характеризується наявністю дисбалансу між вимогами середовища й ресурсами, що зумовлюють виникнення стресового стану; для другої стадії притаманна короткотермінове емоційне напруження, утома та виснаження; для третьої стадії – зміна мотиваційної сфери особистості та її поведінки, де провідним симптомом є цинічне ставлення до оточення [12, p. 10].

П. Сидоров та А. Парняков визначають синдром емоційного вигорання як процес поступової втрати емоційної, когнітивної й фізичної енергії, який проявляється в симптомах емоційного, розумового виснаження, фізичної втоми, особистої відстороненості й зниження задоволення від виконання роботи [10]. Отже, з позиції процесуального підходу вигорання – це процес, який починається з напруження, є результатом протиріччя між очікуваннями, ідеалами, бажаннями особистості й вимогами суворого повсякденного життя.

Висновки з проведеного дослідження. Незважаючи на те що сьогодні існує значна кількість досліджень цього феномена, термін «емоційне вигорання» не належить до чітко визначених понять у системі психологічних знань. У наукових працях і дослідженнях використовуються різні варіанти перекладу англійського терміна «burnout»: «емоційне вигорання», «психоемоційне вигорання», «емоційне згорання», «синдром згорання», «психічне вигорання», «психологічне вигорання», «психологічне вигорання особистості», «вигорання душі» та «професійне вигорання».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 474 с.

2. Галецька І.І. Особливості емоційного вигорання менеджерів з різним рівнем самоактуалізації. *Актуальні проблеми психології.* Т. 5. Вип. 6. 2007. С. 89–95.

3. Карамушка Л.М., Гнускіна Г.В. Психологія професійного вигорання підприємців : монографія. Київ : Логос, 2018. 198 с.

4. Прогнозування та запобігання синдрому професійного вигорання і хронічної втоми учителів фізичної культури / О.М. Киселиця, А.М. Богданюк, Л.В. Гуліна, Р.М. Свекла. *Молодий вчений*. 2018. № 3.3 (55.3). С. 89–92.

5. Маляр-Газда Н.М. Емоційне вигорання – актуальна проблема медицини сьогодні. *Проблеми клінічної педіатрії.* 2015. № 3. С. 27–31.

6. Марута Н.О., Чабан О.С., Каленська Г.Ю. Особливості емоційного вигорання в працівників сфери охорони неврологічного та психічного здоров'я. *Міжнародний неврологічний журнал*. 2019. № 7 (109). С. 22–30.

7. Международная классификация болезней (10-й пересмотр) / под ред. Н.Ю. Нуллера, С.Ю. Циркина. Москва : Сфера, 2005. 307 с.

8. Ожогова Е. Г. Взаимосвязь синдрома «психического выгорания и особенностей ценностно-смысловой сферы у педагогов. *Психологический журнал*. 2008. Т. 5. № 3. С. 17–28.

9. Освіта дорослих : енциклопедичний словник / упоряд. : Н.Г. Протасова, Ю.О. Молчанова, Т.В. Куренна ; ред. рада : В.Г. Кремень, Ю.В. Ковбасюк, Н.Г. Протасова та ін. ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України та ін. Київ : Основа, 2014. С. 443.

10. Сидоров П.И., Парняков А.В. Клиническая психология. Москва : Гэотар-Медиа, 2010. 880 с.

11. Темиров Т.В. Психологические закономерности динамики психического выгорания личности педагога : автореф. дисс. … докт. психол. наук : 19.00.07. Нижний Новгород, 2011. – 44 с.

12. Cherniss C. Long-term consuences of burnout: An exploratory study. *Journal of Organizational Behavior.* 1992. Vol. 13 (1). P. 1–11.

13. Maslach C., Pines A. Burnout: The loss of human caring. *Experiencing Social Psychology*. N. Y. : Knopf, 1979. P. 246.

14. Miller D. Stress and Burnout in HIV. *AIDS.* 1996. Vol. 10 (supl.). P. 213–219.

15. Pines A.M. Burnout: An existential perspective. *Professional burnout: Recent developments in the theory and research* / Ed. W.B. Shaufeli, Cr. Maslach & T. Marek. Washington DC : Taylor & Francis, 1993. P. 33–51.

16. Schaufeli W.B., Enzmann D. The burnout companion to study & practice; a critical analysis. London : Taylor and Francis, 1998. P. 77–85.

СЕКЦІЯ 7
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК, ЯКІ БЕРУТЬ БЕЗПОСЕРЕДНЮ УЧАСТЬ В ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

DETERMINATION OF PERSONALITY TYPE OF THE PERSONNEL OF THE AIRBORNE ASSAULT FORCES WHO TAKE DIRECT PART IN JOINT FORCES OPERATION

УДК 159.947
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.26

Кравченко К.О.
к.психол.н.,
т. в. о. начальника науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бура Ю.С.
молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем психофізіологічних досліджень науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Оцінювання особистісних характеристик є одним із ефективних шляхів визначення військовослужбовців, які за особливостями свого характеру та домінуючим психічним станам є найбільш надійними й ефективними під час службово-бойової діяльності.

У статті наведено деякі результати емпіричних досліджень, які проведені в частинах Десантно-штурмових військ Збройних Сил України з 2019 по 2020 роки. У дослідженні брали участь 173 військовослужбовці – учасники бойових дій на сході України. Оскільки проведене дослідження було досить об'ємним, його результати будуть висвітлені в серії наукових публікацій.

Метою цієї частини дослідження було визначити типи особистості, які притаманні кращим військовослужбовцям Десантно-штурмових військ. Дослідження побудоване так. Воно мало два напрями роботи: перший – це проведення діагностичних методик із військовослужбовцями; другий – проведення опитування безпосередніх командирів тих підрозділів, військовослужбовці яких брали участь у дослідженні, з метою виділення еталонної групи. Необхідність виділення еталонної групи полягала в такому: визначення певних осіб серед загального числа досліджуваних, показники психологічних характеристик яких будуть визначатися як найкращі й необхідні для забезпечення ефективного ведення бойових завдань. Опитування безпосередніх командирів складалося лише з одного питання: «Кого зі своїх підлеглих Ви можете охарактеризувати як військовослужбовця, який ефективно виконував завдання в районі ведення бойових дій». Тут дуже важливо підкреслити саме виконання бойових завдань, а не будь-які інші характеристики, наприклад, гарну дисципліну, гарні стосунки з колективом тощо. До першої-еталонної групи увійшли 18 військовослужбовців, до другої групи – 155 військовослужбовців.

Шляхом виділення еталонної групи та подальшого порівняння визначених типологічних показників з іншою групою мета, яку ставили перед собою дослідники, досягнута.

Результати проведеного дослідження можна використовувати під час визначення кандидатів для проходження служби в лавах Десантно-штурмових військ Збройних Сил України за умови, що будуть унесені певні зміни до Інструкції з організації професійно-психологічного відбору в Збройних Силах України. Також отримані результати можуть використовуватися військовими психологами під час проведення внутрішньої роботи (психологічної підготовки та психокорекційних заходів) для досягнення особовим складом показників кращих представників свого роду військ.

Ключові слова: *військовослужбовці, Десантно-штурмові війська, типологічні особливості, учасники бойових дій, психологічні характеристики, операція Об'єднаних сил, професійно-психологічний відбір.*

The article presents some results of empirical research that was conducted in the units of the Airborne Assault Forces of the Armed Forces of Ukraine from 2019 to 2020. 173 military personnel – the combatants in eastern Ukraine participated in the study. As the study was quite extensive, the results will be reported in the Scientific Publications Series.

The purpose of this part of the study was to determine the personality types that are inherent in the best personnel of the Airborne Assault Forces. The study was structured as follows. It had two areas of work: the first was diagnostic techniques with the military; the second was interview of direct commanders of those units whose personnel took part in the study, in order to select the reference group. The need to select the reference group was as follows: identification of certain persons among the total number of persons under investigation, indicators of psychological characteristics of which will be determined as the best and necessary to ensure effective combat missions. The interview of direct commanders consisted of only one question: "Which of your subordinates can you describe as a soldier who effectively performed tasks in the area of hostilities?" It is very important to emphasize here precisely the performance of combat tasks, and not any other characteristics, such as good discipline, good relations with the team and so on. The first reference group included 18 personnel, the second group – 155.

The goal of researchers was achieved by selecting the reference group and then comparing of certain typological indicators with another group.

The results of the study can be used to identify candidates for service in the Airborne Assault Forces of the Armed Forces of Ukraine, provided that certain changes will be made to the Instruction on the organization of professional and psychological selection in the Armed Forces of Ukraine. The results can be used by military psychologists for internal work (psychological training and psycho-correctional measures) to achieve the performance of the best military representatives.

Key words: *personnel, the Airborne Assault Forces, typological features, combatants, psychological characteristics, Joint Forces operation, professional and psychological selection.*

Постановка проблеми. Ведення бойових дій на сході України висувають певні вимоги не тільки до професійної підготовки військовослужбовців, а й до переліку їхніх психологічних характеристик і певних професійно важливих якостей. Причому варто зазначити, що професійна придатність, ефективність і надійність службово-бойової діяльності (як і будь-якої іншої професійної діяльності) залежить від низки чинників, одним із яких є індивідуально-психологічні особливості військовослужбовця. Фахівці психологічного профілю приділяють велику увагу дослідженню індивідуальних особливостей людини, які, з одного боку, є сталими, базисними характеристиками конкретної особистості, а з іншого боку, у повному обсязі визначають індивідуальні поведінкові реакції та психологічні стани, що впливають на ефективність і надійність діяльності, що у військовій справі є досить вагомим аргументом.

Як зазначають М. Окландер та І. Жарська, тип особистості – це сукупність психологічних характеристик особи, що зумовлюють відносно постійні й послідовні реакції на вплив чинників навколишнього середовища [1, с. 75].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійно важливі психологічні характеристики особистості цікавлять науковців у різних своїх аспектах застосування. Так, наприклад, Е. Винесейл виокремлює дванадцять рис особистості пілотів, які можуть бути причиною виникнення помилок і надзвичайних ситуацій у льотній діяльності [2, с. 4238–4244]. С. Лагер зазначав, що особистість характеризується сукупністю синдромів (групи рис особистості), а оскільки надійність діяльності корелює зі змінами цих синдромів, то її можна прогнозувати на основі вивчення сукупності рис особистості конкретно взятої людини [3, с. 261]. І. Коровикова стверджує, що особистісна сфера суб'єкта діяльності має регулятивний вплив, який значною мірою визначає кінцевий результат діяльності й проявляється через закономірності формування та динаміки ставлення людини до своєї діяльності [4, с. 126–127].

Вивченням окремих аспектів психологічних характеристик військовослужбовців займалися такі науковці: М. Варій, З. Зонь, М. Корольчук, К. Кравченко, В. Крайнюк, В. Марченко, П. Криворучко та інші, зокрема в рамках вирішення проблеми професійно-психологічного відбору – Н. Агаєв, В. Вайсман, Т. Грицевич, О. Капінус, Е. Литвиненко, А. Неурова, Г. Ржеський, І. Сапов, А. Солодков, Д. Сохадзе, В. Стасюк та інші. Незважаючи на численні дослідження, питання щодо психологічних характеристик, а саме визначення типу особистості військовослужбовців підрозділів Десантно-штурмових військ, залишаються мало дослідженими.

Отже, оцінювання особистісних характеристик є одним із ефективних шляхів визначення військовослужбовців, які за особливостями свого характеру та домінуючим психічним станам є найбільш надійними й ефективними під час службово-бойової діяльності. Цим і зумовлена актуальність обраної тематики дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – визначити типи особистості, які притаманні кращим військовослужбовцям Десантно-штурмових військ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати, отримані за методикою визначення типу особистості й можливих особистісних розладів (Дж. Олдхема, Л. Морріса), наведені в таблиці 1.

Як показано в таблиці 1, для *першої-еталонної групи* характерні такі типологічні показники: «сумлінний» (8,29), «пильний» (7,14), «самовпевнений» (6,57), «діяльний та агресивний» (6,14) – і показники, які мають найменший прояв: «чуттєвий» (3,86) і «відлюдник» (2,71). *Другій групі* притаманні такі особливості: «сумлінний» (6,41), «авантюрний» (5,82), «пильний» (5,74) та «самовпевнений» (5,47).

На нашу думку, є доцільним проаналізувати саме достовірні відмінності між групами, тобто зрозуміти, чому безпосередні командири визначили саме цих військовослужбовців як кращих та ефективніших під час ведення бойових дій. Ми бачимо, що достовірні відмінності між групами досліджуваних визначені за такими показниками: «сумлінний», «пильний» – найбільші показники, «чуттєвий» і «відлюдник» – найменші показники. Дамо більш повну характеристику цим типам особистості, які визначають автори методики.

Сумлінний тип особистості – це люди високих моральних принципів, вони дуже обов'язкові, не дозволяють собі відпочити до тих пір, поки робота не виконана й не виконана правильно. Вони віддані своїм родинам, своїй справі, своїм начальникам. Наполеглива праця для них – норма [5, с. 27–28].

Розглянемо більш детально характеристики сумлінного типу особистості, які визначають автори методики. Таких осіб можна описати так: працюють важко й ретельно (але досягають середніх результатів), позитивні, веселі, завжди дотримуються моральних та етичних норм, чого очікують і від інших людей, намагаються вибрати найкращу стратегію поведінки або діяльності (хоча рішення керівника для них завжди правильне), розбивають своє завдання на дрібні деталі й не можуть пропустити жодного моменту, їх складно відхилити від наміченої цілі, уважають за краще добре продумані дії, хороші організатори, намагаються розчистити поле діяльності навколо себе і зрідка допускають серйозні ексцеси, вони ніколи не забувають

Таблиця 1

Результати за методикою визначення типу особистості й можливих особистісних розладів (Д.Ж. Олдхема, Л. Морріса)

Показники	Група 1 (еталонна група)		Група 2		Критерій Стьюдента
	$\dot{X}_1 \pm \delta_1$		$\dot{X}_2 \pm \delta_2$		
Пильний	**7,14**	2,97	**5,74**	3,77	1,847**
Відлюдник	**2,71**	2,06	4,94	2,90	–4,137***
Ідіосинкратичний	4,86	3,18	4,53	3,34	0,411
Авантюрний	4,43	3,87	**5,82**	3,49	–1,463
Діяльний	**6,14**	2,97	5,06	2,52	1,488
Драматичний	4,86	4,10	4,71	2,78	0,153
Самовпевнений	**6,57**	2,94	**5,47**	2,60	1,523
Чуттєвий	**3,86**	2,04	5,24	2,72	–2,614***
Відданий	4,14	0,38	4,26	2,85	–0,496
Сумлінний	**8,29**	1,70	**6,41**	2,96	4,016***
Дозвільний	4,86	3,08	**3,71**	2,80	1,515
Агресивний	**6,14**	2,73	5,06	2,31	1,616
Саможертовний	4,57	3,82	**3,76**	2,54	0,873
Серйозний	4,43	1,62	4,50	2,16	–0,170

як позитивні, так і негативні моменти, що відбуваються в стосунках із людьми, і навряд чи що-небудь кому-небудь можуть пробачити.

Пильний тип особистості. Йому притаманні такі особливості: уважність, винятковe розумінням навколишнього середовища (можна порівняти з постійно діючим рентгеном, який просвічує ситуації й людей), постійна готовність ухилитися робить їх небезпечними супротивниками (особливо в ділових відносинах), володіють специфічною здатністю до сприйняття (вони негайно помічають помилкові повідомлення, приховані спонукання, ухилення, спотворення правди або спроби ввести їх в оману, вони обдаровані спостерігачі), дуже чуттєві до прояву несправедливості, прислухаються виключно до себе, не шукають порад ззовні, легко приймають рішення й можуть самі про себе піклуватися, обережні в ділових відносинах (уважають за краще дізнатися про людину якомога більше, перш ніж контактувати з нею), хороші слухачі, вловлюють найтонші інтонації, дуже спритні (особливо, якщо вони нападають), роблять велику ставку на відданість і лояльність (інтенсивно працюють, щоб заслужити це, і ніколи не беруть «авансів») [5, с. 68, 72–75].

Далі розглянемо достовірні відмінності, які найменше проявляються в першій-еталонній групі. Наш аналіз будемо проводити від зворотного, тобто визначатимемо характеристики особистості, які повинні бути відсутні у військовослужбовців.

Згідно з описом ***чуттєвого типу особистості***, можемо зробити такі висновки щодо нашої першої-еталонної групи. Їм притаманні мінімізація спектру емоцій у відносинах, відсутність завищених вимог до особистого комфорту й достатку, відсутність міцних емоційних зв'язків з родиною та друзями, мінімум почуттів, відсутність переживання щодо думки оточуючих, притаманні відчайдушні спонтанні рішення без усвідомлення кінцевої мети, непереймання через прояви власної нетактовності щодо інших, можуть нехтувати заздалегідь визначеним сценарієм певної діяльності, не мають схильності до скритності думок і почуттів [5, с. 79–80].

Мінімальний прояв ***типу відлюдника*** дає нам такі характеристики еталонної групи: люблять компанії, не люблять знаходитися наодинці, мають необхідність взаємодіяти з іншими людьми для задоволення власних потреб, роблять достатній акцент на інтимні стосунки, але вони для них лише задоволення фізіологічних потреб, не байдужі до отримання задоволення, подобається коли хвалять [5, с. 123–124].

З таблиці 1 видно, що в першій-еталонній і другій групах мають місце досить високі прояви інші типи особистості.

Так, наприклад, у першій і другій групах проявляється такий показник, як «***самовпевнений***» (6,57 і 5,47 відповідно). Оскільки відсутні достовірні відмінності, ми можемо сказати, що ця характеристика є загальною для всіх військовослужбовців Десантно-штурмових військ. Дамо стислу характеристику: лідери, їм притаманна зірковість, породжена самоповагою, самосвідомістю, віра в себе, високі амбіції, цілеспрямованість, вони знають чого хочуть, багато з них мають талант залучати інших до виконання поставленого завдання, прекрасно знають, як працювати

з масами, як і куди їх вести, вони не мають сумнівів щодо того, що вони унікальні, геніальні й що в них є особливе призначення в цьому світі, очікують від інших тільки доброго ставлення до себе, можуть скористатися перевагою сил і здібностей інших людей для досягнення своїх цілей (вони проникливі в ділових відносинах), дуже люблять досягати вершин і насолоджуються перебуванням там, люблять представляти себе героями, зірками або кращими у своїй професії, люблять похвалу [5, с. 31–34]. Загалом, на нашу думку, прояв самовпевненості й описаних вище індивідуальних характеристик пов'язаний із певними традиційними особливостями Десантно-штурмових військ, про що свідчить їх гасло «Ніхто крім нас». Тобто це більше не індивідуальні особливості, а все ж таки певний стереотип, який накладає свій відбиток.

Як зазначають автори методики, самовпевнений тип у поєднанні з сумлінним типом (що спостерігається в обох групах досліджуваних) протидіє прихильності до застрягання на деталях, надає більшої гнучкості й варіативності у вирішенні питань. Авантюрному типу (що характерно тільки для другої групи досліджуваних) він надає сміливості і штовхає до всіляких ризикованих дій, будь-яка особистість під час володіння достатньою часткою самовпевненості має гарантії на успіх.

У першій-еталонній групі мають прояв також показники «діяльнісний» та «агресивний». Вони не мають достовірної різниці з другою групою, але все ж таки на загальний психологічний портрет військовослужбовців першої-еталонної групи мають певний дотичний вплив. ***Діяльнісний тип*** характеризується своєю активністю, пошуком нових вражень, відсутню обмеження в коханні, задоволенні та ризиках, мають схильність відсторонюватися від реальних проблем (коли вони стають травматичними для них саме з психологічного погляду) [5, с. 131–133]. ***Агресивний тип*** – люди сильні своєю натурою, відповідальні, вони ніколи не сховаються від ворога, можуть добре працювати в досить складних умовах і в небезпечних ситуаціях, не дозволяючи брати над собою верх хвилюванням і побоюванням, вони фізично сильні й часто з насолодою беруть участь у спортивних змаганнях, особливо там, де найбільш тісний контакт із суперником [5, с. 156–157].

Варто також звернути увагу на ***авантюрний тип***, який притаманний другій групі. Люди авантюрного типу мають власну систему цінностей (на них не сильно впливають інші люди або норми суспільства), люблять ризик і зазвичай беруть участь у найнебезпечніших ситуаціях, не надто хвилюються про інших (уважають, що кожен сам може про себе подбати), мужні, фізично міцні й жорсткі, зметуть зі шляху будь-кого, хто наважиться скористатися їхньою перевагою, вони не відчувають провини за минуле й занепокоєння за майбутнє, оскільки живуть одним днем [5, с. 102–103].

Отже, спробуємо зробити деякі висновки щодо результатів, які отримані за методикою Дж. Олдхема та Л. Морріса. Варто одразу зазначити, що під час інтерпретації результатів дослідження за цією методикою досить важко спиратися на отримані статистичні показники. За деякими шкалами, такими як «самовпевнений», «діяльний», «агресивний» у першій групі та «авантюрний» у другій групі, відсутні достовірні відмінності, але це не означає, що ці показники не впливають на загальний психологічний портрет тієї чи іншої групи досліджуваних. Десь вони загострюють показники основних шкал, а в деяких випадках, навпаки, пом'якшують.

1. Модель психологічного портрету першої-еталонної групи має такий вигляд:

$$\frac{\begin{matrix}\textit{Сумлінний}\\ \textit{Пильний}\end{matrix}}{\begin{pmatrix}\text{основні складники,}\\ \textit{найвищі показники}\end{pmatrix}} + \frac{\begin{matrix}\textit{Чуттєвий}\\ \textit{Відлюдник}\end{matrix}}{(\textit{найменші показники})} + \frac{\begin{matrix}\textit{Самовпевнений}\\ \textit{Діяльнісний}\\ \textit{Агресивний}\end{matrix}}{(\textit{другорядні показники})}$$

Модель психологічного портрету військовослужбовців другої групи має такий вигляд:

$$\frac{\begin{matrix}\textit{Сумлінний}\\ \textit{Пильний}\end{matrix}}{\begin{pmatrix}\text{основні складники,}\\ \textit{найвищі показники, що мають достовірні відмінності}\end{pmatrix}} + \frac{\begin{matrix}\textit{Чуттєвий}\\ \textit{Відлюдник}\end{matrix}}{(\textit{найменші показники})} + \frac{\begin{matrix}\textit{Самовпевнений}\\ \textit{Авантюрний}\end{matrix}}{(\textit{другорядні показники})}$$

2. Індивідуально-типологічні особливості, що притаманні військовослужбовцям Десантно-штурмових військ, які проявляють себе найкраще під час виконання бойових завдань, мають таку структуру.

Професійний складник – добре виконують завдання в екстремальних умовах, оскільки фізично сильні, цілеспрямовані, мають відсутність завищених вимог до власного комфорту, відповідальні, сміливі, перебувають у постійній готовності; планують виконання завдань, але за необхідності проявляють гнучкість у намічених планах; розумний ризик; організаторські здібності; добре орієнтуються в навколишньому середовищі, ситуації, інших людях (добре розвинуті уважність і сприйняття).

Морально-етичний складник – високі моральні принципи, які пов'язані з вірністю родині, справі, командиру; наказ начальника завжди правильний; чуттєві до прояву несправедливості; етичні норми специфічні, через які зовсім не переймаються.

Емоційно-вольовий складник – позитивні; емоції мають поверховий характер; активні; рідко пробачають; мінімізація прояву почуттів (контроль емоцій); відсутність міцних емоційних зв'язків (переконані, що кожен може сам піклуватися про себе); схильність відсторонюватись від проблем, що мають особистий травматичний характер; самостійні.

Соціальний складник – люблять компанії; не зважають на думку оточуючих (при цьому люблять, щоб їх хвалили); задовольняють власні потреби через спілкування з іншими (користь); важливі інтимні стосунки (розглядаються як задоволення фізіологічних потреб), схильні до закоханості (але це почуття не глибоке та швидко проходить).

3. Структура індивідуально-типологічних особливостей другої групи якісно майже не відрізняється від еталонної групи, але, безумовно, має кількісні відмінності, що можна побачити з таблиці 1.

Методика Дж. Олдхема та Л. Морріса, крім визначення типу особистості, дає можливість визначити ймовірні психічні розлади особистості, які можуть виникнути у військовослужбовців у результаті участі в бойових діях.

Розглянемо розлад особистості, який може виникнути в сумлінного типу. *Обсесивно-компульсивний розлад* особистості (автори методики називають його *нав'язливо-примусовий розлад*) – розлад особистості, що, за визначенням МКХ-10, характеризується надмірною стурбованістю порядком, увагою до деталей, перфекціонізмом, особистісним контролем і потребою контролювати власне середовище за рахунок гнучкості, відкритості й ефективності. Особи із цим розладом можуть часто приділяти велику увагу роботі та жертвувати дружніми стосунками й відпочинком [6].

Обсесивно-компульсивний розлад особистості відрізняється від обсесивно-компульсивного розладу, який належить до категорії неврозів. При цьому обидва розлади мають деякі спільні ознаки, такі як ритуалістична (компульсивна) поведінка, схильність до порядку, потреба в організації, накопичення непотрібних речей. Але відмінністю є власне ставлення людини до подібної поведінки: людина з обсесивно-компульсивним неврозом виконує компульсивні дії не за власним бажанням, а для заспокоєння тривоги, тоді як людина з розладом особистості вважає їх раціональними та правильними.

Для людини із цим розладом особистості дії та переконання інших часто є поляризованими («правильними» або «неправильними»), що призводить до проблем у міжособистісних стосунках. Незадоволення людини діями інших часто переростає в гнів [7, с. 15]. Люди з обсесивно-компульсивним розладом особистості часто є песимістами та схильні до депресії, у тому числі клінічної [8, с. 438]. Іноді це призводить до ризику самогубства [9, с. 186].

Наступний розлад, який притаманний пильному типу особистості, – *параноїдальний розлад особистості*. Згідно з МКХ-10, цей розлад особистості характеризується надмірною чутливістю до невдач, неможливістю прощати образи, підозрілістю й схильністю до перекручення дійсності шляхом тлумачення нейтральних або дружніх дій оточуючих як ворожих чи зневажливих. Спостерігаються повторні необґрунтовані підозри партнера в невірності, войовниче й завзяте відстоювання власної правоти. Такі особи схильні до перебільшеної самооцінки. Часто має місце перебільшена зарозумілість [6].

Нарцистичний розлад особистості може виникнути в самовпевненого типу особистості (він притаманний для двох груп досліджуваних). У психіатрії нарцисизмом називається розлад особистості, що характеризується патологічною егоцентричністю, егоїзмом, пихатістю. При цьому індивідууми, які страждають на цей розлад, досягають великих висот у житті, які їх усе ж не задовольняють. Нарцистичний розлад особистості характеризується переконаністю людини у власній унікальності, особливому високому становищі, перевазі над рештою сірою масою людей, завищенням самооцінки та думками про власні таланти й досягнення. Нарцистичний розлад особистості також є станом, за якого людина поглинена власними фантазіями про успіхи, вона чекає й вимагає від оточуючих повного підпорядкування та любові, беззаперечного послуху. Такі люди шукають підтвердження своєї унікальності й значущості, при цьому не вміють проявляти співчуття, думають, що звільнені від правил, яким підкоряються всі навколо.

Частковою ознакою є переконаність у тому, що всі навколо цієї людини заздрять [10].

Отже, з огляду на те що кожна риса особистості може являти собою норму, акцентуацію та розлад (згідно з DSM-IV), ми можемо припустити, що в разі впливу стрес-факторів бойової обстановки на військовослужбовців у них можуть розвинутися такі розлади особистості: обсесивно-компульсивний, параноїдальний і нарцистичний – перша-еталонна група; антисоціальний і всі перераховані розлади особистості, що притаманні першій групі, – друга група досліджуваних.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, проведене дослідження дало змогу визначити типи особистості, які притаманні кращим представникам підрозділів Десантно-штурмових військ, оцінити достовірні відмінності з іншими військовослужбовцями, проаналізувати можливі розлади особистості, що можуть з'явитися у зв'язку з участю в бойових діях. Результати проведеного дослідження можна використовувати під час визначення кандидатів для проходження служби в лавах Десантно-штурмових військ Збройних Сил України за умови, що будуть унесені певні зміни до Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України, а саме включення методики визначення типу особистості й можливих особистісних розладів (Дж. Олдхема, Л. Морріса) до переліку методик, що використовуються зараз. Також отримані результати можуть використовуватися військовими психологами під час проведення внутрішньої роботи (психологічної підготовки та психокорекційних заходів) для досягнення особовим складом показників кращих представників свого роду військ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Окландер М., Жарська І. Поведінка споживача : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 208 с. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4618/1/%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%87%D0%B0.pdf (дата звернення: 12.08.2020).

2. Venesiable E. It fattore unamo negli incidenti divolo. *Minerva Med.* 1974. Vol. 65. № 81. P. 4238–4244.

3. Lager C. Pilot reability. The Royal Institute of Technology. Stokgolm, 1974. P. 261.

4. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов. Москва, 2001. 511 с.

5. Олдхэм Дж., Моррис Л. Узнай себя. Автопортрет вашей личности. Москва : Вече, 2007. 544 с.

6. Міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду. URL //https://mkb-10.com/index.php?pid=4251 (дата звернення: 14.08.2020).

7. Obsessive-Compulsive Personality Disorder and Behavioral Disinhibition / Villemarette-Pittman, R. Nicole, M. Stanford, K. Greve, R. Houston, Ch. Mathias. *The Journal of Psychology.* 2004. № 138 (1). P. 5–22.

8. Pilkonis P.A., Frank E. Personality pathology in recurrent depression: nature, prevalence, and relationship to treatment response. Am J Psychiatry 145. 1988. P. 435–441.

9. Raja M., Azzoni A. The impact of obsessive-compulsive personality disorder on the suicidal risk of patients with mood disorders. *Psychopathology.* 2007. № 40 (3). P. 184–190.

10. Павленко Т.М. Розлади особистості: розвиток уявлень, сучасні класифікації, погляди на терапію. *Спеціалізований медичний портал.* URL: https://health-ua.com/article/36225-rozladi-osobistost-rozvitok-uyavlen-suchasnklasifkatc-poglyadi-na-terapyu (дата звернення: 15.08.2020).

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ РІВНЯМИ САМОЕФЕКТИВНОСТІ Й ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ЇХ РОЛЬ У БЛАГОПОЛУЧЧІ ОСОБИСТОСТІ

RESEARCH OF CORRELATION FEATURES BETWEEN THE LEVELS OF SELF-EFFECTIVENESS AND PERFECTIONISM AND ITS ROLE IN PERSON'S WELL-BEING

УДК 159.9.072
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.27

Сняданко І.І.
д.психол.н., доцент,
завідувач кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Бойко А.О.
аспірантка кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Стаття присвячена аналізу результатів дослідження особливостей взаємозв'язку між рівнем самоефективності й рівнем перфекціонізму. Здійснено аналіз понять: самоефективність, перфекціонізм, тривога, самокритичний перфекціонізм, благополуччя особистості. Розглянуто різні підходи до розуміння перфекціонізму, а саме підхід К. Аткінса, Д. Данклі, Дж. Ешбі, В. Паркера, М. Сміта, Д. Саклофські, Й. Стоєбера, С. Шеррі та ін. Представлено концепцію самоефективності А. Бандури.

Здійснено теоретичний аналіз впливу високого рівня самоефективності особистості на розвиток відчуття внутрішнього благополуччя особистості. Представлено результати дослідження рівня самоефективності, перфекціонізму й тривоги в студентів старших курсів, аналіз особливостей взаємозв'язку між рівнем самоефективності, перфекціонізму й тривоги. Установлено, що в досліджуваних, які мають високий рівень перфекціонізму, також є й високий рівень тривоги, що негативно впливає на відчуття внутрішнього благополуччя особистості. Переживання особистісної та ситуативної тривоги створює відчуття постійного напруження й очікування негативного розгортання подій. Перебування особистості в стані постійної тривоги виснажує її. Психоемоційне виснаження призводить до професійного вигорання особистості.

У статті розкрито позитивні й негативні аспекти перфекціонізму. Особистість із високим рівнем перфекціонізму часто може прокрастинувати, відтермінувати виконання завдання, адже вважатиме, що не зможе виконати його на тому рівні, на якому воно мало б бути виконано.

Зроблено висновок, що високий рівень самоефективності забезпечується низьким рівнем самокритичного перфекціонізму та низьким рівнем тривоги. Ефективними методами психологічної роботи, спрямованої на зниження рівня самокритичного перфекціонізму, є застосування позитивних реінтерпретацій. Упровадження прийомів і методів, що дають можливість змінити ставлення особистості до ситуації, її ролі в тій чи іншій ситуації, сприятиме зниженню рівня її тривоги та зростанню впевненості у власних діях, бажанню здійснювати ту чи іншу діяльність та отримувати задоволення від процесу діяльності загалом.

Ключові слова: *самоефективність, перфекціонізм, тривога, благополуччя, позитивні реінтерпретації, дисфорія, депресія, особистість.*

Article explores results analysis of correlation features research between the levels of self-effectiveness and perfectionism. Authors made theoretical analysis of such notions as self-effectiveness, perfectionism, anxiety, self-critical perfectionism, personal well-being. Authors observe different approaches of perfectionism understanding of such scientists as K. Atkinson, D. Dunkley, J. Ashby, W. Parker, M. Smith, D. Saklofsky, J. Stoeber, S. Sherry and others. Self-effectiveness concept of A. Bandura is also presented in this article. Authors analyze personal self-effectiveness high level influence on well-being feeling of the person.

Authors present the research results of correlation between the levels of self-effectiveness, perfectionism and anxiety of senior students and analysis of correlation features between the levels of self-effectiveness, perfectionism and anxiety.

They state, that respondents with the high level of perfectionism also have the high level of anxiety, that makes a negative effect on inner personal well-being feeling. Feeling of personal and situational anxiety makes feeling of constant tension and expectation of negative events turns. Constant anxiety feelings exhaust the personality. Psycho-emotional exhaustion leads to professional burnout of the personality.

Also, authors enumerate and explain positive and negative aspects of perfectionism. Person with the high level of the perfectionism often procrastinate, delay tasks because they think, that he can't do it at the level it should be done.

Authors conclude, that the low level of self-critical perfectionism and the low level of anxiety provides the high level of self-effectiveness. Effective method of psychological work directed to lower the level of self-critical perfectionism is using positive reinterpretations. Implementation of methods, that helps to change personal attitude to situation and its role in different situations, facilitates decrease of anxiety level and increase of self-confidence, desire to do something and get satisfaction from working process in general.

Key words: *self-effectiveness, perfectionism, anxiety, well-being, positive reinterpretations, dysphoria, depression, person.*

Постановка проблеми. Перфекціонізм особистості є однією з актуальних сучасних проблем, що може перешкоджати ефективному здійсненню професійної діяльності, життєдіяльності, мати відчуття внутрішнього благополуччя й отримувати задоволення від життя та роботи. Високий рівень перфекціонізму може призвести до прокрастинації особистості, постійної тривоги, емоційного вигорання, дисфорії й депресії. Пошук шляхів зменшення

високого рівня перфекціонізму особистості сприятиме формуванню балансу між роботою та життям.

Високий рівень перфекціонізму передбачає встановлення високих стандартів і цілей щодо себе, суворий самоконтроль, самокритику тощо, не дають можливості отримувати задоволення від діяльності й життя [3; 4; 5; 6; 7; 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень упевненості людини в собі, своїх діях і можливостях виконувати ту чи іншу діяльність А. Бандура назвав рівнем самоефективності особистості, який також є суб'єктивною оцінкою людини своїх можливостей діяти в тій чи іншій ситуації. На формування «суб'єктивної оцінки» впливає попередній досвід та оцінка оточення. Щоб виконати ту чи іншу діяльність, як уважає А. Бандура й учені-біхевіористи, учення яких покладено в основу його теорії (Б. Скіннер, Дж. Уотсон та ін.), людина застосовує алгоритм певних поведінкових дій, тож цей алгоритм може бути ефективним, і людина досягає успіху або навпаки [3].

Проблему перфекціонізму вивчало багато вчених. Р. Фрост і його колеги вважали, що прагнення до високих стандартів не є патологічним. Інші вчені також почали розрізняти нормальний і патологічний перфекціонізм. К. Едкінс та У. Паркер виділяють активний перфенкціонізм, що стимулює до досягнень, і пасивний перфекціонізм, який створює перешкоди для діяльності й пов'язаний із високим ризиком суїцидальної поведінки. У. Паркер розрізняв здоровий і нездоровий перфекціонізм, що пов'язаний із низькою самооцінкою. У. Паркер також наголошував, що здоровий перфекціонізм може переходити в дисфункційний невротичний перфекціонізм [4; 5].

Р. Слені та його колеги виокремлюють адаптивний і неадаптивний перфекціонізм. Результати дослідження К. Бланкштейна і Д. Данклі показали міцний зв'язок перфекціонізму з почуттям провини, нарцисизмом, тривогою та симптомами депресії. Зв'язок перфекціонізму з депресивними симптомами досліджували M. Enns, B. Cox, G. Flett, P. Hewitt, P. Garshowitz [6; 7; 8; 9].

У дослідженнях Н. Гаранян описано позитивний зв'язок між перфекціонізмом, що проявляється у формі «позитивного прагнення до досягнень», і такими адаптивними якостями особистості: конструктивним прагненням до досягнень, конструктивним афектом, позитивною самооцінкою, самоефективністю, самоактуалізацією, позитивним прагненням до нових стратегій до навчання, позитивними інтерперсональними якостями, упевненістю в собі, адаптивними копінг-стратегіями [1; 2].

Сьогодні існує багато результатів досліджень характеристик і відмінностей адаптивних і дезадаптивних форм перфекціонізму та їх впливу на ефективність життєдіяльності особистості.

Д. Данклі та К. Бланштайн [8; 9] характеризують перфекціонізм за двома векторами: особистісні стандарти й самокритичний перфекціонізм. Особистісний перфекціонізм передбачає встановлення високих стандартів і цілей для себе. Самокритичний перфекціонізм передбачає суворий самоконтроль, надмірно критичну оцінку своєї поведінки, нездатність отримувати задоволення від успішної роботи та хронічні переживання щодо критики й очікувань інших. На думку Д. Данклі та К. Бланштайна, самокритичний перфекціонізм більше пов'язаний із депресивними симптомами, щоденним негативним впливом і низькими показниками позитивних емоцій. Самокритичні перфекціоністи частіше відчувають хронічну дисфорію (*дисфорія* (від грец. δυσφορέω – страждати, мучитись) – форма хворобливо-зниженого настрою (антонім слова «ейфорія»), характеризується дратівливістю, почуття неприязні до оточуючих. Дисфорія самокритичних перфекціоністів зумовлена підвищеною реакцією на щоденні незначні стресори.

Перфекціоністи з високими особистісними стандартами також можуть відчувати підвищений рівень стресу на незначні подразники, але негативний вплив стресорів вони можуть компенсувати активною участю в проблемно-орієнтованому копінгу. Самокритичні перфекціоністи відповідають на стресові ситуації орієнтуючись на безпорадність, що підриває зусилля щодо вирішення проблем [2; 10].

Самокритичні перфекціоністи починають швидко критикувати себе, власні особистісні якості, зосереджуються на недоліках і неспроможності дати раду в стресовій ситуації, очікують критику з боку інших. Перфекціоністи, які критикують себе, часто застосовують уникаючий копінг, що негативно впливає на їх адаптацію до стресових ситуацій. Також самокритичні перфекціоністи вважають, що вони мають мало соціальної підтримки під час стресу, не можуть звернутись по допомогу до інших. Тому такі люди не мають важливих ресурсів для адаптивного подолання стресових ситуацій і страждають на хронічну дисфорію. Дисфорія – форма хворобливо-зниженого настрою (антонім до слова «ейфорія»). Дисфорія характеризується дратівливістю, відчуттям неприязні до інших людей. Дисфорія може входити в структуру депресивного синдрому, а також часто спостерігається при абстинентному синдромі, передменструальному синдромі, тривожному неврозі, гострій реакції на стрес [2; 11].

Згідно з когнітивною теорією психологічного стресу Р. Лазаруса та його колег [11], когнітивна оцінка та копінг є важливими посередниками між людиною в стресі, її ставленням до

навколишнього середовища та результатом. Дослідження С. Фолкмана підтверджують, що позитивна реінтерпретація й проблемно-орієнтований копінг є ефективними стратегіями подолання, що створюють позитивний ефект у стресовій ситуації. Разом із тим когнітивний компонент самокритичних перфекціоністів є дуже сильним, що не дає їм можливості змінити своє ставлення до стресової ситуації на більш позитивне.

Постановка завдання. Метою статті є здійснити аналіз взаємозв'язку між рівнем самоефективності особистості, типами перфекціонізму та відчуттям внутрішнього благополуччя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «самоефективність» уведено А. Бандурою, який був одним із засновників і яскравим представником школи, що вивчала соціальні чинники впливу на поведінку людини. Під самоефективністю розуміємо віру людини у свої можливості здійснювати ту чи іншу поведінку або діяльність. Самоефективність є інтегральним показником, який свідчить про сформованість компетенції.

Тобто, чим більше, на думку А. Бандури, людина вірить у свої сили та можливості здійснити ту чи іншу поведінку або діяльність, то вищим є рівень самоефективності людини в цій діяльності, а що менше людина вірить у свої можливості здійснити ту чи іншу поведінку або діяльність, то нижчим є рівень її самоефективності в межах цієї діяльності.

Негативне розгортання подій основане на зворотній тенденції – думці про неуспіх, можливу невдачу, зневіру у власних силах – породжує те, що американський дослідник М. Селігман визначає як «безпорадність» (психологічний стан, що виникає внаслідок дії непідконтрольних, неприємних подій і проявляється в порушенні емоційних, мотиваційних і когнітивних процесів особистості).

Ця безпорадність, або її ще називають «набута безпорадність» [3; 7; 8], є протилежною до поняття «самоефективність». Прикладом набутої безпорадності є ситуації, коли людина робить кілька невдалих спроб знайти роботу й розчаровується в собі, своїх можливостях і, як наслідок, перестає шукати роботу взагалі. Високий показник екстернальності в дослідженнях Дж. Роттера [3] також є показником зневіри у власних силах або свідчить про те, що в людини був попередній досвід, коли «їй просто пощастило», тобто коли успіх не був отриманий ціною власних зусиль.

Також варто згадати Д. Цирінга, який дослідив, що набута безпорадність негативно впливає на успішність студентів, їхнє професійне становлення.

Під поняттям *компетенція* А. Бандура розумів здатність особистості *ефективно* здійснювати ту чи іншу діяльність. На відміну від поняття «компетентність», що трактується як рівень оволодіння знаннями, уміннями та навичками, під поняттям «компетенція» розуміємо здатність, прагнення до здійснення певної діяльності. Формування певної компетенції передбачає формування в особистості позитивного ставлення до себе як суб'єкта цієї діяльності, позитивної установки до власних можливостей здійснювати цю діяльність і досягати результатів.

Розглянемо детальніше зміст і структуру компетенції. В основу розуміння структури компетенції покладено когнітивно-поведінковий підхід. Історія виникнення когнітивно-поведінкового підходу починається з біхевіористичної школи, ідеї якої трансформувалися в соціально-когнітивну школу А. Бандури [3]. Ідеї науковця пізніше було покладено в основу когнітивно-поведінкової школи, засновниками якої є А. Бек, А. Елліс та ін.

Історія виникнення когнітивно-поведінкового підходу починається з розвитку біхевіористичного напряму в психології. Біхевіористичний (від англ. «behavior» – поведінка) напрям у психології виник на початку XX століття в США. Предметом вивчення в біхевіористичному напрямі стала поведінка. Теоретичним лідером біхевіоризму був Дж. Вотсон (1878–1958). Предметом психології він уважав поведінку, яка цілком побудована із секреторних і м'язових реакцій, що повністю визначаються зовнішніми стимулами.

Дж. Роттер також займався вивченням соціальної поведінки людини. А. Бандуру й Дж. Роттера вважають засновниками соціально-когнітивного напряму в психології.

А. Бандура також наголошує на важливості самостійних впливів як причинового фактора в усіх аспектах функціонування людини – мотивації, емоції й діях. Найочевиднішим у його концепції самоефективності є положення, що людина може навчитися контролювати події, які впливають на її життя. Дж. Роттер наголошував на ролі соціальних і пізнавальних змінних у розумінні особистості [3]. Як й А. Бандура, він уважає, що люди – активні учасники подій, які впливають на їхнє життя.

За Дж. Роттером, поведінка людини визначена очікуванням того, що за дії, які вона виконує в майбутньому, буде дія, яка дасть змогу отримати заохочення. Об'єднання концепцій очікування й підкріплення в одній теорії є унікальною властивістю системи Дж. Роттера.

Центральне місце в теорії соціального навчання Дж. Роттера відведено дослідженню локусу контролю. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури змістовніше пояснює поведінку людини через взаємозв'язок поведінки, пізнавальної сфери й оточення. Під поняттям «взаємного детермінізму» А. Бандура розумів, що

фактори спрямованості й ситуаційні фактори є взаємозалежними причинами поведінки людини, такі як віра й сподівання, і зовнішні детермінанти, такі як заохочення та покарання, є частиною системи взаємодіючих впливів, які діють не тільки на поведінку, а й на різні частини соціальної системи.

Модель-тріада взаємного детермінізму А. Бандури (поведінка – вплив оточення – особистісні фактори) показує, що хоча оточення й впливає на поведінку, воно також частково є продуктом діяльності людини, тобто люди можуть якось впливати на власну поведінку.

А. Бандура ввів постулат про когнітивний механізм самоефективності для пояснення особистісного функціонування та змін. Він припустив, що набуття самоефективності може відбуватися такими шляхами: здатністю вибудовувати поведінку, досвід, вербальні переконання та емоційний стан.

Соціально-поведінковий підхід А. Бандури вплинув на розвиток когнітивно-поведінкового підходу до розуміння й вирішення психологічних, психосоматичних проблем особистості.

Засновниками когнітивно-поведінкового підходу є А. Бек та А. Елліс, котрі в основу психологічних проблем помістили емоційні реакції, які виникають унаслідок викривлення реальності, що базуються на помилкових припущеннях, узагальненнях тощо. На думку А. Холмогорової, А. Елліс був схильний шукати для всіх емоційних розладів змістові характеристики когнітивних процесів, тоді як А. Бек намагався диференціювати різні емоційні стани на основі когнітивного змісту.

На думку А. Бека, важливим складником в оцінюванні себе, своїх можливостей у межах певної діяльності є когніції (від лат. *cognitio* – знання, пізнання), думки людини про себе, які впливають на емоції, що, своєю чергою, впливають на поведінку людини в певній ситуації. Ці три компоненти – когніції, емоції та поведінка – перебувають у тісному взаємозв'язку між собою.

На формування думок/когніцій стосовно своїх можливостей і вмінь діяти в тій чи іншій ситуації суттєво впливає попередній досвід. Як стверджує А. Бандура, на нашу поведінку, тобто те, який алгоритм дій ми обираємо, впливає попередній досвід, що проявляється в підкріпленні однієї більш бажаної або схваленої іншими моделі поведінки або такої поведінки, що дає змогу вийти із ситуації з найменшими втратами.

На нашу думку, можна казати про відчуття особистістю власної самоефективності щодо здійснення тої чи іншої діяльності. Відчуття власної самоефективності (впевненості у власних знаннях, уміннях і навичках здійснювати ту чи іншу діяльність) можна зарахувати до відчуття внутрішнього благополуччя особистості. Конгруентність думок, емоцій і поведінки особистості в процесі здійснення діяльності є провідною ознакою благополуччя особистості.

Постійне відчуття незадоволення результатами своєї діяльності, собою не дає змоги повною мірою відчувати внутрішній комфорт, баланс між думками, емоціями й діями в процесі діяльності та поза нею. Можна припустити, що людина з високим рівнем перфекціонізму має недовготривале ситуативне відчуття внутрішнього комфорту лише в моменти досягнення бажаних результатів.

Дослідження рівня самоефективності здійснювалося за допомогою методики «Діагностика самоефективності» (М. Шеєр, Дж. Маддукс). Методика визначення рівня самоефективності є однією з методик дослідження самосвідомості й самооцінки особистості, яку розробили Дж. Маддукс та М. Шеєр. Методика спрямована на кількісне визначення рівня самоефективності. Переклад тесту і його модифікація здійснені Л. Бояринцевою під керівництвом Р. Кричевського. Методика дає змогу оцінити власний потенціал у сфері предметної діяльності й у сфері спілкування, яким досліджуваний може реально скористатися. Методика складається з 23 тверджень. Кожне твердження досліджуваний оцінює за 11-бальною шкалою.

Отже, уявлення про самоефективність, закладені в цю методику, не тільки дають можливість отримати інформацію про самооцінку особистості, відомості про ступінь її самореалізації, а й створюють певний імпульс до саморозвитку. Тим самим методика допомагає операціоналізувати спроби особистості досягти високих результатів у предметній роботі та міжособистісному спілкуванні.

Дослідження перфекціонізму здійснювалося за допомогою методики «Велика тривимірна шкала перфекціонізму», авторами якої є М. Сміт, Д. Саклофскі, Й. Стоєбер, С. Шеррі (в адаптації Т. Грубі) [2]. Перфекціонізм розглядається як багатовимірний конструкт, що поєднує три типи перфекціонізму: «жорсткий перфекціонізм», «самокритичний перфекціонізм» і «нарцисичний перфекціонізм». Кожен із вищезазначених типів перфекціонізму складається з декількох шкал. Ці шкали включені в опитувальник з метою збільшення надійності й точності в оцінюванні та з метою зменшення теоретичної плутанини: шкала «Перфекціонізм, орієнтований на себе» трактується як прагнення до досконалості та переконання, що все має бути досконалим і є досить важливим; шкала «Проблеми із самооцінкою» розглядається як самоцінність і встановлення перфекціоністських стандартів; шкала «Стурбованість помилками» розглядається як тенденція до надмірних негативних реакцій на

передбачувані невдачі та помилки; шкала «Сумніви у власних діях» відображає невизначеність щодо власної продуктивності; шкала «Самокритика» вимірює тенденцію до суворої самокритики, коли виконання певної діяльності не є досконалим; шкала «Соціально-приписаний перфекціонізм» позначає тенденцію сприймати оточуючих як таких, що вимагають досконалості; шкала «Перфекціонізм, орієнтований на інших» розглядається як тенденція до нереалістичних очікувань щодо інших; шкала «Гіперкритика» передбачає різке знецінення дій оточуючих, прискіпливість до їхньої недосконалості; шкала «Упевненість у тому, що мені всі щось винні» розглядається як захоплення оточуючих вашою досконалістю й неперевершеністю; шкала «Претензійність» позначає стійке уявлення індивіда про себе як ідеального, значно кращого за інших.

«Самокритичний перфекціонізм» складається з чотирьох шкал: «Стурбованість помилками», «Сумніви у власних діях», «Самокритики» й «Соціально приписаного перфекціонізму».

У дослідження взаємозв'язку між перфекціонізмом і рівнями тривоги та самоефективності взяли участь 150 студентів Національного університету «Львівська політехніка», які навчаються на 3-му та 4-му курсах. Вік досліджуваних – від 19 до 21 року.

У результаті проведеного дослідження отримано статистично значущі взаємозв'язки між шкалою «Самокритичний перфекціонізм» і такими шкалами: «Тривога» ($r = 0,61$, при $p < 0,01$) і «Самоефективність» ($r = -0,6$, при $p < 0,001$) (рис. 1). Установлені взаємозв'язки свідчать про те, що чим вищими є показники за шкалою «Самокритичний перфекціонізм» (високі показники за шкалою характеризують суворий самоконтроль, надмірно критичну оцінку своєї поведінки, нездатність отримувати задоволення від успішної роботи та хронічні переживання щодо критики й очікувань інших), тим вищим є рівень тривоги досліджуваних, а рівень самоефективності (здатність людини ефективно здійснювати ту чи іншу діяльність) знижується. Отримані результати підтверджують проведені дослідження інших учених, що описані вище.

Отже, чим більше досліджуваний у здійсненні діяльності орієнтується на оцінку своїх дій іншими, очікує критику з боку інших, тим вищим є рівень його тривоги. Висока критичність до результатів своєї діяльності часто впливає на те, що сам процес здійснення діяльності часто відтерміновується, відкладається через очікування дуже високих результатів діяльності, досягнення яких потребує мобілізації більшої кількості сил та енергії. Чим вищим є рівень *самокритичного перфекціонізму*, тим вищими є вимоги до очікуваного результату діяльності. Польський клінічний психолог А. Колаковський висловив таку аналогію: «Перфекціоніст купляє банани за ціною двісті гривень, тоді як їх ціна дорівнює двадцять гривень».

Зниження рівня очікування високих результатів і, відповідно, зниження рівня зусиль, які треба докласти для виконання діяльності, можуть суттєво покращити рівень внутрішнього благополуччя суб'єкта діяльності, що позитивно впливатиме на його рівень самоефективності, знизиться рівень тривоги й переживання депресивних станів.

Установлено статистично значущі взаємозв'язки між шкалою «Самоефективність» і шкалами: «Стурбованість помилками» ($r = -0,54$, при $p < 0,01$) і «Сумніви у власних діях» ($r = -0,44$, при $p < 0,01$). Отже, чим вищим є рівень самоефективності досліджуваного, тим нижчими є показники шкали «Стурбованість помилками» (тенденція до надмірних негативних реакцій на передбачувані невдачі та помилки) і шкали «Сумніви у власних діях» (невизначеність щодо власної продуктивності) (рис. 2).

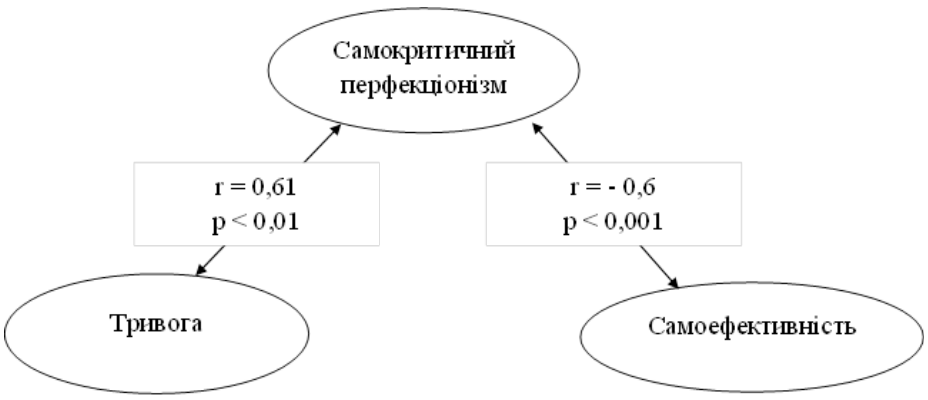

Рис. 1. Результати дослідження взаємозв'язку між шкалами «Самокритичний перфекціонізм», «Тривога» й «Самоефективність»

Переживання через потенційні помилки та часті сумніви у власних діях негативно впливають на ефективність діяльності, бажання досягати, розкривати власні потенційні можливості тощо. Тривога і страх за свої дії не дають можливості спокійно творити, приймати рішення й брати відповідальність за власні дії, що негативно впливає на рівень самоефективності суб'єкта діяльності.

Не встановлено статистично значущих взаємозв'язків між рівнем самоефективності й іншими шкалами методики на дослідження перфекціонізму.

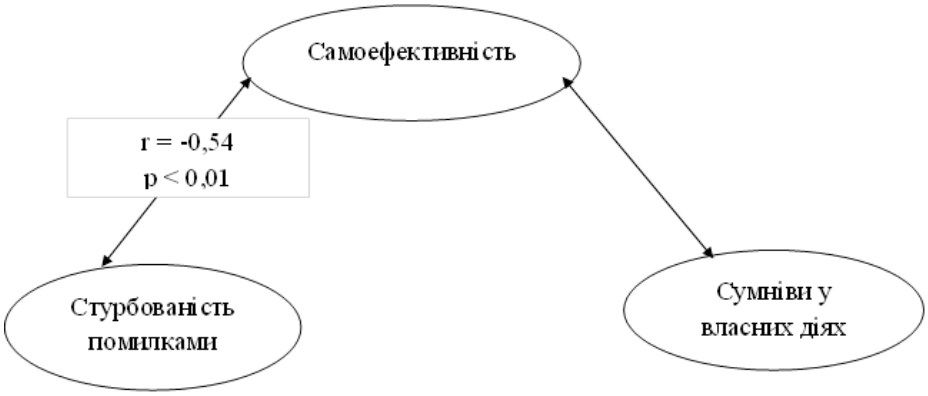

Рис. 2. Результати дослідження взаємозв'язку між шкалою «Самоефективність» і шкалами: «Стурбованість помилками», «Сумніви у власних діях»

Висновки з проведеного дослідження. Результати проведеного дослідження свідчать, що високий рівень перфекціонізму за такими параметрами, як стурбованість помилками, страх критики з боку інших, завищені стандарти щодо себе і власних результатів, сумніви у власних діях, впливають на зростання рівня тривоги особистості та зниження рівня її самоефективності. Високий рівень перфекціонізму дає можливість отримати задоволення від діяльності на короткий термін, лише на етапі отримання результатів діяльності, хоча й на цьому етапі перфекціоніст може вважати, що міг зробити краще.

На нашу думку, стратегії досягнення результатів, які використовує перфекціоніст, є не дуже корисними для здоров'я особистості, її відчуття внутрішнього благополуччя. Діяльність перфекціоніста часто стимулюється зовнішніми стимулами, очікуваннями інших людей, критикою самого себе, тривогою за майбутнє. Діяльність особистості, що має високий рівень само ефективності, стимулюється внутрішнім відчуттям спроможності здійснити ту чи іншу діяльність, бажанням робити щось, що приносить задоволення.

Зростання рівня самоефективності є однією з важливих ознак внутрішнього благополуччя особистості, що дає можливість отримувати задоволення від життя на всіх сферах життєдіяльності. Відчуття внутрішнього благополуччя є чудовим «антидепресантом» і дає особистості змогу відчути повноту життя, бути позитивно налаштованим до дій і змін у житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильин Е. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 224 с.

2. Карамушка Л.М., Бондарчук О.І., Грубі Т.В. Методики дослідження перфекціонізму, трудоголізму та прокрастинації особистості : методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Аксіома», 2019. 80 с.

3. Сняданко І.І. Психологія підготовки студентів технічних університетів до майбутньої професійно-управлінської діяльності : монографія. Львів : ПП Бадікова, 2016. 385 с.

4. Adkins K.K., Parker W. Perfectionism and suicidal preoccupation. *Journal of Personality.* 1996. № 64. P. 529–543.

5. Ashby J.S., Kottman T., Stoltz, K. Multidimensional perfectionism and personality priorities. *The journal of Individual Psychology.* 2006. № 62 (3). P. 312–323.

6. Dunkley D.M., Zuroff D.C., Blankstein K.R. Self-critical perfectionism and daily affect: Dispositional and situational influences on stress and coping. *Journal of Personality and Social Psychology.* 2003. № 84. P. 234–252.

7. Dunkley D.M., Blankstein K.R. Self-critical perfectionism, coping, hassles, and current distress: A structural equation modeling approach. *Cognitive Therapy and Research.* 2000. № 24. P. 713–730.

8. Dunkley D.M., Blankstein K.R., Flett G.L. Specific cognitive-personality vulnerability styles in depression and the fivefactor model of personality. *Personality and Individual Differences.* 1997. № 23. P. 1041–1053.

9. The relation between perfectionism and distress: Hassles, coping, and perceived social support as mediators and moderators / D.M. Dunkley, K.R. Blankstein, J. Halsall, M. Williams, G. Winkworth. *Journal of Counseling Psychology.* 2000. № 47. P. 437–453.

10. Patient perfectionism and clinician impression formation during an initial interview. Psychology and Psychotherapy: Theory, research and practice / P.L. Hewitt, C. Chen, Smith, M. Martin, L. Zhang, M. Habk, G.L. Flett, S.F. Mikail. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/papt.12266.

11. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer, 1984.

12. Adaptive and maladaptive perfectionism: developmental origins and association with depression proneness / W. Murray, B. Enns, J. Brian, C. CoxIan. *Personality and Individual Differences.* 2002. V. 33. Issue 6. Pages 921–935.

13. The Big Three Perfectionism Scale: A New Measure of Perfectionism / M.M. Smith, D.H. Saklofske, J. Stoeber, S.B. Sherry. *Journal of Psychoeducational Assessment.* 2016. Vol. 34 (7). P. 670–687.

СЕКЦІЯ 8
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

СТВОРЕННЯ ТИПОЛОГІЇ АУТСАЙДЕРСТВА ЯК РУХ ДО ПІЗНАННЯ ОНТИЧНОЇ СУТІ ФЕНОМЕНУ

CREATING A TYPOLOGY OF OUTSIDER AS A MOVEMENT TO KNOW THE ONTIC ESSENCE OF THE PHENOMENON

УДК 316.663
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.28

Анцибор А.І.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук
Вінницька академія неперервної освіти

Хамська Н.Б.
к.пед.н., доцент кафедри педагогіки і професійної освіти
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

У статті запропонована типологізація аутсайдерства, побудована на загальнолюдських параметрах, що пройшли процес набуття «аутсайдерства» та є недостатніми чи спотвореними для нормального життя. Ці параметри у своєму сукупному поєднанні в особі аутсайдера призводять до соціальної симпліфікації або взагалі збою. Вони можуть бути в одному разі недостатніми, як це відбувається з рівнем активності, хоча саме активність є складним багатоаспектним феноменом, а континуум «пасивність-активність» – полем боротьби мотивів, де формуються дії людини та її поведінка. Також у межах цього поля може істотним чином змінюватися якість та стиль життя, формуватися основні риси аутсайдерського світогляду.

В іншому ж разі вони можуть бути тяжіючими до ускладнення аутсайдерства його інтравертованістю. Поставлено за мету, використовуючи типологізацію, показати, що загальнолюдські риси можуть мати чисто аутсайдерську інтерпретацію і сприяти посиленню аутсайдерських настроїв, що найчастіше трапляються в свідомості людини. Якщо рівень активності людини є недостатнім, то ми розцінюємо цю людину як таку, що схильна до аутсайдерства чи є аутсайдером за іншими ознаками, такими як інтравертованість, що робить рівень спілкування особи недостатнім та послаблює її комунікативні навички.

Типологізацію аутсайдерів складено за допомогою двох континуумів: «активність-пасивність» та «інтроверсія-екстраверсія», які утворили 16 типів, що дають змогу уявити аутсайдера в системі собі подібних. Було проведене опитування педагогів різних фахів, складено анкету, що містила 148 притаманних аутсайдерам психологічних параметрів, які потрібно було оцінити за п'ятибальною системою. Таким чином, із 148 рис було виділено 32 основних, серед яких проведено факторний аналіз. Результати цього аналізу описані в статті. В результаті факторного аналізу із 32 параметрів було утворено сім типів аутсайдерів, описаних у статті, що доповнюють загальну типологію аутсайдерства.

Ключові слова: *типологізація аутсайдерства, соціальна симпліфікація, континуум «активність-пасивність», континуум «інтровертованість-екстравертованість», аутсайдер з опором, аутсайдер без опору, ображений та добровільний аутсайдери.*

The article proposes a typology of outsiderism, built on the universal human parameters that have passed, the process of acquiring "outsiderism" and are insufficient or distorted for normal life. These parameters in their combined combination in the person of an outsider lead to social simplification or failure. They may in one case be insufficient, as is the case with the level of activity, although activity is a complex multifaceted phenomenon, and the continuum "passivity-activity" is a field of struggle of motives, where human actions and behavior are formed. Also, within this field, the quality and style of life can change significantly, the main features of the outsider worldview can be formed.

In another case – contributing to the complication of outsiderism by his introversion. The aim is, using typology, to show that universal traits can have a purely outsider interpretation and help to enhance the outsider moods most common in human consciousness. If a person's level of activity is insufficient, then we regard this person as one who is prone to outsidering, is an outsider on other grounds, such as introversion, which makes a person's level of communication insufficient and weakens his communication skills.

The typology of outsiders is compiled using two continua: "activity-passivity" and "introversion-extraversion", which formed 16 types, allowing to present the outsider in a system of their own kind. A survey of teachers of different specialties was conducted, a questionnaire containing 148 inherent in outsiders, psychological parameters, which had to be assessed on a five-point scale. Thus, out of 148 traits, 32 main ones were identified, among which factor analysis was performed. The results of this analysis are described in the article. Of the 32 parameters, seven types of outsiders were formed, described in the article, which complement the general typology of outsiders.

Key words: *typology of outsiders, social simplicization, activity-passivity continuum, introversion-extroversion, an outsider with resistance, an outsider without resistance, an insulted and voluntary outsider.*

Постановка проблеми. Проблематика типології аутсайдерства відома ще з часів Давньої Греції [1]. Створюючи типологізацію аутсайдерів, доходимо висновку, що її можна викласти в таких положеннях: всі аутсайдери здатні виявляти різну, хоча й недостатню, активність, яка в своїх помірних показниках може обертатися повною пасивністю, отже, континуальний ряд «активність-пасивність» може бути покладений в основу цієї типології. [7, с. 247]. Проблематика, пов'язана з цим напрямом, є доволі актуальною для суспільного життя, адже саме від рівня активності залежить ступінь самореалізації як людини зокрема, так і соціуму загалом. Здебільшого активність особистості може бути спрямована на покращання власного або соціального благополуччя, переміну свого життя. Можливо, на посилення свого впливу в соціумі, в будь-якому разі вона буде мати яскраве соціальне забарвлення. Отже, активність є складним багатоаспектним феноменом, а континуум «пасивність-активність» – полем боротьби мотивів, де формуються дії людини та її поведінка. Також у межах цього поля може істотним чином змінюватися якість та стиль життя, формуватися основні риси аутсайдерського світогляду. На нашу думку, типологізація могла б бути розроблена на основі принципу «активність-пасивність» як своєрідного критерію соціального життя. На нашу думку, цей ряд може бути представлений у вигляді певної градації, що починається з активності недостатньої, притаманної аутсайдеру, і закінчується пасивністю настільки значущою, що може суперечити не лише соціальному, але й життєвому процесу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження створення типології аутсайдерства як руху до пізнання онтичної суті феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Активне аутсайдерство притаманне людям, які, попри незадовільні результати своєї діяльності та негативну їх інтерпретацію в свідомості, зберігають життєву ритмічність, мобільність, все таки ставлять перед собою нові цілі й намагаються їх досягти, якимось чином виправити становище навіть тоді, коли це не призводить до бажаного результату. Активність падає тоді, коли втрачається енергія дії внаслідок чисто психологічних причин (розчарування, втрата віри, різного роду фрустрації), настає апатичне сприйняття екзистенції, що оточує на основі домінуючих негативних експектацій. Можна зафіксувати пониження цього параметру протягом певного періоду як наслідок зміни психологічного стану. Активні аутсайдери зазвичай скаржаться на несприятливість, невезіння, ряд невдач у своєму житті.

Пасивним аутсайдерство можна вважати тоді, коли має місце слабка реакція на все, що відбувається, з'являється байдужість й відчуженість, людина втрачає можливість активно реагувати на події й давати їм адекватну відповідь. Зростання пасивності призводить до повної бездіяльності та зневіри. Аутсайдер впадає в стан апатії, вважає своє життя програним, не бачить можливості щось виправити.

Наступним принципом може бути континуум «інтроверсія-екстраверсія», оскільки ця диференціація має особливе значення для осіб з аутсайдерською свідомістю. Ці протилежні установки К.Г. Юнг називає протилежними механізмами. «Зовнішні обставини та внутрішня диспозиція дуже часто сприяють роботі одного механізму на збиток іншому. Зрозуміло, що це призводить до переваги в роботі одного механізму. Якщо такий стан через певні причини стає домінуючим, то внаслідок цього й виникає тип. Типологічна установка – це відносна перевага одного механізму» [7, с. 56–57].

З погляду типів важливо, ким є суб'єкт – самозаглибленою інтравертованою істотою (в такому разі її аутсайдерство наче підсилюється та драматизується схильністю до самоаналізу та соціального порівняння, як це видно в процесі аналізу глибинних інтерв'ю аутсайдерів) чи екстравертом, що більш сприятливо в процесі позитивної трансформації аутсайдерства та може вважатися його полегшеним варіантом, оскільки в такому разі є підвищеною комунікабельність, в деякому розумінні, відкритість людини. Таким чином, ряд «інтроверсія-екстраверсія» частково може свідчити про інтровертивний рівень буття аутсайдера, що можна вважати його обтяженим варіантом, та рівень екстравертованості може інтерпретуватися як полегшений варіант, що більше піддається корекції. Таким чином, ряди «активність-пасивність», «інтроверсія-екстраверсія» можуть вважатися рисами, не лише властивими феномену аутсайдерства, а й такими, на які можна брати за основу в процесі типологізації.

Більшість представників досліджуваного феномену можна розділити на такі підтипи:

– *аутсайдери з почуттям образи* – люди, які в своїй екзистенціально-поведінковій сфері керуються емоціями образи й мають світогляд знехтуваної ображеної людини, вони висловлюють протест і часто дають зрозуміти, що заслуговують на кращу долю, рівень життя, суспільний статус тощо. Виникає запитання: на кого чи на що вони ображаються? Спектр відповідей може бути доволі широким. В цю категорію можуть попасти батьки, родичі, сусіди, начальство й навіть Бог і доля. Іноді складається враження, що розчарування та образу вони висловлюють на адресу цілого світу. Ми зачисляємо їх в категорію «з образою», акцентуючи увагу на основному їх почутті;

Таблиця 1

Соціально-психологічні типи аутсайдерства

№	Локус	Активний	№	Пасивний
1	Інтроверт	Активний, з образою	9	Пасивний, з образою
2	Інтроверт	Активний, без образи	10	Пасивний, без образи
3	Інтроверт	Активний, з опором	11	Пасивний, з опором
4	Інтроверт	Активний, добровільний	12	Пасивний, добровільний
5	Екстраверт	Активний, з образою	13	Пасивний, з образою
6	Екстраверт	Активний, без образи	14	Пасивний, без образи
7	Екстраверт	Активний, з опором	15	Пасивний, з опором
8	Екстраверт	Активний, добровільний	16	Пасивний, добровільний

– *аутсайдери без почуття образи* мають вигляд людей, що примирилися зі своєю долею, приймають її, їм не відоме або відсутнє почуття ремствування на когось або на щось. Вони справляють враження задоволених або таких, що примирились з наявним положенням речей (на нашу думку, ця група аутсайдерів найближча до маргіналів) і вони приймають життя таким, яким воно є насправді, на їх думку. Вважаючи себе реалістами, вони залишаються аутсайдерами, оскільки створили сферу власного світобачення з обмеженими бажаннями, редукованими установками, спрощеними життєвими цілями;

– *аутсайдери з опором* як одну із основних мають установку чинити опір всьому, що, на їх думку, проти них, вони заявляють, що будуть боротися доки є життєві сили й ніколи не здадуть позицій. Проте їхні дії є недостатніми чи невдалими для вирішення проблем часто компенсаторного характеру, вони займають не завжди адекватну позицію, виявляють неспроможність «вирівняти ситуацію» і залишаються аутсайдерами, переживаючи «своє невезіння».

– доволі цікавий та широко розповсюджений тип *добровільного аутсайдера.* Це люди, що з певних причин, свідомо чи несвідомо, зупинили свій соціальний розвиток (соціальний поступ), створили власний ареал для існування (фізичний чи психологічний) і живуть, на їхню думку, простим і невибагливим життям. Вони розуміють, що могли б більше зробити для суспільства й для самих себе та свідомо самоусунулись з певних мотивів (незгода із суспільством, протест тощо) та перебувають у пасивному стані. Вони наче визнають світ, проте з різних причин не бажають брати участь у його справах. Можна подати інформацію у вигляді таблиці, що відображає отриманих таким чином16 типів аутсайдерства (табл. 1).

Такий підхід дає можливість, орієнтуючись на зображену схему, здійснити синкретичний погляд на проблему – визначити місце конкретного аутсайдера серед йому подібних в заданій системі координат.

На цьому ґрунті було проведене опитування педагогів різних фахів. Було складено анкету, що містила 148, на наш погляд, притаманних вищевказаним аутсайдерам психологічних параметрів, які потрібно було оцінити за п'ятибальною системою. Опитування було доволі довгим та важким, оскільки педагогам не завжди вистачало так би мовити інтуїції в когнітивному процесі та терпіння для здійснення оцінки довгого переліку аутсайдерських параметрів. Мала місце халатність у відповідях, пропуски певних значущих одиниць, вибірковість, нечіткість, які все ж вдалося подолати, заповнивши прогалини, слідкуючи за процесом відповідей, щоб отримати більш-менш чітку картину. Слід визнати, що для педагогів таке опитування виявилося заважким. Однак слід визнати, що вчителі, як фахівці психолого-педагогічного спрямування та активні члени своїх громад, виступили тут у ролі експертів, здатних оцінити характер і поведінку осіб, яких із високим рівнем імовірності можна визнати аутсайдерами.

За результатами опитування виділено 32 ознаки, наявність яких в оцінюваних осіб визначено більш як на 3 бали.

У просторі цих ознак проведено факторний аналіз, у результаті якого виділилися сім факторів із загальним вкладом у дисперсію 51,4%. Зміст факторів відображає основні типи аутсайдерства в уявленнях опитаних учителів.

Таблиця 2

Метод виділення факторів

Компонен.	Початкові власні значення		
	Всього	% дисперсії	Суммарний %
1	5,072	15,849	15,849
2	3,069	9,592	25,440
3	2,330	7,280	32,720
4	1,774	5,545	38,265
5	1,579	4,933	43,198
6	1,402	4,382	47,580
7	1,226	3,831	51,410

Якщо зіставити зміст 16 типів, що були утворені за допомогою теоретичної моделі, і тих, які склалися за факторним аналізом, то будуть отримані деякі подібні риси, зміст яких вважаємо за потрібне проаналізувати. Перший тип – *інтроверт активний, з образою* – характеризується таким збігом рис: має схильність до звинувачень, сумнівається в собі, має відчуття провини, тривожний, переконаний у своїй правоті.

Перед нами вимальовується портрет людини, яка в своїх бідах звинувачує оточення чи зовнішні чинники, не вірить в свої можливості, хоча відчуває, що в такому становищі є також і власна провина, від чого її супроводжує постійне почуття тривоги, але, врешті-решт, зберігає свою активність і почуття образи, оскільки впевнена, що жила за правилами й не заслуговує на подібну долю.

Другий тип – *інтроверт пасивний, з образою* містить в собі риси передусім вразливості, також має схильність до звинувачень, що спостерігалося в попереднього типу, болісно переживає поразки, схильний ображатися на інших. Цей тип, згідно із опитуванням, містить риси, подібні до першого типу, виключаючи активну позицію, проте зберігає образу на всіх можливих й неможливих винуватців свого поганого життя.

Третій тип – *інтроверт активний, без образи* – схильний жити своїм індивідуальним життям, виявляти недовір'я до оточення, хоча й не засуджувати при цьому себе та інших. У нього також виявляється можливість приймати життя таким, як воно є, або здається йому, що воно саме таке, й при цьому цей тип має здатність виявляти інтелігентність як поведінкову норму. При цьому йому здається, що він живе таким життям, на яке заслуговує.

Портрет четвертого типу, *інтроверта пасивного, без образи* – виглядає досить неповним, оскільки педагоги концентруються лише на самозаглибленості суб'єкта та його безініціативності як основних рисах цього характеру. Інтровертований характер виявляється нахилом до самозаглиблення, а аутсайдерський світогляд – безініціативністю.

У п'ятого типу – *інтроверта активного, з опором* – педагоги відмітили лише такі риси, як самозаглибленість та неспокійність, що мало співпадає з теоретичною моделлю, хоча й підкреслює схильність до внутрішнього життя та тривожність вищеозначеного типу.

Шостий тип – *інтроверт пасивний, з опором* – характеризується самозаглибленістю, невмінням доводити всі справи до кінця, проте відмічають в ньому почуття гідності, що робить його відмінним від інших типів.

Сьомий тип – *інтроверт активний добровільний* – був охарактеризований такими рисами, як працелюбність, самозаглибленість, невміння доводити справи до кінця та доброзичливість до інших людей. Ця психологічна структура вибірково могла б характеризувати людину такого ґатунку, хоча кількість рис недостатня для його окреслення.

Восьмий тип – *інтроверт пасивний добровільний* – характеризується трохи чіткіше. Для нього характерні такі риси, як доброзичливість, схильність приймати життя таким, яким воно є, задовольнятися ситуацією, що склалася. Представник цього типу любить вільний час та свідомо уникає певних видів діяльності. Таку людину можна було б собі уявити, оскільки трохи повнішим виглядає перелік її параметрів.

Дев'ятий тип – *екстраверт активний, з образою* – характеризується сумнівами в собі та почуттям гідності, що є доволі логічним та також недостатнім для цього типу.

Десятий тип – *екстраверт пасивний, з образою* – характеризується сором'язливістю, болісним переживанням своїх поразок, вразливістю (сором'язливість та вразливість можуть добре поєднуватися в певній особі), схильністю до звинувачень, схильністю ображатися і цьому типу притаманне постійне почуття образи. Тут намальована деяка скупа схема людини, штрихів з якої вистачить для відособлення цього типу в реальному житті. Ми наче не бачимо всього портрету, однак маємо можливість помічати його виступи та гострі вузли, що є його найтиповішими ознаками.

Одинадцятий тип – *екстраверт пасивний, без образи* – містить у собі такі риси: доброзичливість, свідоме уникання певних видів діяльності, товариськість. Цих рис мало для уявлення типу.

Дванадцятий тип – *екстраверт активний, без образи* – характеризується доброзичливістю, недовірливістю, товариським ставленням до людей, при цьому він не має звички засуджувати себе та інших, не завжди визнає помилки.

Ці риси дають нам уявлення про людину, що характеризується етимологічно антагоністичними рисами доброзичливості та недовірливості, в чому можна вбачати деяке роздвоєння особистості та параметри соціальної ексклюзії.

Тринадцятий тип – *екстраверт активний, з опором* – характеризується в уявленнях педагогів лише однією рисою – працелюбністю. За допомогою цього параметру підкреслюється респондентами деяка активність людини, що має здатність опиратися аутсайдерським світоглядним засадам і є аутсайдером ніби не до кінця, адже здатен чинити опір цьому соціальному явищу.

Чотирнадцятий тип – *екстраверт пасивний, з опором* – характеризується впертістю, нездатністю завжди доводити справу до кінця, також він схильний до істерики, що додає нових імпульсів його аутсайдерському характеру.

Для п'ятнадцятого типу – *екстраверта активного добровільного* – притаманне почуття товариськості, він працелюбний, проте не завжди доводить справу до кінця, що і є його основною аутсайдерською рисою.

І, нарешті, шістнадцятий тип – *екстраверт пасивний добровільний* – містить у собі властивість задовольнятися ситуацією, що склалася, він любить вільний час, любить зволікати, швидко розчаровується та є мовчазним. В цьому разі ми отримуємо певну схему людини, яку влаштовує рівень життя, приваблює наявність вільного часу, можливо, свободи, проте яка є розчарованою та відлюдькуватою.

Сім факторів, визначених серед 32 рис, окреслених вчителями, мають таку структуру:

– *перший тип «Ображений істерик»* характеризується рисами: схильний до істерики (.599), притаманне почуття образи (.592), живе своїм індивідуальним життям (.584), не завжди доводить справу до кінця (.529), має схильність до звинувачень (.527), недовірливий (.526), самозаглиблений (.516), безініціативний (510), мовчазний (.481), неспокійний (.477), сумнівається в собі (.460), любить зволікати (.459), схильний ображатися (.455), не завжди визнає помилки (.453).

– *другий тип «Компанійський трудяга»* має риси: товариський (.610), працелюбний (.604), доброзичливий (.600), з почуттям гідності (.575), болісно переживає поразки (.483), інтелігентний (.463).

– *третій тип «Нахабний вимагач»:* переконаний у своїй правоті (.655), сором'язливий (-.549), має схильність до звинувачень (.530).

– *четвертий тип «Простодушний розкошелюб»:* любить вільний час (.554), не засуджує себе та інших (.546), вразливий (.492), схильний приймати життя таким, як воно є.

– *п'ятий «Тривожний егоїст»:* тривожний (.460), з почуттям гідності, недовірливий (.342).

– *шостий «Невибагливий нероба»:* задовольняється ситуацією, що склалася (.460), інтелігентний (.-347), свідомо уникає певних видів діяльності.

– *сьомий «Упертий самолюб»:* впертий (.483), має відчуття провини (-.372), швидко розчаровується (-.326).

Висновки з проведеного дослідження. Типологізація аутсайдерів була складена з використанням двох континуумів: «активність-пасивність» та «інтроверсія-екстраверсія», які утворили 16 типів, що дають змогу уявити аутсайдера в системі собі подібних.

Було проведене опитування вчителів, де із 148 рис було визначено 32, притаманних аутсайдерам з погляду педагогів, що виступили в ролі експертів. Ці 32 риси були більшменш рівномірно розподілені серед утворених 16-ти типів.

В результаті факторного аналізу із 32 параметрів було утворено сім типів аутсайдерів, описаних в статті, що доповнюють загальну типологію аутсайдерства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. Москва : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков : Изд-во Фолио, 1999. 832 с.

2. Овчаренко А.Д. Интегративный типологический подход к изучению личности в практике подготовки оперативных работников. URL: http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1313216 (дата звернення 14.08.2019).

3. Орлова Н.А. Типология героев С. Довлатова. URL: https://www.pglu.ru/upload/iblock/656/uch_2009_vii_00038.pdf (дата звернення: 15.08.19)

4. Прокофьева Т. Психологические типы К.Г. Юнга. URL: http://www.socionics.ru/ung.htm (дата звернення: 13.08.19).

5. Студенческая библиотека Социальное аутсайдерство. URL: https://students-library.com/library/read/58643-socialnoe-autsajderstvo (дата звернення 14. 08. 19)

6. Штак С.В. Особенности социально-психологической адаптации представителей различных групп социальных аутсайдеров. URL: http://www.dissercat.com/content/osobennosti-sotsialno-psikhologicheskoi-adaptatsii-predstavitelei-razlichnykh-grupp-sotsialn#ixzz4hVapaR5J(дата звернення 14.08. 2019).

7. Юнг К.Г. Психологические типы : [пер. с нем.] / Карл Густав Юнг. Москва : АСТ ; ХРАНИТЕЛЬ, 2008. 761 с.

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ СТИЛЮ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРА ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

ESSENCE AND STRUCTURAL COMPONENTS OF THE MANAGEMENT STYLE OF THE MANAGER OF THE EDUCATIONAL ORGANIZATION

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.29

Клочко А.О.
к.пед.н., доцент,
науковий співробітник
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Розвиток особистості менеджера освіти, зокрема стилю управління, є важливою умовою ефективності управлінської діяльності в освітній організації. У статті проведено аналіз наукових підходів до трактування сутності та структурних компонентів стилю управління менеджерів освітніх організацій. Висвітлено зміст поняття «стиль керівництва» різними науковцями та зроблено висновок про те, що стиль керівництва менеджера освітньої організації – це система особистих засобів і способів його управлінської діяльності з метою досягнення поставлених цілей закладу та організації загалом. Теоретично обґрунтовано співвідношення понять «стиль управління» і «стиль керівництва» з розглянутих вихідних положень про співвідношення управління та керівництва. Підкреслено, що поняття «стиль керівництва» є вужчим, ніж поняття «стиль управлінської діяльності», яке відображає найхарактернішу для керівника систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності в цілому. Розкрито структурні компоненти стилів управління менеджерів освітніх організацій, що зумовлені цілями і завданнями, які здійснюються в процесі управління, а саме індивідуальний, конативний, когнітивний, мотиваційно-ціннісний та емоційний.

Виділено основні риси стилів управління: цілеспрямованість; гнучкість; адекватність ситуації; суб'єктивність; об'єктивність; актуальність; динамічність; ґрунтується на характері особистості керівника; формується в процесі діяльності і змінюється, його можна коригувати та розвивати; зумовлений культурними цінностями, традиціями організації тощо. Зроблено висновок про те, що стиль управління менеджера освітньої організації є суто індивідуальним явищем, яке визначається специфічними характеристиками конкретної особистості, відображає особливості роботи з людьми та технологію прийняття рішень саме цією особистістю.

Ключові слова: *управління, керівництво, стиль, стиль управління, менеджер освітньої організації.*

The development of the personality of the education manager, in particular, the management style, is an important condition for the effectiveness of management activities in the educational organization. The article analyzes the scientific approaches to the interpretation of the essence and structural components of the management style of managers of educational organizations. The content of the concept of "leadership style" is highlighted by various scholars and it is concluded that the leadership style of the manager of an educational organization is a system of personal tools and methods of its management in order to achieve the goals of the institution and organization as a whole. The relationship between the concepts of "management style" and "leadership style" is theoretically substantiated from the considered initial provisions on the relationship between management and leadership. It is emphasized that the concept of "leadership style" is narrower than the concept of "management style", which reflects the most characteristic of the leader's system of methods, techniques, methods of management in general. The structural components of management styles of managers of educational organizations are revealed, which are conditioned by the goals and tasks carried out in the management process, namely, individual, conative, cognitive, motivational-value and emotional. The main features of management styles are highlighted: purposefulness; flexibility; adequacy of the situation; subjectivity; objectivity; topicality; dynamism; based on the personality of the leader; formed in the process of activity and changes, it can be adjusted and developed; due to cultural values, traditions of the organization, etc. It is concluded that the management style of the manager of the educational organization is a purely individual phenomenon, which is determined by the specific characteristics of a particular individual, reflects the peculiarities of working with people and the technology of decision-making by this individual.

Key words: *management, leadership, style, management style, manager of an educational organization.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни в українському суспільстві створюють умови для появи принципово нових підходів до організації управління в системі освіти та вимагають її істотних перетворень. Важливою умовою підвищення ефективності управлінської діяльності в освітній організації є розвиток особистості менеджера освіти, навколо якого формуються, розвиваються й успішно розв'язуються проблеми освітньої організації. Це зумовлює необхідність творчого підходу до реалізації управлінських функцій та переосмислення стилю управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування стилю діяльності знайшли своє відображення в науковому доробку Б. Андрушківа [1], О. Бондарчук [2], В. Бочелюка [3], Л. Боярин [4], Є. Ільїна [7], О. Кузьміна [11], М. Туленкова [18].

Психологічний аспект, зокрема фактори, які впливають на стиль, що обирає керівник для реалізації управлінської діяльності, описували

у своїх працях А. Журавльов [6], Л. Карамушка [8], В. Лозниця [12], Р. Шакуров [20], Г. Шредер [22] та інші.

Водночас в умовах трансформаційних змін освітньої галузі питання сутності стилів управління менеджерів освітніх організацій та їх структурних компонентів потребує поглибленого вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності та структурні компоненти стилю управління менеджера освітньої організації.

Виклад основного матеріалу. В останнє десятиліття вивчення стилю управління стало важливим напрямом у процесі оптимізації діяльності менеджера освітньої організації. Стиль управління значною мірою визначає результати діяльності освітньої організації. Правильно обраний стиль управління дозволяє усвідомити менеджеру освіти причини і закономірності своєї поведінки. Стиль управління, який використовує у своїй роботі менеджер освіти, є головною характеристикою ефективності його діяльності. Вивчення стилю управління здійснюється психологами вже більше ніж півстоліття, й до теперішнього часу дослідники накопичили чималий матеріал із цієї теми.

Уперше категорію «стиль» обґрунтували давньогрецькі філософи. Їм належить ідея про відповідність змісту та форми, дії і мислення. Аристотель дослідив особливості вияву стилю залежно від соціального статусу та ролі людини в соціумі. Поняття стилю асоціюється й є сполучною ланкою між психікою людини та зовнішнім світом, між індивідом і середовищем. Як зазначають довідники, цей термін походить від латинського stylus – знаряддя для письма у давнину, і визначається як відносно стійка сукупність характерних і повторювальних рис людини, які виявляються в її мисленні, поведінці, спілкування [14, с. 328], тобто це сукупність індивідуальних засобів і методів, що використовує керівник у своїй діяльності.

Загалом, окреслюючи теоретичні основи управлінської діяльності, а особливо в ракурсі діяльності менеджерів освітніх організацій, висвітлимо зміст поняття «стиль керівництва».

Зокрема, О.Л. Журавльов зазначає, що стиль керівництва – це індивідуально-типові особливості цілісної, відносно стійкої системи способів, методів, прийомів впливу керівника на колектив з метою ефективного і якісного виконання управлінських функцій [6].

Своєю чергою Р.Х. Шакуров дивиться на це питання під дещо іншим кутом зору, трактуючи стиль керівництва як цілісну специфічною систему стабільно повторюваних особливостей діяльності керівника (мотивів і цілей, змісту, способів), яка характеризується внутрішньою гармонією і вироблена для ефективного здійснення функцій управління в певних умовах [20, с. 164–165].

Н. Мала зазначає, що стиль керівництва визначається як характерна манера поведінки керівника, що переважає в його управлінській діяльності та за допомогою якої керівник може впливати на підлеглих і стимулювати їх для досягнення цілей організації; стиль характеризується індивідуальними особливостями, зумовленими особистістю управлінця [13, с. 87]. Стиль може асоціюватися з розподілом між свідомими та позасвідомими діями в структурі поведінки, між внутрішньою готовністю та зовнішньою зручністю умов, між суб'єктивною можливістю й об'єктивною реальністю.

Дослідник В.А. Співак [17, с. 188] дає своє розуміння стилю керівництва – це сталі особливості реалізації керівником владо-розпорядчих функцій, які відображають сприйняття ним підлеглих та рівень його особистої культури. Як своєрідний стереотип розумових проявів і реальних вчинків, що притаманні цій особистості, пояснює стиль роботи керівника В.М. Шепель [21, с. 143]. Стиль роботи керівника є наочним проявом тих принципів, форм і методів реалізації управлінських завдань, завдяки яким наочно демонструються його особистісно-ділові якості та антропологічна підготовленість.

На думку Н.Л. Коломінського [9, с. 148], стиль керівництва установою освіти – це система методів, прийомів, засобів, які переважають в управлінській діяльності керівника, а також особливості їх застосування, зумовлені особистістю керівника.

І. Чубова, аналізуючи наукові підходи до вивчення стилю управління сучасного керівника, зазначає, що поєднання суб'єктивної можливості та об'єктивної реальності зумовлює двоякість стилю та створює можливість дослідження феномена стилю, вивчення індивідуальності людини або аналізу особливості діяльності. Обидва підходи були реалізовані, причому перший у західній, переважно американській, а другий – у вітчизняній психологічній науці [19, с. 167].

Л.М. Кравченко [10, с.24] розуміє стиль роботи менеджера освіти як гнучку поведінку керівника щодо співробітників та учнів, що базується на самоорганізації та самоуправлінні і є орієнтовною на досягнення цілей навчально-виховного закладу та організації загалом.

Здійснений аналіз дає змогу дійти висновку, що стиль керівництва менеджера освітньої організації – це система особистих засобів і способів його управлінської діяльності з метою досягнення поставлених цілей закладу та організації загалом.

У сучасній психологічній літературі виділяють різні стилі керівництва, які класифікуються

за найрізноманітнішими критеріями. Досить чітко відстежуються два підходи до розуміння сутності керівництва. Прихильники першого підходу поняття «керівництво» здебільшого використовують як синонім поняття «управління» [5, с. 360–369]. Прихильники другого підходу розглядають керівництво як один із центральних, «командних», найбільш «психологічних» елементів управління [21, с. 24–36]. Такий підхід є підґрунтям для розуміння керівництва як процесу налагодження міжособистісних стосунків з підлеглими, особистісного впливу на них з метою досягнення управлінських цілей. Отже, поняття «керівництво» у цьому разі за своїм змістом є вужчим від поняття «управління».

На думку Л.М. Карамушки, поняття «стиль керівництва» і «стиль управління» не є синонімічними [8]. Стиль управлінської діяльності виявляється під час розв'язання як організаційно-управлінських, так і психологічних ситуацій, а стиль керівництва – тільки під час вирішення власне психологічних ситуацій, причому лише певного типу, пов'язаних зі здійсненням впливу на людей, з налагодженням міжособистісних стосунків.

Аналізуючи зміст поняття «стиль керівництва», необхідно підкреслити, що це поняття є вужчим, ніж поняття «стиль управлінської діяльності», що випливає з розглянутого вихідного положення про співвідношення управління та керівництва. Стиль управлінської діяльності відображає найхарактернішу для керівника систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності загалом (забезпечення планування, організації та контролю; прийняття управлінських рішень; здійснення комунікації; врахування мотивації). І в цьому зв'язку виділяють різні стилі управління, які можуть бути класифіковані за різноманітними критеріями. Тому в контексті нашого дослідження ми будемо оперувати поняттям «стиль управління».

Стиль управління – це явище суто індивідуальне, тому що він визначається специфічними характеристиками конкретної особистості, відображає особливості роботи з людьми та технологію прийняття рішень саме цією особистістю. Таким чином, стиль управління регламентується особистими рисами керівника, менеджера. У процесі трудової діяльності формується виняткова індивідуальний тип керівника, дії якого повторити в деталях практично неможливо.

За теорією Н. Ревенко, стилі управління є інтегративною характеристикою діяльності менеджера освіти, в якій виражаються його особисті якості, взаємини з підлеглими і особливості діяльності. Вважається, що менеджери використовують різні аспекти стилів управління залежно від їхніх особистих якостей, ситуації, конкретного завдання, індивідуальних особливостей підлеглих [15].

А. Журавльов називає три атрибути стилю управління: 1) цілісність: стиль являє собою єдність, внутрішній взаємозв'язок усіх взаємодій менеджера з колективом; 2) стійкість: система включає найбільш характерні, відносно стійкі варіанти для конкретного менеджера освіти; 3) індивідуальність: система взаємодій характеризується своєю специфікою в кожному конкретному разі [6]. Згідно з його теорією стиль є інтегральною характеристикою, у якій проявляються особливості як суб'єкта керівництва, так і його об'єкта. Під стилем керівництва розуміються індивідуально-типові особливості цілісної, відносно стійкої системи способів, методів, прийомів впливу керівника на колектив з метою ефективного виконання управлінських функцій.

Втілюючи структурно-функціональний підхід, А. Русалінова вважає, що стиль управління менеджера можна визначити як стабільні прояви особливості взаємодії керівника з колективом, що формуються під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних умов управління, індивідуальних особливостей менеджера. Стиль впливає на взаємини і вертикально, і горизонтально. Стиль управління не пов'язаний жорстко з особистісними характеристиками менеджера. Під час структурно-елементарного аналізу діяльності виділяються основні ситуації взаємодії менеджера з підлеглими: вибір завдань; прийняття рішень; організація групи; вибір методів спонукання; здійснення контролю; стимулювання активності; встановлення взаємовідносин з підлеглими; встановлення зворотного зв'язку з колективом; регуляція інформаційних потоків [16].

Стиль управління як соціально-психологічний феномен має певну структуру, що складається з відповідних компонентів. Так, Л. Карамушкою [8] виокремлено шість структурних елементів стилю управління:

1. Рівень значущості для керівника творчої співпраці з колективом.
2. Міра орієнтації керівника на налагодження міжособистісних стосунків у колективі, формування колективу.
3. Тип спілкування керівника з підлеглими.
4. Ступінь урахування у процесі управління індивідуально-психологічних особливостей працівників і соціально-психологічних характеристик колективу.
5. Основні методи впливу на працівників.
6. Особливості орієнтації керівника на самого себе.

З'ясовано, що до структурних компонентів стилів управління менеджерів освітніх організацій належать індивідуальний, конативний, когнітивний, мотиваційно-ціннісний та емоційний компоненти (А. Журавльов, Л. Карамушка) [6; 8].

Виявлено, що функціональні компоненти стилю управління менеджера освіти зумовлені цілями і завданнями, які здійснюються в процесі управління: гностичний компонент призначений для аналізу умов, форм і засобів, за допомогою яких здійснюється професійна діяльність; проектувальний – гарантує правильне уявлення про взаємозв'язок структурно-функціональних компонентів стилю управління менеджера; конструктивний – забезпечує системність стилю управління менеджера на основі трансформування результатів, отриманих гностичним і проектувальним компонентами; комунікативний – реалізує дії, пов'язані з управлінською взаємодією і впливом на об'єкти управління; організаційний реалізує коригування розвитку стилю управління менеджера; соціально-перцептивний дозволяє здійснювати діагностику вхідних потоків інформації як вербальної, так і невербальної; аутопсихологічний припускає свідоме оволодіння і вдосконалення системи знань, умінь і навичок; рефлексивний – спрямований на зменшення суб'єктивних і об'єктивних протиріч між зовнішніми і внутрішніми факторами, що впливають на розвиток стилю управління менеджера освіти [7].

Отже, функціональними компонентами стилю управління менеджера освіти є: гностичний, проєктувальний, конструктивний, комунікативний, організаційний, соціально-перцептивний та рефлексивний, різні рівні сформованості яких визначають композиційний рівень професіоналізму суб'єкта управління в цьому процесі, що у поєднанні з соціально-психологічними особливостями зумовлює як стиль управління, так і шляхи його оптимізації.

Стилі управління впливають на показники діяльності освітньої організації, психологічний клімат в колективі, виконавчу дисципліну.

На основі аналізу літературних джерел запропоновано виділити основні риси стилів управління:

– цілеспрямованість (скерованість на досягнення конкретних виробничих цілей);

– гнучкість (змінюється залежно від ситуації);

– адекватність ситуації (тобто застосовується у певній ситуації);

– суб'єктивність (пов'язаний з діями суб'єкта, тобто людини; відображає думки, переживання тільки цього суб'єкта; особистий, індивідуальний);

– об'єктивність (існування поза людською свідомістю і незалежно від неї, незалежність від волі, бажань людини. Стиль управління залежить від моральних норм, соціально-економічних та політичних чинників, сформованої системи відносин);

– актуальність (важливий для цього часу);

– динамічність (сучасне освітнє середовище характеризується невизначеністю і динамікою, тому достатньо швидко можуть змінюватися завдання і пріоритети організації, при цьому, відповідно, змінюються в часі і стилі управління);

– ґрунтуються на характері особистості керівника;

– стиль не є вродженою якістю, а формується в процесі діяльності і змінюється, його можна коригувати та розвивати;

– зумовлений культурними цінностями, традиціями організації тощо.

Висновки з проведеного дослідження. На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що стиль управління менеджера освітньої організації є суто індивідуальним явищем, яке визначається специфічними характеристиками конкретної особистості, відображає особливості роботи з людьми та технологію прийняття рішень саме цією особистістю. Успішне вирішення управлінських проблем потребує від менеджера освіти постійного удосконалення навичок та досвіду, що є найважливішим критерієм управління персоналом освітньої організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушків Б.М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту. Львів : Світ, 1995. 296 с.

2. Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності. Київ : Наук. світ, 2008. 318 с.

3. Бочелюк В.Й. Індивідуальні стилі управління керівника: до постановки проблеми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 2(40). С. 16–26.

4. Боярин Л.В. Сучасні підходи до формування стилю управління керівника освітньої галузі в системі післядипломної освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 2(40). С. 27–37.

5. Генов Ф. Психология управления: Основные проблемы : пер. с болг. / Ф. Генов. Москва : Прогресс, 1982. 442 с.

6. Журавлев А.Л. Стиль и эффективность руководства в производственном коллективе. Дисс. ... канд. псих. наук. Москва : Изд-во ИПАН СССР, 1976. 326 с.

7. Ильин Е.П. Успешность деятельности, компенсации и компенсаторные отношения. Вопросы психологии. 1983. № 5. С. 95–99.

8. Карамушка Л.М. Психологія управління. Київ : Міленум, 2003. 421 с.

9. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект). Київ : МАУП, 2000. 286 с.

10. Кравченко Л.М. Стиль роботи менеджера освіти. *Педагогіка математики і природознавства. V Всеукраїнські читання, присвячені пам'яті М.В. Остроградського, 24-25 вересня 2001 р.* : збірник статей. Полтава : ПОІППО, 2001. 72 с.

11. Кузьмін О.Є., Мала Н.Т., Мельник О.Г., Процик І.С. Керівництво організацією. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. 244 с.

12. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка. Київ : ЕксОб, 2000. 304 с.

13. Мала Н.Т. Класифікація стилів керівництва. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* 2006. № 517.

14. Професійна освіта: словник / уклад.: С. У. Гончаренко. Київ : Вища шк., 2000. 381 с.

15. Ревенко Н.В. Психология управления. Ленинград : ЛИЭИ, 1983. 72 с.

16. Русалинова А.А. Некоторые характеристики руководителя как субъекта управления трудовым коллективом. Трудовой коллектив как объект и субъект управления. Ленинград : ЛГУ, 1980. С. 97–113.

17. Спивак В.А. Корпоративная культура. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 362 с.

18. Туленков М.В. Сучасні теорії менеджменту. Київ : Каравела, 2014. 304 с.

19. Чубова І.І. Аналіз наукових підходів до вивчення стилю управління сучасного керівника. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічна.* 2017. Вип. 1. Т. 2. С. 166–170.

20. Шакуров Р.Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив. Москва : Просвещение, 1990. 208 с.

21. Шепель В.М. Человековеческая компетентность менеджера. Управленческая антропология. Москва : Нар. образ-е, 1999. 432 с.

22. Шредер Г.А. Руководить сообразно ситуации : пер. с нем. Москва : АО «Интерэксперт», 1994. 160 с.

ПРОТОКОЛ ПСИХОДІАГНОСТИЧНОЇ ОЦІНКИ ДІТЕЙ – ЖЕРТВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

THE PROTOCOL OF PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT OF CHILDREN – VICTIMS OF SEXUAL ABUSE

УДК 159.9.96
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.30

Козлова А.Г.
аспірант кафедри клінічної психології та психодіагностики
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
судовий експерт
Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

У статті розглядаються особливості психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства. Теоретичні положення про поняття «насильство», «сексуальне насильство», «сексуальне насильство над дітьми», визначені автором із результатів аналізу наукових джерел, є основою створення протоколу оцінки дітей – жертв сексуального насильства. Особлива увага приділена психотравмі як результату сексуального насильства над дитиною, що безпосередньо досліджується автором. Викладаються власні теоретичні положення щодо поняття «психотравма» та особливостей переживання дитиною психотравмувальної ситуації, які покладені в основу оцінки ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства. Висвітлено авторський підхід до особливостей проведення психодіагностичного дослідження: особливості організації дослідження, оцінка матеріалів кримінального провадження, проведення спеціального інтерв'ю та подальший процес його оцінки за критеріями, проведення психодіагностичного дослідження. На основі проведеного психодіагностичного дослідження розроблено протокол оцінки ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства, який містить у собі три блоки оцінки: оцінка рівня загрози життю та здоров'ю дитини, особливості психотравмування та особливості розуміння дитиною ситуації сексуального насильства. У статті наведені результати власного дослідження групи постраждалих дітей від сексуального насильства віком від 4 до 10 років. За результатами власного дослідження було сформовано ефективність протоколу психодіагностичної оцінки дітей – жертв сексуального насильства, що дає змогу об'єктивно оцінити індивідуальні особливості впливу сексуального насильства над дитиною. Протокол психодіагностичної оцінки дітей – жертв сексуального насильства дає змогу структуровано надавати письмові висновки психолога в рамках судових або експертних досліджень.

Ключові слова: *діти, жертви сексуального насильства, протокол, психодіагностика, психотравмування, сексуальне насильство, спеціальне інтерв'ю.*

The article considers the features of psychotrauma of a child as a result of sexual abuse. Theoretical provisions on the concepts of the "violence", "sexual violence", "sexual abuse against the children", defined by the author from the results of the analysis of scientific sources are the basis for the creating a protocol for assessing children – victims of sexual abuse. Particular attention is to paid that psychotrauma is a result of sexual abuse of a child, which is directly investigated by the author. Our own theoretical provisions on the concept of "psychotrauma" and the peculiarities of the child's experience of a psychotraumatic situation, which are the basis for assessing the signs of psychotrauma of a child due to sexual abuse. The author's approach to the peculiarities of psychodiagnostic research is highlighted: peculiarities of research organization, evaluation of the materials of criminal proceedings, special interview and further process of its evaluation by criteria, psychodiagnostic research. Based on the conducted psychodiagnostic research, the protocol for assessing the signs of psychotrauma of a child due the sexual abuse was developed, which contains three assessment blocks: assessment of the child's life and health, features of psychotrauma and peculiarities of the child's understanding of sexual violence. The article presents the results of our own study of a group of victims of sexual violence aged 4 to 10 years. Based on the results of our own research, the effectiveness of the protocol of psychodiagnostic assessment of children – victims of sexual violence was formed, which allows to objectively assess the individual characteristics of the impact of sexual violence on a child. The protocol of psychodiagnostic assessment of children – victims of sexual violence allows to provide written opinions of a psychologist in the framework of forensic or expert research.

Key words: *children, victims of sexual violence, protocol, psychodiagnostics, trauma, sexual violence, special interview.*

Постановка проблеми. Сучасний стан досудового слідства у справах сексуальних злочинів проти дітей є таким, що потребує встановлення підтвердження самого факту сексуального насильства над дитиною, особливо у випадках сексуального розбещення. Суттєвою складністю проведення таких експертних психологічних досліджень є відсутність чіткого протоколу дослідження, який би давав змогу враховувати всі фактори впливу ситуації сексуального насильства на дитину і при цьому не виходити за межі психологічної компетенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які вивчали особливості сексуального насильства над дітьми, можна назвати Ю.М. Антонян, М.Д. Асанова, Ю.В. Воронова, Д.В. Ривман, І.Г. Скрута, І.О. Фурманов, С.В. Романова, Т.Я. Сафонова та інших. У їхніх дослідженнях висвітлені основні положення щодо поняття сексуального насильства над дітьми. Наявна певна

неодностайність щодо визначення поняття «сексуальне насильство над дитиною», а саме: неузгодженість використання понять «дитина», «підліток», «неповнолітні»; недостатній перелік сексуальних маніпуляцій з дитиною; особливості мотивації сексуальних посягань відносно дитини.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу складання протоколу психодіагностичної оцінки дітей – жертв сексуального насильства.

Виклад основного матеріалу. Таким чином, ми пропонуємо під поняттям сексуального насильства над дитиною розуміти сексуальні дії протиправного характеру, які спрямовані на отримання сексуального задоволення або вигоди особою (групою осіб) дорослого або дитини, за якого дитина не здатна контролювати ці взаємини, що в результаті призводить до шкоди здоров'ю та змінює ракурс розвитку дитини.

Відтак одним із критеріїв шкоди здоров'ю ми розуміємо психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства. Адже психолог у межах своєї компетенції не може констатувати факт сексуального насильства, а тільки може досліджувати особливості психотравмування.

Дослідженням психотравми займались Н.В. Канторович, Е. Ейдеміллер, В.В. Юстицкий, Н.І. Козлов, В.М. Кровяков, Е.А. Петрової, В.Д. Менделевич, Г.К. Ушаков, Д.Д. Єникеєва та інші. В їх дослідженнях існують суттєві відмінності щодо розуміння психотравмування: одні визначають, що це є процес переживання, інші – що це є конфлікт. Однак усі дослідники однаково зазначають про негативний вплив на особистість, що призводить до зміни функціонування людини.

Таким чином, ми вбачаємо, що психотравмування – це динамічний процес змін психічної діяльності, спричинених зовнішніми чинниками (подіями), які призводять до дезадаптації особистості або порушень звичного функціонування психіки та організму загалом.

Оскільки процес переживання психотравмувальної події за своїми психологічними механізмами перебігу є дотичним до переживання горя, ми розглядаємо його згідно з фазами «переживання горя».

З огляду на наявні класифікації переживання горя (Е. Ліндеман, Дж. Боулбі, Дж. Поллок, Е. Кюблер-Рос, Дж. Боулбі, К. Паркес, Ю. Шпигель, Дж. Тэйтелбаум, В. Волкан, М. Горовитц, Ф.Е. Василюк та інші) та особливості переживання дитиною психотравмувальної події важливо відмітити, що ситуація акту сексуального насильства для дитини є стресовою, а отже, виникає гостра реакція на стрес. Ми виокремлюємо такі стадії переживання психотравмування:

1. Стадія психічного шоку (2–3 діб) – на цій стадії відбувається наростання емоційного напруження за рахунок емоційної оцінки особистості ситуації, яка сталася;

2. Стадія дезорганізації особистості – ця фаза є критичною, оскільки після неї починається процес «виздоровлення», або ж фіксація на травмі і подальший розвиток постстресових порушень (від 1 доби до 2-х тижнів);

3. Стадія адаптації (2–4 тижні) – відбувається приглушення емоційної реакції. Важливо відмітити, що Л.В. Бертовський зазначає, що після 15 днів спогади про подію у дитини починають згасати. Також на стадії адаптації відбувається включення захисних механізмів особистості, що дозволяють дитині подолати стрес та адаптуватися;

4. Стадія відновлення (від 4 тижнів до декількох місяців) – по суті це є завершальним процесом адаптації, але при цьому він не завжди проходить через особистісний рівень, тому й ця стадія має суттєвий вплив на формування особистості. Травма акумулюється в глибинних шарах психіки на підсвідомому рівні.

Для встановлення ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства виникає необхідність визначення чіткого протоколу дослідження. Тому у своєму дослідженні ми орієнтувались на можливість отримання максимальних даних, відносно нетривалий процес проведення дослідження із дитиною, комплексний підхід за допомогою методів психодіагностики, узгодження та підтвердження отриманих результатів за кожним із методів дослідження.

Алгоритм проведення психологічного дослідження: І. Підготовчий етап: 1) вивчення матеріалів кримінального провадження або документів, наданих для дослідження (тих, які характеризують дитину, дають повну інформацію про наявність свідчень, попередніх досліджень тощо) – контент-аналіз; 2) підбір психодіагностичних методик та підготовка питань для спеціального інтерв'ю; 3. Визначення місця проведення дослідження (вдома у дитини, в кабінеті експерта, у «Зеленій кімнаті»); ІІ. Процедурний етап: 1) відбір психологічного анамнезу про розвиток дитини у батьків; 2) знайомство та встановлення психологічного контакту з дитиною; 3) проведення психодіагностичного дослідження: проведення спеціального інтерв'ю, після чого проводяться психодіагностичні методики; 4) завершення роботи з дитиною: подяка дитині за активну роботу, вихід із контакту. ІІІ. Підготовка висновку: 1) аналіз результатів психодіагностичного дослідження; 2) співставлення результатів дослідження з наявними матеріалами; 3) виклад результатів дослідження у вигляді письмового висновку та його видача.

Нами було проведено дослідження дітей – жертв сексуального насильства, які були визнані потерпілими у кримінальних провадженнях за ознаками сексуального розбещення. На цьому етапі у дослідженні брали участь 32 дитини віком від 4 до 10 років (28 дівчат та 4 хлопці).

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень. Аналіз групи досліджуваних кримінальних проваджень дав змогу визначити певні характеристики, які мають суттєве значення для визначення ознак психотравмування дітей внаслідок насильства. Ключовими моментами, в яких вдалося прослідкувати певну динаміку, були: системність посягань, пролонгованість злочину, ким був скоєний злочин, де відбувався злочин, відтермінованість від злочину до діагностики.

Результати аналізу кримінальних проваджень дали визначити системність злочинних посягань, а саме: один раз – 56%, 2–3 рази – 28%, більше 3-х посягань – 16%. Здебільшого на системність посягань впливають такі фактори: наявність вживання алкоголю кривдником – зазвичай, разові посягання були вчинені під час вживання алкоголю; доступ до дитини – якщо дитина постійно знаходиться у полі зору зловмисника, то має місце системність посягань; мотив скоєння злочину – у випадках задоволення статевої пристрасті зловмисник вчиняє декілька циклів підготовки дитини до самого акту, інколи все закінчується на ранніх стадіях, тому системність посягань обмежується декількома випадками, у разі виготовлення порнографічної продукції системність посягань є досить великою.

Розподіл часового проміжку має наступний розподіл: до 6 місяців – 33%, 1 рік – 49%, 2–3 роки – 18%. Такий розподіл здебільшого залежить від декількох факторів. По-перше, чи одразу розказала дитина про факт насильства, наприклад, у випадках довірливих відносин з батьками діти одразу про це повідомляли батькам; ким був вчинений злочин та чи погрожували дитині – у більшості випадків діти бояться людину, яка вчиняє насильство навіть без погрожувань, але існують моменти, коли дітям за це платили, і тоді вони про це нікому не повідомляли, оскільки їм сказали, що це звичайна робота.

По-друге, чи відреагували на цей факт люди, яким дитина про це повідомила, – бували випадки, коли батьки вважали, що дитина це нафантазувала, і не надавали цьому суттєвого значення;

По-третє, зміни поведінки дитини, які привертали на себе увагу батьків, – інколи про сам факт насильства ставало відомо лише через те, що у дитини було виявлено різку зміну поведінки і, як наслідок, ставало зрозуміло, що це є наслідками насильства.

Здебільшого злочини були вчинені батьками (батьком, вітчимом) протилежної (чоловічої) статі – 50%, людиною із близького оточення (сусід, знайомий, дядька) – 46%, незнайомою особою – 4%. Такий розподіл не випливає з особистості дитини, здебільшого на це впливають батьки: яким чином вони забезпечують безпеку та доступ до дитини. Звісно, що чим ближча особа, тим більший доступ до дитини вона має. Головним показником тут виступає, наскільки мати (або особа, відповідальна за дитину) довіряє злочинцю.

Це знаходить своє підтвердження у наукових дослідженнях. Так, наприклад, Д.Д. Єникеєва [4] зазначає, що педофілія найчастіше зустрічається саме у чоловіків. Порівняно рідко патологічній потяг до дітей поєднується з нормальним статевим життям із жінками, частіше всього педофілія властива чоловікам, які не здатні до нормальних сексуальних контактів.

Також показник «ким був скоєний злочин» тісно пов'язаний із системністю та пролонгованістю посягань, адже, чим ближче особа до дитини, тим вона має більшу можливість вчиняти над нею насильство багаторазово.

Характеризуючи місце вчинення злочинів, аналіз результатів дав наступний розподіл: вдома – 45%, на вулиці – 3%, соціальних інституціях – 34%, у злочинця вдома – 18%.

Стереотипізація відносин у шлюбі і в суспільстві є одним із факторів, що сприяють вчиненню насильства, зокрема в сім'ї. Практики відзначають, що робота фахівців з підтримки постраждалих від домашнього насильства постійно гальмується великою кількістю міфів, яким їм весь час доводиться протистояти. Одним із таких міфів є те, що насильство по відношенню до дитини вчиняється незнайомою особою, зокрема на вулиці або в інших місцях [3; 5]. На противагу цьому міфу, ми можемо сказати про зворотній стан вчинення злочинів проти дітей, а саме: здебільшого насильство вчиняється особою з найближчого оточення і саме вдома у дитини.

Показник місця злочину тісно пов'язаний із близькістю особи, яка вчиняє насильство. Якщо це особа із найближчого оточення, то вона має змогу вчиняти це або в дитини вдома, або в себе. Також важливо відмітити, що соціальні інституції (школа, садок) є також доступним місцем, в якому вчиняються злочини, зокрема такі випадки відбувається над дітьми дошкільного віку або ж у школі між дітьми. Вважливо зазначити, що у випадках виготовлення порнографічної продукції місцем злочину були орендовані квартири, що ми означили як «у злочинця вдома».

Цей показник є одним із ключових під час оцінки наслідків психотравмування дитини внаслідок насильства, адже чим більше часу пройшло від моменту злочину до моменту діагностики, тим складніше їх виявляти.

Так, Тейлор Карл зазначає, що у дітей є потенціал до швидкого відновлення та самолікування у відповідь на травму, якщо є адекватна підтримка і консультування [2]. Як зазначає Л.В. Трубіцина, для ефективноо процесу переживання травми важливіше за все є відновлення рутинного життя, щоб діти могли проходити нормальні етапи свого розвитку [6, с. 143]. Отже, аналіз показав, що звернення відбулися у таких проміжках часу: 1 місяць – 18%, від 1 місяця до 6 місяців – 44%, від 6 місяців до 1 року – 23%, більше 1 року – 15%.

Таким чином, аналіз кримінальних проваджень дає змогу дійти висновків, що під час досліджень є певні закономірності відповідностей, які можна відслідковувати, а саме: системність посягань, їх пролонгованість, а також місце злочину напряму пов'язані з особою, яка вчиняла злочин; відтермінованість злочину до моменту дослідження дає змогу визначати особливості проявів ознак психотравмування.

Аналіз результатів психологічних анамнезів. Другим етапом нашого дослідження було проведення аналізу психологічних анамнезів, що були заповнені одним із батьків, які були присутніми під час дослідження. Окрім особливостей розвитку дитини, нас цікавив ретроспективний аналіз проявів (ознак) зміни поведінки дитини, що давало змогу порівнювати їх з ознаками переживання психотравмувальної події внаслідок насильства над дитиною.

Нами було виявлено такі релевантні відомості із психологічних анамнезів: поведінкові зміни, період появи змін, наявність звернень до психолога, соціальні або сімейні зміни у сім'ї, погані звички родичів (також ці відомості підтверджувалися у матеріалах кримінальних проваджень).

Проаналізувавши дані психологічних анамнезів, ми виявили: більша частина сімей – це неблагополучні сім'ї, хтось один із батьків мав погану звичку – куріння, вживання алкоголю або наркотиків (ці відомості були підтверджені з матеріалів кримінальних проваджень), перед дослідженням діти психолога не відвідували, суттєвих соціальних або сімейних змін не відбувалося.

Суттєвих даних про період пологів або розвиток дітей, які б можна було узагальнити, не було виявлено, кожна дитина розвивалася у своєму темпі. Психічних захворювань не спостерігалось. Батькам було запропоновано детально описати поведінкові прояви дитини, які вони помітили за останній час, що безпосередньо привернуло їх увагу. Треба зауважити, що кожна дитина мала свої особливості розвитку, але суттєво ці показники на результати досліджень не впливали. Нижче наведено ознаки поведінкових змін дітей, які зазнали насильства, їх вік та час появи (таблиця 1).

Найпоширенішими проявами, які привертали увагу батьків, є поява страхів (86%) – спостерігалась у віці 4–10 років; знервованість (80%) – спостерігалась у віці 4–10 років; небажання відвідувати освітній заклад (73%) – спостерігалась у віці 4–10 років 4–7 років; замкненість у собі (72%), спостерігалась у віці 7–10 років; нічні кошмари (65%) – спостерігалась у віці 4–10 років; роздратованість (64%) – спостерігалась у віці 5–10 років.

Таблиця 1

Показники поведінкових змін

Поведінкові зміни	Кількість дітей,%	Початок прояву, міс	Вік
Нічні кошмари	**65**	3	4–10
Енурез	13	2	4–5
Поява страхів	**86**	2	4–10
Небажання йди до ДНЗ/ школи	**73**	2	4–7
Аутоагресія	17	3	4–5
Агресія по відношенню до близьких	13	4	4–6
Відтворення актів насильства	33	3	4–5
Деградація поведінки	18	6	4–6
Бажання роздягнутись до гола	10	6	4–5
Часті хвороби	27	3–4	4–5
Роздратованість	**64**	2	5–10
Часто плаче	45	4	5–10
Замкненість у собі	**72**	2	7–10
Проблеми ШКТ	12	2	4–5
Зміна улюбленого кольору на чорний	22	4	4–8
Знервованість	**80**	3	4–10
Дитина перестала захищати себе, давати здачі	35	5	4–10

Також можна окремо виділити вікові особливості поведінкових проявів у дітей, а саме: більшість проявів є характерною для всієї вікової групи, для 4–5 років найчастішими проявами є: аутоагресія, відтворення актів насильства, енурез, бажання роздягнутися до гола, часті хвороби, проблеми ЖКТ (психосоматика); для 4–6 років характерними є деградація поведінки, агресія по відношенню до близьких. Помітна замкненість у собі спостерігається з 7-річного віку.

Окремо було виділено показники появи змін у дитини, які стали помітні батькам, а саме: на початкових етапах (2 місяці) батьки помітили появи енурезу, появи страхів, небажання йти до освітнього закладу, замкненість у собі, проблеми ШКТ; через 3 місяці – нічні кошмари, аутоагресія, відтворення актів насильства, часті хвороби; через 4 місяці – агресія по відношенню до близьких, частий плач, зміна улюбленого кольору на чорний; 5 місяців – дитина перестала давати здачі.

М. Армсвот та М. Холодей зазначають, що наслідки психотравмування у дітей бувають: в афективній сфері – лабільність афекту, включаючи тривожність, паніку, роздратування, страх, звуження емоцій тощо; у поведінковій сфері – регресивна поведінка, зміна поведінки, для того щоб уникнути дій, які нагадують травматичну подію, тощо; у соматичній сфері – порушення сну, соматичні хвороби тощо. Тим самим можна говорити про те, що отримані нами результати співпадають з ознаками наслідків насильства [1].

З огляду на аналіз психологічних анамнезів, заповнених батьками, ми дійшли висновку, що ознаки сексуального насильства у вигляді поведінкових змін на кожному віковому етапі мають певні особливості, також вони мають особливості періоду появи, що дає змогу визначати часові проміжки впливу психотравмування. Такі показники також є наслідками включення захисних механізмів особистості, що дають дитині змогу впоратися та пережити травму.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення спеціального інтерв'ю, метою якого є оцінка валідності повідомлення дитини. Оскільки у випадках сексуальних розбещень відносно дітей найбільш ефективним методом діагностичного дослідження є інтерв'ю, ми розробили його із використанням критеріїв, які б давали змогу визначати наявність переживання дитиною подій.

Всі розповіді потерпілих дітей за результатами інтерв'ювання було піддано процедурі аналізу, а саме: трансрибіюванню інтерв'ю; аналіз відповідей на запитання; аналіз стадії вільної розповіді; аналіз наявності критеріїв та їх інтенсивність прояву; розподіл загального масиву стадії вільної розповіді на 4 фрагменти-стадії: докримінальна, предкримінальна, кримінальна та постркримінальна; кількісний та якісний аналіз кожного фрагменту; аналіз невербальних проявів.

Аналіз результатів спеціального інтерв'ю:

– середня тривалість стадії вільної розповіді у дітей 4–5 років – 1 хвилина 9 секунд, у дітей 6–7 років – 2 хвилини 12 секунд, у дітей 8–10 років – 2 хвилини 35 секунд;

– за результатами оцінки критеріїв валідності повідомлення, які прослідковувалися найчастіше: логічна структура, опис взаємодії, опис розмов, зовнішні обставини, які мають відношення по справі, достатня кількість подробиць обставин події, повідомлення про психічний стан суб'єкта;

– аналіз наративних структур розповідей дітей за фрагментами: докримінальна стадія 11,9%, предкримінальна – 20,6%, кримінальна – 41,6%, посткримінальна – 25,9%.

Наступним етапом нашого дослідження був аналіз результатів психодіагностичних методик. За результатами дослідження було виявлено певні відмінності у групах дітей, над якими було вчинено насильство, групи ризику та нормотипічної групи.

Аналіз результатів психодіагностичних методик. Для реалізації цілей емпіричного дослідження нами було обрано наступні психодіагностичні методики: Методика «Обери необхідне обличчя» Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен; методика на визначення рівня тривожності; методика «Дерево» – для визначення рівня самооцінки дитини; тест кольорових відношень А. Еткінда; дитячий апперцептивний тест (Children's Apperception Test – CAT), розроблений Леопольдом і Сонею Беллак із авторським підходом на визначення наявності страхів у дітей та шляхів їх вирішення: дітям пред'являлась серія 10 малюнків та пропонувалося визначити, на якому з малюнків наявна страшна ситуація. Після цього щодо визначеного дитиною малюнку з наявністю страшної ситуації дитині ставилося питання, що треба зробити, щоб ситуація не була страшною.

Вказані методики дали змогу розкрити якісні та кількісні особливості ознак наслідків сексуального насильства над дитиною (високий рівень тривожності, особливості самооцінки, особливості страхів та особливості виходу із страшної ситуації, особливості емоційного відношення до особи, яка вчинила насильство над дитиною).

За результатами середніх значень групи досліджуваних психодіагностичних методик було виявлено:

– за методикою «Обери необхідне обличчя» Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен: рівень тривожності становить 56,7%;

– за результатами методики «Дерево» було виявлено, що у дітей переважає відстороненість, замкнутість, тривожність (32%),

кризовий стан, «падіння в прірву» (24%), стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість (19%), відстороненість від навчального процесу, замкненість у собі (15%);

– за результатами методики «Дитячий апперцептивний тест (Children's Apperception Test – CAT)» середнє значення групи виборів малюнків із страшною ситуацією становить 5 малюнків;

– за результатами «Тесту кольорових відношень А. Еткінда» у всіх дітей було діагностовано емоційне відторгнення та страх до особи, яка вчиняла насильство.

На основні теоретичного та практичного аналізу існуючих підходів до оцінки ознак психотравмування дітей внаслідок сексуального насильства ми розробили протокол. Протокол включає тривимірну модель, яка дозволяє обчислити індекс тяжкості травмування дитини внаслідок сексуального насильства. Тривимірна модель оцінки використовується для підведення підсумку результатів аналізу матеріалів кримінального провадження, психологічного анамнезу, спеціального інтерв'ю та психодіагностичного інструментарію.

Перший ракурс оцінювання в тривимірному просторі моделі передбачає оцінку соціальної загрози для дитини, сюди включено 6 показників, а саме: загроза життю та здоров'ю, кількість посягань, протягом якого часу відбувалися посягання, ким був скоєний злочин, де відбувався злочин, скільки часу пройшло від моменту посягань до діагностики. Кожний показник оцінюється за 3-х бальною шкалою відповідно до визначених характеристик. Перший рівень допомагає психологу визначити, наскільки вираженими є ознаки переживання дитиною психотравмувальної ситуації і чи пов'язані вони із сексуальним насильством (існування причинно-наслідкового зв'язку).

Другий ракурс моделі передбачає оцінку рівня психотравмування. Сюди включено 5 показників, а саме: стадія психотравми, рівні прояву психотравми: емоційний, особистісний, поведінковий, соматичний. Кожний показник так само оцінюється за 3-х бальною шкалою відповідно до визначених характеристик. Цей вимір дозволяє психологу відповісти на питання «Чи присутні психологічні ознаки переживання дитиною психотравмувальної ситуації? Якщо присутні, то в чому вони проявляються».

Третій ракурс моделі передбачає оцінку рівня розуміння ситуації сексуального насильства. Сюди входять 4 показники, а саме: усвідомлення дитиною ситуації, можливість чинити опір, особливості відтворення подій, вік дитини на момент дослідження. Кожний показник так само оцінюється за 3-х бальною шкалою відповідно до визначених характеристик. Оцінка третього виміру допомагає психологу відповісти на питання: «Чи спроможна дитина з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо) сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання», «Які психологічні особливості відтворення подій дитиною?», «Чи здатна дитина, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення вчинених з нею дій та здійснювати опір».

Аналіз результатів дослідження за тривимірною моделлю виявив (*рис. 1*), що у 79% було виявлено середній рівень загрози для дитини, 14% – високий, 7% – низький. Оцінка рівня психотравмування: 76% – низький рівень, 19% – середній, 5% – високий. Оцінка рівня розуміння ситуації насильства: 91% – середній, 9% – низький, 0% – високий. Загальна оцінка впливу насильства на дитину: 55% – середній рівень, 39% – низький, високий – 6%.

Таким чином, можна говорити про те, що для більшості групи притаманний середній рівень впливу ситуації сексуального насильства на особистість дитини. Такі результати

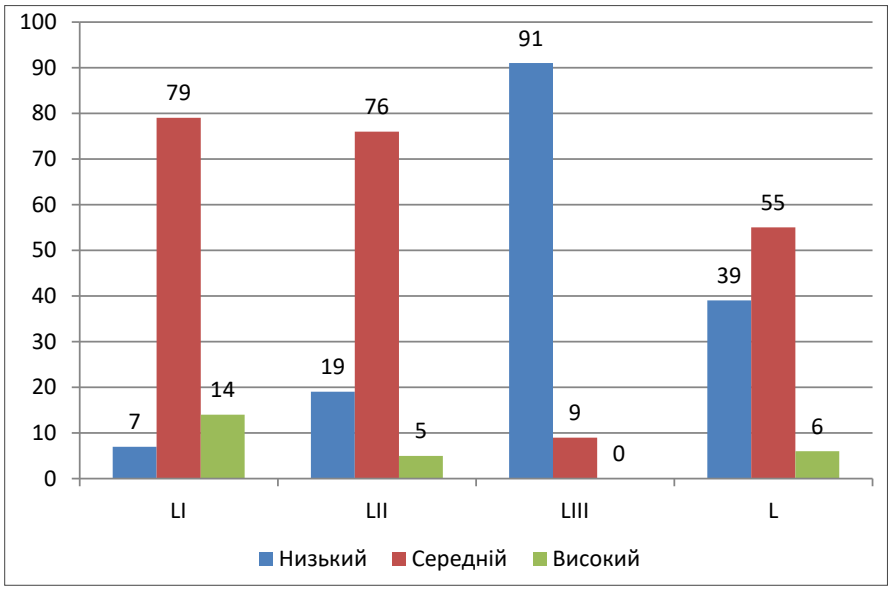

Рис. 1. Співвідношення рівнів показників, %

зумовлені віковими особливостями – нерозуміння самої ситуації сексуального насильства, що призводить до «консервування» травми і самостійного відновлення, при цьому наслідки події вже будуть проявлятися у більш дорослому віці та впливати на перебіг життя.

У своєму дослідженні ми намагалися виокремити основні проблеми, що перешкоджають встановленню особливостей психотравмування дітей внаслідок сексуального насильства. Протокол оцінки дозволяє під час проведення психологічних досліджень встановлювати особливості перебігу та впливу психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства і при цьому не виходити за межі своєї компетенції.

Висновки з проведеного дослідження. Результати емпіричного дослідження мають практичну цінність для оцінки ознак психотравмування внаслідок сексуального насильства над дитиною. Оскільки встановлення наявності сексуального насильства над дитиною є компетенцією досудових органів, психолог може виходити через позицію психотравмування. Протокол оцінки дозволяє комплексно підходити до процесу психодіагностичного дослідження, за результатами якого надавати структуровані та узгоджені висновки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Armsworth M.W. Holaday M. (1993). The effects of psychological trauma on children and adolescents. *Jornal of Counseling & Development.* Sep/Oct. V. 72. Issue 1. P. 49.

2. Taylor Carl E. (1998). How care for childhood psychological trauma in wartime may contribute to peace. *International Review of Psychiatry*. August. V. 10. Issue 3. P. 175–184.

3. Горбунова О. Пособие по организации работы с пострадавшими от насилия в семье в условиях кризисного центра. URL: https://karta-nasiliya.by/organisation-aid.pdf (дата звернення: 14.09.2020).

4. Еникиева Д. Д. Популярные основы психиатрии. Донецк : Сталкер, 1997. 432 с.

5. Насилие в семье. Методическое пособие для специалистов. Псков: Издательство «ЛОГОС Плюс», 2013. 52 с.

6. Трубицына Л. В. Процесс травмы. Москва : Смысл; ЧеРо, 2005. 218 с.

ЗМІСТ ЗАХОДІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХІЧНОГО ВИГОРЯННЯ У СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

CONTENTS OF MEASURES FOR PSYCHOLOGICAL PREVENTION OF MENTAL BURNOUT AMONG LAW ENFORCEMENT OFFICERS

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.31

Підчасов Є.В.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Ярещенко О.В.
здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті розкриті питання змісту заходів психологічної профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів. На переконання авторів, зміст заходів профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів має бути спрямований на активізацію їхніх особистісних ресурсів, формування адекватної самооцінки та критеріїв професійної ефективності, підвищення рівня особистого контролю за професійним життям і власним здоров'ям, вироблення адаптивного поводження в складних робочих та екстремальних ситуаціях, а також на зниження рівня депресії. Визначається, що профілактика психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів здійснюється на індивідуальному й міжособистісному рівнях. Зазначається, що індивідуальний рівень профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів передбачає реалізацію двох основних аспектів. Перший аспект пов'язаний зі зняттям у співробітників стресових станів, для чого доцільно використати різні техніки оптимізації психофізіологічного стану. Другий аспект передбачає корекцію психологічних характеристик у структурі особистості правоохоронця, які сприяють розвитку вигоряння, реконструкцію системи їхніх когнітивних оцінок, що стосуються професіональних труднощів. Міжособистісний рівень профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів передбачає концентрації зусиль на створенні відповідного рівня комунікацій для співробітників, у яких виявлено психічне вигоряння, а також на розвиток у них навичок міжособистісного й ділового спілкування. Доводиться, що ці заходи можуть проводитися в рамках спеціалізованих комунікативних тренінгів. Зазначається, що особливу увагу при цьому варто приділяти питанню групової підтримки та згуртованості співробітників. Рекомендується проведення семінарів з управління конфліктами, створення професійних клубів і груп підтримки тощо. Автори констатують, що для управління стресами й недопущення психічного вигоряння через пережите в травмуючих та екстремальних ситуаціях пропонується застосовувати методику подолання стресу, отриманого в критичній обстановці.

Ключові слова: *стрес, правоохоронна діяльність, психічне вигоряння, екстремальні ситуації, психологічна профілактика.*

The authors reveal the content of measures for psychological prevention of mental burnout in law enforcement officers. According to the authors, the content of measures to prevent mental burnout in law enforcement officers should be aimed at activating their personal resources, the formation of adequate self-esteem and criteria of professional efficiency, increasing personal control over events in professional life and health, developing adaptive behavior in complex work and extreme situations, as well as to reduce depression. It is indicated that the prevention of mental burnout in law enforcement officers is carried out mainly at the individual and interpersonal levels. The authors note that the individual level of prevention of mental burnout in law enforcement officers involves the implementation of two main aspects. The first aspect is related to the removal of stress in employees, for which it is advisable to use various techniques to optimize the psycho-physiological state. The second aspect involves the correction of psychological characteristics in the personality structure of law enforcement officers that contribute to the development of burnout, the reconstruction of the system of their cognitive assessments relating to professional difficulties. The authors note that the interpersonal level of prevention of mental burnout in law enforcement officers involves concentrating efforts on creating an appropriate level of communication for employees who have been diagnosed with mental burnout, as well as the development of interpersonal and business communication skills. According to the authors, these activities can be carried out as part of specialized communication trainings. It is noted that special attention should be paid to the issue of group support and cohesion of employees. It is recommended to hold seminars on conflict management, creation of professional clubs and support groups, etc. The authors states that in order to manage stress and prevent mental burnout due to experiences in traumatic and extreme situations, it is proposed to use the method of overcoming stress obtained in a critical situation.

Key words: *stress, law enforcement, mental burnout, extreme situations, psychological prevention.*

Постановка проблеми. Більшість людей стикаються зі стресовими ситуаціями в професійному або особистому житті, але певні професії, серед яких професія правоохоронця, характеризуються високим рівнем стресових факторів не тільки через природу роботи, а й через значний вплив навколишнього середовища, пов'язаного з робочим середовищем. Відповідно, у цієї професії є високим ступінь ризику розвитку синдрому психічного вигоряння. Психічне вигоряння працівника правоохоронних органів являє собою значимі зміни індивідуально-особистісних якостей фахівця в ході виконання ним професійної правоохоронної діяльності. Безсумнівно, психічне вигоряння негативно відображається на якості

функціонування такої важливої державно-суспільної сфери, як правоохоронна, що, у свою чергу, може призвести до збільшення частки нерозкритих злочинів, правопорушень, скоєних самими співробітниками правоохоронних органів, зневіри в дієвість правоохоронної системи тощо. Водночас, ураховуючи стресогенний характер правоохоронного професійного середовища, повністю виключити ризик появи синдрому психічного вигоряння неможливо. Однак при цьому в практику роботи психологічних служб правоохоронних органів можна впровадити комплекс профілактичних заходів, спрямованих на висвітлення проблеми вигоряння, а також на запобігання його розвитку й подолання можливих проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання змісту заходів психологічної профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів у зарубіжній літературі переважно стосується питань упровадження копінг-стратегій [1; 2; 3; 4; 5; 6]. У вітчизняній психологічній літературі означена проблематика профілактики психічного вигоряння в правоохоронців майже не висвітлена. Відповідно, з огляду на обмеженість зарубіжних досліджень і відсутність вітчизняних, питання заходів психологічної профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів потребують спеціального дослідження.

Постановка проблеми. Мета дослідження – розкрити питання змісту заходів психологічної профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Робота з профілактики вигоряння у співробітників правоохоронних органів передбачає проведення комплексу заходів, спрямованих на висвітлення проблеми вигоряння, а також на запобігання його розвитку й подолання можливих проявів.

Психологічна освіта посідає важливе місце в складі профілактичних заходів вигоряння. Рекомендується включити в систему навчання, перепідготовки, підвищення кваліфікації та психологічного супроводу професійної діяльності правоохоронців комплекс занять, спрямованих на інформування їх про механізми розвитку психічного вигоряння, про фактори ризику та його негативних наслідків, а також про особистісні ресурси, що сприяють формуванню психологічної стійкості. У системі навчання й підвищення кваліфікації ці заняття проводяться в складі спеціальних освітніх програм, що включають цикл лекцій для чинних правоохоронців, студентів і курсантів ЗВО в системі МВС із питань професійного стресу й вигоряння. Передусім необхідно навчити співробітників методів екстреної антистресової самодопомоги, що дає змогу аналізувати та правильно інтерпретувати стресові ситуації професійної взаємодії, давати їм реалістичні оцінки, розширювати репертуар конструктивних копінг-стратегій для подолання професійних стресів.

Робота із запобігання розвитку психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів і подолання його можливих наслідків повинна проводиться переважно на двох рівнях системи профілактики (індивідуальному й міжособистісному) і сприяти формуванню в правоохоронців культури емоцій та адаптивних форм поводження в ситуаціях професійної взаємодії, оптимізації психофізіологічного стану, зменшенню робочого напруження, поліпшенню взаємин у колективі, посиленню спрямованості на професію, підвищенню якості роботи та задоволеності працею.

На індивідуальному рівні профілактична робота проводиться у двох основних напрямах, що відповідають виявленим аспектам вигоряння. Перший напрям пов'язаний зі зняттям у правоохоронців стресових станів, що виникають у зв'язку з напруженою діяльністю, формуванням навичок саморегуляції, навчанням технік розслаблення й контролю власного фізичного та психічного стану. Другий напрям передбачає роботу з їхніми психологічними характеристиками й має нівелювати вплив негативних особистісних факторів, що сприяють розвитку психічного вигоряння.

У рамках першого напряму особливу увагу необхідно приділяти здатності працівників усвідомлювати виникнення в них перших ознак психічного вигоряння. Для формування звички самоконтролю стану за зовнішнім проявом емоцій і придушення негативних емоцій варто застосовувати різні техніки оптимізації психофізіологічного стану, що включають прийоми розслаблення м'язів.

Для управління психічним станом і тренування самоконтролю також можуть бути рекомендовані вправи на перемикання уваги («прожектор», «безперервне споглядання», «ритмічне споглядання», «уявне споглядання» тощо), описані в методах Н.Є. Водоп'янової [7]. Вони не вимагають спеціального приміщення та можуть виконуватися під час робочих перерв і вдома. Перемикання уваги з великого кола на середній, малий і внутрішній дає змогу перебудовувати хід думок, знижувати когнітивну напруженість, що сприяє зменшенню психічного напруження.

Правоохоронцям із високим рівнем психічного вигоряння для зниження симптомів емоційного виснаження, а також для купірування тривожно-депресивних станів може бути запропоноване використання поведінкових методів релаксації, зокрема активної нервово-м'язової релаксації та регуляції подиху. Метод нервово-м'язової релаксації

являє собою комплекс вправ із розслаблення поперечносмугастих м'язів. У процесі нервово-м'язової релаксації, виконуючи ізотонічні й ізометричні скорочення м'язів відповідно до інструкцій психолога, співробітники навчаються розрізняти фази напруження і розслаблення. Після того, як вони навчаться усвідомлювати нервово-м'язові відчуття, вони зможуть знижувати надмірне м'язове напруження за допомогою свідомого розслаблення відповідних груп м'язів, що буде сприяти зменшенню психоемоційної напруги.

Другий напрям індивідуального рівня профілактики вигоряння в правоохоронців передбачає роботу з їхніми особистісними рисами, які багато в чому визначають імовірність розвитку, ступінь виразності вигоряння, а також можливості для його подолання. У рамках цього напряму профілактична робота може здійснюватися у формі спеціалізованих програм особистісного розвитку, психологічних тренінгів та індивідуальних психокорекційних консультацій (коучингу) і передбачає глибинний аналіз і реконструкцію системи когнітивних оцінок та особистісних позицій співробітників щодо складних професійних ситуацій, формування адаптивного поводження в поточній і прогнозованій стресових ситуаціях.

Частина співробітників у разі виникнення проблем, фіксуючись на своєму важкому психоемоційному стані, звужує рівень соціальної активності й не робить спроб для подолання негативних проявів вигоряння. Інші, навпаки, демонструють виражене прагнення до знаходження шляхів вирішення проблеми та зберігають високий рівень соціальної активності. Ці розходження зумовлені ступенем особистої відповідальності за різні життєві ситуації, в основі якої лежить така базова психологічна характеристика, як локус контролю. За результатами емпіричного дослідження однозначною є залежність між екстернальним локусом контролю в правоохоронців і ймовірністю розвитку в них вигоряння. Очевидно, що інтернальний локус контролю може сприяти запобіганню йому.

У клініко-психологічному аспекті інтернальний контроль означає більш раціональне ставлення до свого здоров'я та прийняття відповідальності за розвиток у себе вигоряння. Щоб використати механізм відповідальності в терапевтичному процесі, психолог повинен допомогти правоохоронцям із ризиком вигоряння усвідомити природу їхньої проблеми, розкрити можливості самоаналізу для ідентифікації власних джерел стресу. Подальші зусилля повинні бути спрямовані на усунення ірраціональних суджень співробітників, їх навчання раціонального мислення для формування більш реалістичного погляду на себе, свій психоемоційний стан, а також адекватної оцінки своїх можливостей у вирішенні професійних проблем.

Вплив на когнітивну оцінку правоохоронцями своїх можливостей за допомогою методів когнітивної та раціонально-емотивної психотерапії дає змогу також проводити корекцію перфекціоністських установок, що тісно пов'язані з недооцінкою власної професійної ефективності. Завищені професійні вимоги пред'являють зазвичай співробітники, які мають установку досягати ідеального результату в будь-якій сфері діяльності.

Важливу роль у профілактиці вигоряння в правоохоронців відіграє формування адекватної самооцінки, що проявляється в різних соціальних відносинах. Так, психологу важливо допомогти співробітнику розібратися в причинах, через які його самооцінка не відповідає реальності, сформувати адекватні критерії оцінювання професіоналізму й особистісних якостей співробітників правоохоронних органів, а також запропонувати методи оцінювання, які співробітники могли б використати самостійно, аналізуючи свою професійну діяльність. Для підвищення самооцінки рекомендується використати вправи, спрямовані на подолання самообмежень і посилення «Я-концепції», що можуть проводитися в рамках особистісно-орієнтованих тренінгів і тренінгів «антивигоряння», а також елементів базових тренінгів – «тренінгу впевненості», «особистісного зростання», «раціонально-емотивної терапії» тощо.

У рамках профілактики вигоряння для вироблення адаптивного поводження важливим аспектом є формування в правоохоронців активної позиції щодо професійних стресів, підвищення особистої та соціальної значимості їх подолання, а також упевненості у своїх силах та оптимізму. Психологу потрібно визначити вихідне поводження працівників, пов'язане з використанням неконструктивних копінгів, і кінцеві цілі; обрати ефективні стимули, що будуть послідовно застосовуватися для досягнення цільового поводження; спланувати покрокову трансформацію неадаптивного поводження в адаптивне з урахуванням ситуаційного контексту. Тут ефективне використання технік когнітивно-поведінкової психотерапії. Способом поведінкового й когнітивного аналізу під час реконструкції дисфункційних самоінструкцій і когніцій слугує самоспостереження співробітників – від запису подій і пов'язаних із ним проблем поводження в спеціальному щоденнику до протоколювання розмов із самим собою й думок, що передують проблематичному поводженню або слідують за ним. Модифікація неадаптивних самоінструкцій може проводитися в рамках тренінгу когнітивного переструктурування.

Для зміни неадаптивного поводження можуть застосовуватися й інші методи: контроль стимулів, різні способи розрядки, проблемно-орієнтовані стратегії (при високому контролі над ситуацією), емоційно-орієнтовані стратегії (при низькому контролі над ситуацією), а також вправи, спрямовані на формування впевненого поводження (уміння сказати «ні», протистояння маніпуляціям, ефективна самопрезентація, установлення нових контактів, пошук соціальної підтримки).

Правоохоронці часто працюють у травмуючих ситуаціях, ризикуючи своїм життям і здоров'ям. Відповідно, психологічна робота має провадитися й у цьому напрямі. Однією з основних методик зменшення стресу, пережитого в травмуючих ситуаціях, є методика подолання стресу, отриманого в критичній обстановці (далі – CISD) Дж. Мітчела [8]. CISD – це структуроване втручання, покликане сприяти емоційній обробці травматичних подій за допомогою вентиляції та нормалізації реакцій, а також підготовці до можливого майбутнього досвіду. Відповідно до моделі Дж. Мітчелла [8], після критичного інциденту існує низка критеріїв, за якими колективна підтримка та командний персонал можуть прийняти рішення провести інструктаж для правоохоронців. До них належать: 1) багато людей у колективі пережили подібний стрес; 2) ознаки стресу видаються досить сильними; 3) колектив демонструє значні зміни в поведінці; 4) колектив допускає значні помилки при викликах, що трапляються після критичного інциденту; 5) співробітники звертаються по допомогу; 6) подія незвичайна.

Структура CISD зазвичай складається з наявності одного або декількох фахівців з психічного здоров'я та одного або декількох співробітників правоохоронних органів чи працівників екстреної служби, які пройшли навчання в процесі CISD і які, можливо, зазнали щодо себе травмуючих ситуацій. Типовий інструктаж проводиться протягом 24–72 годин після критичного інциденту і складається з одного засідання групи, яке триває приблизно 2–3 години.

Вагоме значення в профілактиці депресії та емоційного виснаження також має професійне спілкування й уміння встановлювати позитивні стосунки з колегами та населенням. Як зауважує К. Руф, «здатність конструктивно взаємодіяти із соціальним середовищем є одним із основних показників суб'єктивного переживання благополуччя людини в її роботі» [9, с. 720]. У рамках міжособистісного рівня профілактики основні зусилля повинні бути спрямовані на створення відповідного рівня комунікацій для співробітників правоохоронних органів, які переживають вигоряння, на підвищення їхньої комунікативної компетентності в проблемних професійних ситуаціях, а також на розвиток знань і вмінь міжособистісного й ділового спілкування. Ці заходи можуть проводитися в рамках спеціалізованих комунікативних тренінгів.

Також для подолання професійного стресу та сповільнення розвитку психічного вигоряння в правоохоронців рекомендується використовувати так звані «неформальні» практики:

1. Заохочення взаємодопомоги між однолітками та старшими правоохоронцями. Правоохоронці часто працюють як партнери й розуміють, що спільне прийняття рішень і взаємне заспокоєння можуть підвищити ефективність роботи.

2. Використання гумору як механізму подолання для полегшення емоційної ізоляції та групових зв'язків. Це може запобігти надмірній ідентифікації з жертвами й заохотити підтримку колективу за допомогою спільної мови. Звичайно, психологу потрібно стежити за межею між адаптивним гумором і непродуктивними жартами, що слугують лише для посилення цинізму та відчаю.

3. Застосування відповідних ритуалів, щоб надати сенсу й гідності професійній діяльності правоохоронців. Це включає не лише релігійні обряди, пов'язані з трауром, а й таке віддання шани загиблим, як почесна варта у військовому стилі. Тут важлива роль керівництва, яке має на своєму прикладі продемонструвати, що добре виражати горе та оплакувати смерть загиблих товаришів або цивільного населення й що гідне вираження почуттів щодо інциденту буде підтримуватися, а не зневажатися.

Варто підкреслити, що застосування «неформальних» практик має провадитися з іншими заходами профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів.

Висновки з проведеного дослідження. Зміст заходів профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів повинен бути спрямований на активізацію їхніх особистісних ресурсів, формування адекватної самооцінки та критеріїв професійної ефективності, підвищення рівня особистого контролю за події в професійному житті й власному здоров'ї, вироблення адаптивного поводження в складних робочих та екстремальних ситуаціях, а також на зниження рівня депресії. Профілактика психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів здійснюється переважно на двох рівнях: індивідуальному й міжособистісному.

Індивідуальний рівень профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів передбачає реалізацію двох основних аспектів, перший із яких пов'язаний зі зняттям у співробітників стресових станів.

Для цих цілей доцільно використати різні техніки оптимізації психофізіологічного стану. Правоохоронцям із вираженим вигоранням для зниження емоційного виснаження й купірування депресивних станів може бути запропоноване використання поведінкових методів релаксації і технік, що включають роботу з образами. Другий аспект передбачає корекцію психологічних характеристик у структурі особистості правоохоронця, що сприяють розвитку вигоряння, реконструкцію системи їхніх когнітивних оцінок, що стосуються професіональних труднощів. У цьому разі ефективним є застосування методів інтегративної психотерапії (когнітивно-поведінкова, раціонально-емотивна психотерапія).

Міжособистісний рівень профілактики психічного вигоряння у співробітників правоохоронних органів передбачає концентрації зусиль на створенні відповідного рівня комунікацій для співробітників, у яких виявлено психічне вигоряння, а також на розвиток у них навичок міжособистісного та ділового спілкування. Ці заходи можуть проводитися в рамках спеціалізованих комунікативних тренінгів. Особливу увагу при цьому варто приділяти питанню групової підтримки та згуртованості співробітників. Рекомендується проведення семінарів з управління конфліктами, створення професійних клубів і груп підтримки тощо. Для управління стресами й недопущення психічного вигоряння через пережите в травмуючих та екстремальних ситуаціях пропонується застосовувати методику подолання стресу, отриманого в критичній обстановці (CISD).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Anderson D.G. Coping strategies and burnout among veteran child protection workers. *Child Abuse and Neglect.* 2000. № 24 (6). P. 839–848.

2. Anshel M.H. A conceptual model and implications for coping with stressful events in police work. *Criminal Justice and Behavior.* 2000. № 27. P. 375–400.

3. Biggam F.H., Power K.G., Macdonald R.R. Coping with the occupational stressors of police work: A study of Scottish officers. *Stress Medicine.* 1997. № 13 (2). P. 109–115.

4. Burke R.J. Work and non-work stressors and well-being among police officers: The role of coping. *Anxiety. Stress, and Coping.* 1998. № 11. P. 815–823.

5. Kaur R., Chodagiri V.K., Reddi N.K. A psychological study of stress, personality and coping in police personnel. *Indian Journal of Psychological Medicine.* 2013. № 35 (2). P. 141–147.

6. Padyab M., Backteman-Erlanson S., Brulin C. Burnout, coping, stress of conscience and psychosocial work environment among patrolling police officers. *J. Police Crim. Psychol.* 2016. № 31. P. 229–237.

7. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 336 с.

8. Mitchell J.T. When disaster strikes. *The critical incident stress process. Journal of the Emergency Medical Services.* 1983. № 8. P. 36–39.

9. Ruff C., Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1995. Vol. 69 (4). P. 719–727.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В МОЛОДІ З РІЗНИМ РІВНЕМ АЛЬТРУЇЗМУ

RESEARCH OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN YOUTH WITH DIFFERENT LEVELS OF ALTRUISM

УДК 316.627
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.32

Пузь І.В.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Дударенко А.А.
здобувач вищої освіти спеціальності
«психологія»
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності в молоді з різним рівнем альтруїзму. Проведено теоретичний аналіз феномена альтруїзму, що розглядається в роботі як складний біосоціопсихологічний феномен, сутність якого полягає в реалізації індивідом діяльності на користь інших людей, сприянні задоволенню їхніх потреб за рахунок специфічного самозречення. Розкрито зміст феномена альтруїзму в різних галузях наукового знання, зокрема етіології, філософії, психології. Проаналізовано особливості визначення альтруїстичної мотивації. Висвітлено зміст поняття агресивності, проаналізовано підходи до пояснення особливостей формування цієї особистісної властивості, сутність якої характеризується схильністю застосовувати агресію з метою вирішення різноманітних проблем. Відповідно до мети роботи, здійснено дослідження з використанням спеціально підібраного психодіагностичного інструментарію. На першому етапі виявлено рівень альтруїзму серед досліджуваних, що дало змогу поділити вибірку на ІІІ підгрупи відповідно до наявного рівня альтруїзму. На другому етапі в ході порівняльного аналізу досліджено особливості схильності до прояву агресивності. Аналіз отриманих емпіричних даних показав, що молодь із високим рівнем альтруїзму меншою мірою схильна до прояву агресивності, ніж молодь із середнім рівнем альтруїзму, яка, зі свого боку, характеризуються меншою агресивністю, ніж молодь із низьким рівнем альтруїзму. Установлено, що серед досліджуваних із високим рівнем альтруїзму виявлено найбільшу кількість миролюбних осіб, а серед учасників дослідження з низьким рівнем альтруїзму спостерігається найбільша кількість осіб, схильних до продукування агресії та деструктивних реакцій. У висновках із проведеного дослідження відзначено, що між рівнями альтруїзму й агресивності спостерігається негативний зв'язок, сутність якого полягає в тому, що молодь із високим рівнем альтруїзму є менш схильною до прояву агресивності, ніж молодь із низьким рівнем альтруїзму.

Ключові слова: *альтруїзм, альтруїстична поведінка, агресія, агресивність, молодь.*

The article presents the results of an empirical research of aggressive behavior in young people with different levels of altruism. A theoretical analysis of altruism was conducted. The phenomenon of altruism was revealed in various scientific fields, such as etiology, philosophy, psychology etc. Altruism is considered a complex biosociopsychological phenomenon, which consists in an individual's desire to direct certain activities at the benefit of other people in order to help them meet their needs using specific self-denial. The essence of aggressiveness was described as well. Moreover, the causes of this trait were analyzed, the essence of which is manifested in the tendency to use aggression for solving different personal issues.
Specially selected psychodiagnostic tools were implemented in order to fulfill the purpose of the study. The first stage involved the investigation of altruism level among research subjects, which allowed to divide the sample into III subgroups according to the existing level of altruism. The second stage identified the peculiarities of tendency to show aggression in young people with different levels of altruism. Analysis of the obtained empirical data showed that young people with high level of altruism are less predisposed to aggression than youth with a medium level of altruism, who in their turn are less aggressive than young people with a low level of altruism. The highest number of peaceful individuals were found among people with a high level of altruism, while the biggest number of persons, who are prone to showing aggression and negative reactions, was observed among the people with a low level of altruism. The study concluded that there is a negative correlation between levels of altruism and aggression, which means that young people with high levels of altruism are less prone to aggression than youth with low levels of altruism.

Key words: *altruism, altruistic behavior, aggression, aggressiveness, youth.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що, перебуваючи в процесі безперервної взаємодії із середовищем, особистість щомиті піддається впливу значної кількості різноманітних подразників, котрі незалежно від рівня усвідомлення людиною їх сутності спонукають її до певного типу реагування. Тип реакції залежить не лише від особливостей стимулу, а й від умов поточної ситуації та внутрішніх характеристик особи. Саме тому вивчення особливостей поведінки передбачає необхідність урахування не звичайної сукупності, а цілісної системи взаємопов'язаних факторів.

Розповсюдження агресивних поведінкових тенденцій становить особливу небезпеку для розвитку індивіда в молодому віці, оскільки загальновідомо, що період молодості розкриває перед відносно сформованою особистістю практично невідомий горизонт подальшої життєдіяльності, що пов'язано з необхідністю обирати майбутню професію, адаптуватися до незнайомих умов у нових колективах,

приймати нові соціальні статуси та відповідні соціальні ролі, що зумовлює появу не тільник нових обов'язків, а й можливостей. Наявність такої ситуації розвитку вимагає від молодої людини максимальної мобілізації особистісного потенціалу. Систематичне продукування деструктивного агресивного впливу, спрямованого на оточуючих, може викликати захисну реакцію з їхнього боку, зокрема призвести до остракізму агресора, тобто своєрідного виключення з контексту суспільної взаємодії, що перешкоджає повноцінному функціонуванню індивідуума як особистості та призводить до порушення процесу подальшої соціалізації. Саме тому на особливу увагу заслуговує припущення, що одним із можливих варіантів усунення прояву надмірної агресивності є прищеплення альтернативних мотиваційних програм, серед яких провідне місце належить альтруїзму, що виявляється в реалізації діяльності на користь інших людей і сприянні задоволенню їхніх потреб за рахунок специфічного самозречення. Варто зазначити, що натепер у молодіжному середовищі феномен альтруїзму не має особливого поширення, оскільки більшість молодих людей не вважають доречним відносно безкорисливо сприяти задоволенню потреб оточення. Отже, з огляду на вищевикладене, стає зрозумілим, що проблема дослідження взаємозв'язку феномена альтруїзму з проявом агресивності в осіб молодого віку є не лише актуальною з теоретичного погляду, а й характеризується практичною значущістю, адже саме молоде покоління є потенціалом розвитку країни, тому важливою стає необхідність створення оптимальних умов для гармонійного функціонування цієї вікової категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема агресивності висвітлюється в роботах таких науковців, як Ю. Андрєєв, А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Є. Ільїн, О. Коломієць, К. Лоренц, Д. Маєрс, Т. Перевознюк, Д. Річардсон, З. Фрейд, Е. Фромм, Х. Хекхаузен та інші.

Дослідженню феномена альтруїзму присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, зокрема це роботи У. Гамільтона, А. Гоулднера, В. Дольника, В. Дорожкіна, І. Ейбл-Ейбсфельдта, О. Конта, Р. Малиношевського, А. Протопопова, Р. Трайверса, А. Швейцера, А. Шопенгауера, К. Хорні, О. Фельдмана й інших.

Постановка завдання. У дослідженні поставлено завдання провести теоретичний аналіз феномена альтруїзму та агресивності, а також емпірично дослідити особливості прояву агресивності в молоді з різним рівнем альтруїзму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен альтруїзму традиційно розглядається крізь призму трьох наукових сфер: етології, філософії та психології. Оскільки дані етологічної науки практично не містять опису психологічних механізмів альтруїстичної поведінки, то в психології вони зазвичай застосовуються лише опосередковано. У філософії поняття альтруїзму досліджують з погляду етичних принципів поведінки. У межах психологічної науки під час вивчення цього феномена сформовані три основні теоретичні парадигми: 1) альтруїзм як установка та елемент спрямованості особистості, що виникає в процесі діяльності людини, а також як механізм реалізації специфічних альтруїстичних емоцій і мотивів у контексті кооперативної міжособистісної взаємодії; 2) альтруїзм як соціально-психологічна модель поведінки, що базується на загальнолюдських нормах і регулює процес взаємного обміну; 3) альтруїзм як механізм захисту слабкого Его суб'єкта [7]. Варто зазначити, що в усіх вищевказаних підходах відсутнє єдине розуміння поняття альтруїстичного акту, а феномен альтруїзму в більшості випадків тлумачиться згідно з етичними нормами конкретних культур, що й спричинило появу тенденції до сприймання цього явища як виключно моральної форми поведінки. Альтруїзм найчастіше ототожнюється з добротою, безкорисливістю.

Аналіз наукової літератури дає змогу тлумачити альтруїзм як складний біосоціопсихологічний феномен, сутність якого полягає в реалізації індивідом діяльності на користь інших людей, сприянні задоволенню їхніх потреб за рахунок специфічного самозречення. Класичні концепції альтруїзму розглядають це явище або як біологічний феномен, якому притаманний уроджений інстинктивний характер (етологічний підхід), або як культурно-соціальний феномен, що входить до складу більш комплексної моральної поведінки (філософські, релігійні та частина соціальних теорій походження альтруїзму), або як феномен, пов'язаний зі спрямованістю особистості, установками, особливостями емоційної сфери та специфікою взаємозв'язку між різними психічними інстанціями (психологічний погляд на альтруїзм) [6].

Варто наголосити, що в процесі дослідження проблеми альтруїзму виникають певні труднощі, пов'язані з пошуком і визначенням специфічної альтруїстичної мотивації. Так, представники глибинного підходу в психології стверджують, що специфічної альтруїстичної мотивації не існує, оскільки альтруїзм являє собою особливу форму психологічного захисту, яка пов'язана з невротичною поведінкою суб'єкта. Чимало соціальних психологів також наголошує на реципрокному, тобто небезкорисному, характері альтруїзму, а деякі вчені розглядають як один із альтруїстичних мотиваційних факторів навіть почуття страху [5].

На нашу думку, вирішення цієї проблеми насамперед потребує протиставлення альтруїзму не егоїстичним спонуканням, а агресивним імпульсам, оскільки обидві мотивації є продуктами психіки, що персоніфікується у формі «Я» суб'єкта, саме тому й альтруїзм, й агресивність можна вважати егоїстичними аспектами поведінки, що відображають, відповідно, соціальні сили притягання та відштовхування. Отже, альтруїстична поведінка завжди містить егоїстичний компонент, який не має впливати на оцінку рівня альтруїстичності відповідного вчинку.

Загальновідомо, що агресія являє собою фізичну або вербальну вмотивовану деструктивну форму поведінки, що суперечить нормам співіснування людей, оскільки це поняття охоплює велику кількість різних дій, що порушують фізичну та психічну цілісність конкретного індивіда або соціальної групи, завдають матеріальної шкоди, перешкоджають реалізації намірів інших осіб, протидіють їхнім інтересам або знищують їх [1; 3].

Агресивність – це властивість особистості, що полягає в схильності застосовувати агресію з метою вирішення різноманітних проблем. Деякі вчені тлумачать агресивність як уроджену фізіологічну потребу в скоєнні агресивних вчинків [8; 9; 12]. Інші дослідники вважають, що агресивність – це природна реакція на фрустрацію, що являє собою психічний стан, який виникає в разі появи непереборної перешкоди на шляху до задоволення певних потреб, тобто в разі руйнування задумів [5; 10].

Деякі дослідники (Ю. Андреєв [1], Т. Перевознюк [11]) розглядають агресивність як результатом научіння. Так, спостерігаючи за поведінкою оточуючих і відзначаючи її наслідки, людина засвоює агресивні навички, оскільки за певних обставин вони можуть привести до позитивних наслідків. Соціальне научіння агресивності відбувається під впливом родини, субкультури, засобів масової інформації та інших чинників.

Агресивність також можна розглядати як інтегральну властивість особистості, що поєднує такі риси, як мстивість, напористість (прагнення нав'язати власну волю оточуючим), непоступливість (прагнення наполягти на своєму), нетерпимість до думки інших людей, безкомпромісність (небажання йти на взаємні поступки), а також конфліктність, що складається з дратівливості, образливості й підозріливості [13].

Відповідно до висунутих завдань статі, нами проведено емпіричне дослідження особливостей прояву агресивності в молоді з різним рівнем альтруїзму. Дослідження здійснено на базі навчальної лабораторії кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса серед студентів філологічного й економічного факультетів. Загальна кількість вибірки досліджуваних становила 53 особи. Середній вік учасників дослідження становив 20±3 роки. Дослідження проведено в груповій формі. На початку дослідження всіх учасників проінформовано про мету дослідження та отримано згоду на участь у ньому.

Як психодіагностичний інструментарій нами використано методику визначення особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» (автори Н. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов); тест «Альтруїзм-егоїзм» (автор Є. Ільїн); методику оцінювання агресивності і стосунках А. Ассінгера; методику діагностики агресивних і ворожих реакцій А. Басса й А. Дарки. Статистична обробка отриманих даних відбувалася за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона.

На першому етапі дослідження нами діагностовано рівень альтруїзму серед учасників. Так, за результатами методики визначення особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» (автори Н. Фетіскін, В. Козлова, Г. Мануйлов), у 15,1% досліджуваних виявлено високий рівень альтруїзму, що свідчить про наявність у них вираженої готовності реалізувати діяльність на користь інших людей, чуйно ставитися до потреб оточення та сприяти їх задоволенню за рахунок своєрідної відмови від особистих інтересів. У 60,4% досліджуваних виявлено середній рівень альтруїзму, що свідчить про наявність у цих осіб здатності здійснювати вчинки на користь собі, ураховуючи при цьому інтереси оточення, а також уміння оцінювати ситуацію з погляду іншої людини та прогнозувати ймовірний розвиток подій, що являє собою важливе підґрунтя для формування реципрокних стосунків, які базуються на взаємному обміні певними ресурсами. У 24,5% учасників дослідження виявлено низький рівень альтруїзму, що вказує на турботу про власне благополуччя й ігноруванням бажань оточуючих, домінуючими факторами в структурі мотиваційної сфери цих індивідів є фактори, які безпосередньо пов'язані з набуттям індивідуальної вигоди.

За результатами тесту «Альтруїзм-егоїзм» (автор Є. Ільїн) нами отримано майже схожі результати. Так, високий рівень альтруїзму виявлено у 18,9% досліджуваних, середній рівень альтруїзму – у 60,4% досліджуваних, низький рівень альтруїзму – у 20,7% досліджуваних.

Ураховуючи специфіку мети дослідження, вибірку досліджуваних ми поділили на три підгрупи відповідно до рівня альтруїзму: до першої (I) підгрупи ввійшло 8 студентів з високим рівнем альтруїзму, до другої (II) підгрупи – 32 студенти із середнім рівнем альтруїзму, до третьої (III) підгрупи – 13 студентів із низьким рівнем альтруїзму. Подальше оцінювання представлених результатів здійснено у вигляді

порівняльного аналізу показників серед досліджуваних трьох підгруп.

Згідно з отриманим результатам за методикою оцінювання агресивності в стосунках А. Ассінгера, серед досліджуваних І підгрупи у 25,0% учасників виявлено помірний рівень агресивності. Таким особистостям у межах норми притаманний достатній ступінь вираження самовпевненості й честолюбства (прагнення до слави), що зазвичай позитивно впливають на процес досягнення успіху. Варто зазначити, що в 75,0% досліджуваних із високим рівнем альтруїзму не виявлено схильності до агресивного реагування, що може бути наслідком миролюбності або ж свідчити про наявність у таких індивідів нерішучості й невпевненості у своїх силах. Серед учасників ІІ підгрупи миролюбність притаманна 65,6% досліджуваним, а 31,3% опитуваних із середнім рівнем альтруїзму продемонстрували помірний рівень схильності до агресивної поведінки. Серед учасників ІІІ підгрупи помірний рівень агресивності виявлено в 46,2% досліджуваних, при чому агресивним реакціям 7,7% осіб із низьким рівнем альтруїзму притаманний деструктивний характер, сутність якого полягає в поєднанні недостатньо обдуманих вчинків зі схильністю до реалізації запеклих дискусій. Варто зауважити, що серед досліджуваних ІІ підгрупи подібне явище спостерігається лише в 3,1% опитуваних, а учасникам І підгрупи взагалі не притаманна тенденція до деструктивного перебігу прояву агресивності.

Отже, узагальнюючи отримані результати, можемо зробити висновок, що серед досліджуваних із високим рівнем альтруїзму виявлено найбільшу кількість миролюбних осіб з-поміж усієї вибірки, а серед учасників дослідження з низьким рівнем альтруїзму спостерігається найбільша кількість осіб, схильних до продукування агресії та деструктивних реакцій.

Для більш глибокого аналізу особливостей прояву агресивності і студентів з різним рівнем альтруїзму нами використано методику визначення рівня агресивності А. Басса й А. Дарки. Цей опитувальник дає змогу оцінити схильність до прояву різних видів агресії за допомогою окремих шкал. Так, 50,0% учасників дослідження з високим рівнем альтруїзму (І підгрупа) продемонстрували нормальний рівень агресивності, а у 12,5% представників цієї підгрупи виявлено гіпертрофований рівень агресивності, сутність якого полягає в надмірній схильності до продукування фізичної або вербальної агресії, котра, як правило, не відповідає вимогам конкретної ситуації. У 37,5% осіб із високим рівнем альтруїзму чітко вираженої поведінкової тенденції до агресивного реагування не спостерігалося, що може свідчити або про їхню миролюбність, або про низьку оцінку власних спроможностей. Варто зазначити, що в більшості учасників дослідження з високим рівнем альтруїзму (87,5%) виявлено нормальний рівень ворожості, а для 12,5% опитуваних, що входять до складу цієї підгрупи, характерним є високий ступінь вираження цієї особистісної орієнтації (як правило, таким індивідам притаманні образливість, підозріливість і негативне ставлення до оточення загалом). Також варто додати, що в 75,0% осіб із високим рівнем альтруїзму виявлено схильність до переживання почуття провини.

У 65,6% учасників дослідження із середнім рівнем альтруїзму (ІІ підгрупа) виявлено нормальний рівень агресивності, у 3,1% досліджуваних – гіпертрофований, а 31,3% представників цієї підгрупи характеризуються миролюбністю. Більшість опитаних із середнім рівнем альтруїзму продемонструвала нормальний рівень ворожості; у 34,4% досліджуваних виявлено гіпертрофований рівень вираження цієї риси, а серед 6,3% представників відповідної підгрупи схильних до ворожості осіб не спостерігалося. Варто зауважити, що учасники дослідження із середнім рівнем альтруїзму демонструють меншу схильність до переживання почуття провини, аніж досліджувані з високим рівнем альтруїзму.

Серед досліджуваних із низьким рівнем альтруїзму (ІІІ підгрупа) виявлено, що 69,2% учасникам притаманний нормальний рівень агресивності, а решту представників цієї підгрупи можна ідентифікувати як миролюбних. Також серед осіб із низьким рівнем альтруїзму в більшості досліджуваних (76,9%) виявлено нормальний рівень ворожості, проте у 23,1% опитуваних ця якість характеризується надмірним рівнем вираження. Варто зазначити, що в представників цієї підгрупи спостерігається найменша схильність до переживання почуття провини з-поміж усіх учасників дослідження.

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона дав змогу виявити, що показники рівня агресивності, отримані за методикою А. Ассінгера, утворюють слабкий негативний зв'язок із результатами методики визначення особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» (автори Н. Фетіскін, В. Козлова, Г. Мануйлов) ($r = -0,14322$), а з результатами запропонованої Є. Ільїним тестом «Альтруїзм-егоїзм» – помірний негативний зв'язок ($r = -0,36823$). Це може свідчити про існування своєрідної закономірності, сутність якої полягає в зменшенні ступеня агресивності особистості при зростанні рівня її альтруїзму.

Отже, аналіз отриманих емпіричних даних показав, що в молоді з різним рівнем альтруїзму існують певні характерні відмінності в прояві агресивності. Так, досліджувані з високим рівнем альтруїзму меншою мірою схильні

до прояву агресивності, ніж досліджувані із середнім рівнем альтруїзму, які, зі свого боку, характеризуються меншою агресивністю, ніж досліджувані з низьким рівнем альтруїзму.

Висновки з проведеного дослідження. На підставі теоретичного аналізу літературних джерел, а також емпіричного дослідження можна зробити висновки, що альтруїзм являє собою складний феномен. Зазвичай конкретний прояв альтруїстичної поведінки являє собою амбівалентне поліетичне явище, що не завжди можна однозначно оцінити з позиції фіксованої моралі, тобто альтруїстичний вчинок може мати як просоціальний, так й асоціальний характер, проте за будь-яких обставин він залишатиметься проявом альтруїстичної поведінки. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що між рівнями альтруїзму та агресивності спостерігається негативний зв'язок, сутність якого полягає в тому, що молодь із високим рівнем альтруїзму є менш схильною до прояву агресивності, ніж молодь із низьким рівнем альтруїзму.

Перспектива подальших досліджень полягає в усебічному дослідженні феномена альтруїзму, а також у розробленні й упровадженні соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування альтруїстичної поведінки в молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреєв Ю.С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Теоретичні аспекти девіантної поведінки.* 2014. № 5 (288). С. 148–157.

2. Березка С.В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений.* 2017. № 9. С. 85–89.

3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 352 с: ил.

4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.

5. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 368 с.: ил.

6. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 576 с.: ил.

7. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 304 с.: ил.

8. Кейсельман В.Р. Грани альтруизма. Киев : Ваклер, 2016.

9. Коломієць О.Г. Психологія агресивності: соціальний контекст. *Гілея : науковий вісник.* 2015. Вип. 92. С. 292–297.

10. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.: ил.

11. Перевознюк Т.О. Концептуальний аналіз проблеми корекції агресивної поведінки. *Молодий вчений.* 2014. № 1 (04). С. 106–109.

12. Руденко Л.М. Детермінанти виникнення агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Психологія».* 2012. Вип. 19 (1). С. 231–242.

13. Саннікова О.П., Ульянова Т.Ю. Співвідношення показників конфліктності та агресивності. *Наука і освіта.* 2014. № 2. С. 45–50.

ЩАСТЯ ОСОБИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

PERSONAL HAPPINESS AND POLITICAL SYSTEM

УДК 159.922.2
DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.33

Степура Є.В.
к.психол.н., науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Усі соціальні системи тією чи іншою мірою розглядають питання щастя людини. У рамках цих систем можна виділити різні підходи до щастя. Сутність тоталітарної системи полягає в створенні зовнішніх для людини цілей і смислів, при цьому людина трактується як знаряддя, що служить цим цілям. Ліберально-демократична система, навпаки, орієнтується на цілі самої людини, спонукаючи її на їх досягнення. Важливим аспектом щастя людини є інтеграція її з іншими людьми і знаходження сенсу життя. У тоталітарних системах зовні спостерігаються кращі умови для вищевказаних аспектів щастя. Але проблема таких соціальних утворень – у їх жорсткій орієнтації на певний тип людей і групи смислів, прагненні переробити інших згідно з ідеальним зразком, що закономірно призводить до відчуження частини людей від суспільства або до їх відчуження від самих себе за видимості зовнішньої інтеграції із суспільством. Загалом ліберально-демократична модель організації суспільства повинна більше сприяти знаходженню людиною щастя й реалізації свого потенціалу, але вона вимагає від людини самостійності й активності в організації власного життя, що для багатьох людей є дуже складною справою. Причини останнього потребують додаткових теоретичних та емпіричних досліджень. Основна проблема побудови ліберально-демократичного суспільства полягає в тому, що можновладці завжди прагнуть узурпувати владу у своїх руках, і це призводить до створення суспільства з наявністю зовнішніх демократичних атрибутів, але яке фактично є тоталітарним, з усіма фатальними наслідками для реалізації особистістю свого внутрішнього потенціалу. Єдиним щепленням від такого стану речей є широке розповсюдження ідеалів соціальної справедливості й громадського контролю за представниками влади як фактора активації поведінки, спрямованого на виправлення існуючої соціальної системи.

Ключові слова: *щастя, смисл, соціальна інтеграція, насолода, тоталітарний режим, демократія.*

All social systems in one way or another consider the issue of human happiness. Within these systems, we can distinguish different approaches to happiness. The essence of the totalitarian system is the creation of external goals and meanings for the person, while the person is treated as an instrument which serves these purposes. On the contrary, the liberal democratic system is oriented on person's own purposes, inducing him/her to achieve them. An important aspect of human happiness is the integration of the person with other people and finding the meaning of life. It may seem that in totalitarian systems there are more favourable conditions for these aspects of happiness. But the problems of such social structures are their rigid orientation towards a certain type of people and groups of meanings, the desire to transform others in accordance with the ideal model, which naturally leads to the alienation of a part of people from society or to their alienation from themselves which is combined with the simulacrum of external integration with the society. In general, a liberal democratic model of society organization should be more helpful in finding person's happiness and realization of his potential, but it requires person's self-dependence and activity in the organization of his/her own life, which is very difficult for many people. The main problem of constructing a liberal democratic society is that the rulers always seek to usurp power, and this leads to the creation of a society with the presence of external democratic attributes, but which is in fact totalitarian, with all fatal consequences for the personality's realization of its internal potential. The only vaccination from this state of affairs is the widespread of the ideals of social justice is aimed at correcting the existing social system.

Key words: *Happiness, meaning, social integration, pleasure, totalitarian regime, democracy.*

Постановка проблеми. Ми живемо в доволі нестабільні часи, коли в соціально-політичному житті нашої країни та світу загалом відбуваються постійні потрясіння, спричинені боротьбою двох політичних систем, перша з яких названа демократичною й принаймні декларативно орієнтована на людину, її свободу, права та самореалізацію, друга ж – тоталітарна, в ідеологічному плані намагається знайти цілі та смисли поза людиною, прилучити останню до чогось більшого, ніж вона сама. Хоча, насправді, ці благі ідеологічні цілі часто виливаються в різні репресії та насилля всередині країни з певною ідеологією, а також в агресію проти інших, слабших країн. Звичайно, це стосується передусім тоталітарних країн, але й демократичні країни можуть порушувати декларовані ними принципи (катування в тюрмі Абу-Грейб та інші сумні приклади [5]). Але загалом зазначені політичні системи намагаються все-таки якось служити населенню тих країн, у яких вони існують, задовольняючи його потреби. Звісно, це служіння часто багато в чому має декларативний характер і засноване на обмані та різних маніпуляціях, але його важко просто заперечувати. Звичайно, існують багато соціальних, культурних і психологічних механізмів, що забезпечують існування й інертність змін політичної системи, але по-справжньому жорстокі та несправедливі режими приречені на загибель, нехай це й потребуватиме деякого часу.

З іншого боку, від політичної системи знаходяться прості люди зі своїми потребами та устремліннями. Групи населення мають різні прагнення. Деякі із цих прагнень прямо торкаються політичної системи країни, а інші цілковито не залежать від неї. Але в процесі власного життя кожен стикається зі сферами, які регулюються державною політикою. Людина в принципі не може бути аполітичною, оскільки від політики держави залежить задоволення багатьох її потреб і, в кінцевому підсумку, рівень її щастя. Звісно, ми абстрагуємося від психологічних механізмів, які допомагають людині бути щасливою в несприятливих для неї умовах життя, бо в кожної людини існують певні стремління, мрії. Вони є реальними й невід'ємними компонентами щастя, і дуже бажано, щоб суспільство та держава як одна з найважливіших його структур сприяла їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу тоталітарної системи та демократичного устрою на особистість людини є предметом дослідження вже більш як півстоліття. При цьому дослідники зосередилися головним чином на соціально-психологічних механізмах впливу тоталітарної системи на поведінку людини з метою підпорядкування останньої своїм правилам і цілям. Дані, накопичені за весь час досліджень, прекрасно резюмуються у фундаментальних роботах Ф. Зімбардо й Ф. Мохаддама [5; 8]. Але дослідники рідко звертають увагу на розвиток особистості та окремих психічних функцій у рамках тієї або іншої соціальної системи. Хоча давно відомо, що особистість та окремі психічні функції великою мірою формуються під впливом соціальних факторів. Це ж стосується й дослідження впливу соціальної системи на відчуття людиною щастя. Філіп Зімбардо лише констатує, що його «в'язні» часто перебували в пригніченому стані, у деяких досліджуваних виникали хвороби психосоматичної природи, що давали їм змогу достроково завершити експеримент [5]. Фаталі Мохаддам тільки вказує, що більшість населення тоталітарних країн невдоволене чинним політичним режимом і водночас відчуває страх перед наслідками висловлювання свого невдоволення [8]. Загалом ми маємо лише регулярні соціологічні дослідження, що фіксують загальний рівень щастя в тій чи іншій країні, а також окремі дослідження пов'язаних зі щастям рис особистості, зокрема оптимізму [1; 11]. Серед сучасних досліджень цікавим є доволі детальний аналіз залежності рівня щастя від економічної свободи та проблем, пов'язаних із нею. Установлено, що економічна свобода загалом сприяє економічному розвитку та соціальному прогресу. Однак економічна свобода також може сприяти нерівності доходів, що, у свою чергу, може задушити економічну мобільність і заподіяти шкоду громадянам. Досліджено, як економічна свобода впливає на особистісне й соціальне функціонування людини. Результати вказують на те, що економічна свобода позитивно корелює як із особистісним, так і соціальним функціонування. Загалом проблеми, пов'язані з економічною свободою, не переважають її позитивного значення для добробуту людини та суспільства загалом [14]. Але перерахованих досліджень явно недостатньо для всебічного висвітлення зазначеної проблеми.

Постановка завдання. Мета статті полягає в установленні шляхів критичного аналізу здатності тоталітарного й демократичного суспільства забезпечити людині можливості для щастя та самореалізації, виходячи з уявлень сучасної психологічної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щастя є складним феноменом. Тал Бен-Шахар указує, що щастя складається принаймні з двох взаємопов'язаних компонентів, а саме: з можливості отримати насолоду й наявності сенсу життя. Відсутність одного із цих компонентів у житті людини унеможливлює досягнення для неї щастя [3]. Хоча потрібно зазначити, що вищі форми щастя, такі як наявність сенсу життя й можливостей самореалізації, що виходять із цього сенсу, є, без сумніву, більш важливими, ніж просте задоволення. Крім того, фактором щастя людини повинна бути адаптація до суспільства, адже людина, по суті, є соціальною істотою, наявність інших, взаємодія з ними є необхідною умовою для її повноцінного існування.

В ідеалі завдання держави полягає в сприянні створенню умов для виникнення в громадян вищеозначених та інших компонентів щастя. Різні типи держав неоднаково справлялися із цим завданням. У рамках позитивної психології демократія є одним із об'єктів дослідження як цінність та умова для реалізації людиною своїх позитивних сторін. При цьому суспільному ладі в людини з'являється можливість максимальної самореалізації та щастя, хоча інші громадські системи теж позиціонують себе як спрямовані на завдання розкриття потенціалу людини й забезпечення його умовами для здобуття справжнього щастя. Але ми погодимося з твердженням Х. Ортеги-і-Гассета, що будь-які спроби обійти досягнення ліберальної демократії в плані забезпечення свобод громадян є кроком назад у розвитку суспільного устрою. Будь-яка суспільна система майбутнього має будуватися на основі ліберальної демократії як на фундаменті, що дає змогу реалізувати потенціал людини [9].

Усе ж можна виділити особливості різних типів держав у їх відношенні до реалізації

вищезазначених компонентів щастя. У рамках роботи розглянемо відношення до компонентів щастя в тоталітарній і демократичній державах. Але перед цим потрібно відзначити, що тоталітарна й демократична держави є не окремими структурами, а, скоріше, протилежними точками в єдиному континуумі, при цьому демократизм в одних сферах цілком може поєднуватися з тоталітаризмом та авторитаризмом в інших [8]. Оцінка держави виявляється в сукупній оцінці різних сфер її життєдіяльності, може з часом зрушуватися то до однієї, то до іншої точки континууму. Потрібно відзначити, що при зовнішній декларації демократичних цінностей і наявності атрибутів демократії держава може бути, па суті, тоталітарною, якщо декларовані принципи систематично порушуються й винні в цьому не несуть за це суворого покарання. Мова, звичайно, іде про держави, де при зовнішньому дотриманні демократичних принципів можновладці та їх наближені можуть використовувати незаконні засоби для придушення незгодних, залишаючись при цьому безкарними. Також можна виділити феномен прихованого тоталітаризму, що може бути безпосередньо пов'язаний із вищеназваним типом держав. Ідеться про існування в суспільстві різних негласних норм, які йдуть урозріз із демократичними принципами й правами людини, але при цьому неухильно дотримуються. Ці норми можуть пронизувати все суспільство, а можуть бути локалізовані в окремому його сегменті; їх можуть транслювати великі організації або окремі особи. Але їх сутність завжди полягає в пригніченні інших людей, порушенні їхніх прав і свобод. Зрозуміло, що сильне поширення подібних норм у суспільстві не буде сприяти щастю населення. Крім того, наявність суперечливих норм і правил завжди створює ситуацію невизначеності, яка, у свою чергу, підвищує рівень тривожності, що не сприяє отриманню людиною щастя.

Як зрозуміло з вищенаведеного тексту, ми належимо до табору, який виступає за якомога широке запровадження ліберально-демократичних принципів у всі сфери життя як умови досягнення щастя максимального числа людей, і ми сподіваємося довести свою позицію. Але, без сумніву, будь-яка суспільна система має як переваги, так і недоліки.

Перевагою тоталітарних країн є наявність чітких смислів, але ця визначеність має свої негативні сторони: 1) ці смисли є актуальними тільки для певної частини населення; 2) реалізації інших смислів ставляться перешкоди або ж вони витісняються на задній план; 3) ідеї, на яких базуються смисли, що транслюються державою, часто мають утопічний характер, а розуміння останнього призводить до знищення цих смислів, а часто й самої держави. Карл Поппер указував, що для тоталітарного суспільства характерне цілісне ідеалізоване бачення суспільних змін, при цьому не враховуються побічні наслідки цих змін, також у соціальних інженерів, які намагаються реалізувати свою програму соціальних змін, не виникає сумнівів щодо їх адекватності поставленій меті. Крім того, не враховуються потреби населення в перехідний період від однієї структури суспільства в іншу [10]. Вищеперераховане являє собою групу причин низького рівня щастя в тоталітарних країнах. Як альтернативу ідеалізованим уявленням про «правильне суспільство» К. Поппер пропонує ідею соціальної інженерії, а саме: зміну суспільства через поступові реформи в окремих громадських інститутах, що не зачіпає прямо все суспільство загалом. Це має забезпечити стабільність соціальної системи, а також умови для внесення певних коректив, якщо реформи не будуть приводити до бажаного результату.

Найчастіше тоталітарні держави позиціонують себе як соціально спрямовані громадські структури, покликані гармонійно інтегрувати особистість і соціум (як ми говорили раніше, це має бути однією з умов щастя людини). І, треба сказати, у більшості випадків їм це вдається. Певна частина суспільства з дитинства має можливість відчувати себе частиною великого згуртованого колективу, діяльність якого спрямована на досягнення певних надособистісних цілей, що сприяє виникненню щастя. Проблема в тому, що тоталітарна держава орієнтована на певний, часто досить вузький тип людей. Ті, хто не відповідають параметрам держави, оголошуються злочинцями, божевільними, дефективними тощо. Тут можна навести думку Л.С. Виготського про дефекти людини [4]. Він писав, що всі дефекти людини є за своєю сутністю соціальними, людина доходить висновку про свою дефективність через взаємодію з іншими членами суспільства. Ми вважаємо, що ця теза поширюється не тільки на різноманітні фізичні дефекти, відмічені Л.С. Виготським, а й на широке коло особливостей людини, які змушують її відчувати власну неповноцінність через несприйняття цих особливостей певним суспільством. Цікаво, що саме по собі виникнення, наприклад, фізичного дефекту в довготривалій перспективі не впливає на рівень щастя людини [3]. Але можна припустити, що проблеми у взаємодії з оточуючими, викликані реальними дефектами або тим, що вважається в суспільстві дефектом, можуть істотно знизити рівень щастя людини, оскільки міжособистісні відносини є одним із найголовніших джерел щастя людини [1]. У світлі вищесказаного ми можемо виділити проблему інтеграції цих «дефективних» людей у суспільство. Потрібно відзначити, що будь-яке тоталітарне суспільство

незалежно від рівня декларації гуманістичних ідеалів не здатне повною мірою інтегрувати в себе всю сукупність людей, що мають різноманітні індивідуальні особливості. Причина цього положення справ лежить, по-перше, у відсталості тоталітарної держави, її неможливості адекватно реагувати на нестандартні події, різноманітні відхилення в поведінці членів різних субкультур і «дивацтва» окремих осіб. По-друге, у відсутності орієнтації на окрему людину, що проявляється на найглибшому ідеологічному рівні. Окрема людина трактується як нічого не значуща одиниця, що служить для чогось вищого або ж є іграшкою якихось вищих, відчужених від неї сил. У світлі цього будь-які спроби приниження індивідуальності людини, її чільного місця в пріоритетах державної політики, заміна його якимись іншими абстрактними ідеалами є одним із критеріїв для визначення політичних сил, що прагнуть до встановлення тоталітарного режиму.

Повертаючись до основної теми статті, можемо сказати, що людина буде більш щасливою в тих умовах, де з нею рахуються, де вона має права й можливості впливати на навколишню дійсність. Прагнення діяти самостійно закладено в людей генетично. Будь-яке обмеження свободи негативно впливає на організм і психіку людини, призводячи до деградації останньої [7]. Є багато досліджень тварин і людини, які показують, що відчуття власної безпорадності призводить до виникнення депресивних станів [11]. Деякі дослідники говорять про відчуття своєї влади над собою як дуже важливий компонент для повноцінного існування [6]. Питання в тому, чи здатна особистість відчувати свою силу в суспільстві, де її роль чітко визначена, і чи вона не може вийти за межі нав'язаних їй обмежень?

У демократичному суспільстві теж цілком можливі відчуття тривоги й невпевненості у своїх силах. Звичайно, тут відіграє роль природна нерівність людей у здібностях, походженні тощо. Але якщо ми не маємо справу з псевдодемократичними олігархічним суспільством, тут здійснюється контроль за можливими зловживаннями з боку правлячої еліти, усім надаються однакові можливості для вибору шляху розвитку і його здійснення. Критики можуть сказати, що ми розглядаємо ідеальний варіант державної системи, що завжди можновладці намагаються зловживати своєю владою, повний контроль за ними не є можливим. Але, як указував Г.О. Балл, нездійсненність ідеалів у їх повному, абсолютному вираженні (згадаємо хоча б ідеал соціальної справедливості) аж ніяк не виключає їх значимості – психологічної, соціальної та педагогічної, якщо здійснюється реальне наближення до них, так що навряд чи виправдані нарікання на «утопічність ідеалів»: у них проявляється помилкове розуміння сутності ідеалів і їх ролі в детермінації соціальної поведінки, адже «цінність ідеалу – не в його відповідності реальності або збігу з реальністю, навпаки, цінність реальності може визначатися її наближенням до ідеалу» [2]. Скажемо більше, уже сама наявність у суспільстві певного ідеалу рано чи пізно буде задавати вектор його розвитку, особливо якщо наявний значимий відхід від цього ідеалу. Так, еліта, яка зловживає владою, сама риє собі могилу за наявності в суспільстві ідеалів соціальної справедливості й контролю за владою. Цього не скажеш про суспільний лад, де немає подібних ідеалів. Як указував Е. Хоффер, соціальний вибух відбувається, якщо наявні в населення очікування змін не реалізуються владою, тому державна система не повинна давати приводу для таких очікувань, щоб зберегти себе [12]. Можна очікувати, що зловживаюча владою еліта буде намагатися діяти, виходячи із цього принципу. У світлі цього наявність у суспільстві демократичних ідеалів є необхідною умовою для його розвитку.

Але водночас дослідження показують, що, попри наявність факторів, які повинні сприяти виникненню відчуття щастя, таких як свобода, наявність широких можливостей для самовдосконалення, належного соціального забезпечення, у демократичних державах далеко не завжди спостерігається високий рівень щастя серед населення. Міхай Чіксентміхайї вказує, що свобода вимагає від людини самостійного структурування свого життя [13]. Багатьом це не під силу, вони вважають за краще нав'язані зовні ролі або ж діяльність, яка потребує не напруження (наприклад, перегляд телевізора як єдина розвага). Для цих людей справжнє щастя, на жаль, недосяжне. Можна припустити наявність соціокультурних причин цього стану справ, а саме наявність впливу соціальних інститутів, що вимагають абсолютного підпорядкування індивіда. До них належать держава, релігія і, як відображення останніх, сім'я, школа. На жаль, організація свого вільного часу, а також пробудження прагнення до ускладнення власної діяльності є актуальним. Питання не тільки в особистісному розвитку й підтримці психологічного здоров'я людини, а й у можливості творчої адаптації до мінливих соціально-економічних умов існування суспільства, що робить розроблення програм, спрямованих на підвищення рівня щастя, вигідним державі.

Зазначимо на ще один аспект проблеми залежності прагнення до щастя від макросоціальних факторів, а саме особливості прагнення до щастя в період переходу від тоталітарної до демократичної системи. Потрібно відзначити, що, будучи ідеалістично орієнтованою в зовнішніх проявах, тоталітарна

система пригнічує в пересічних громадян багато властивих людині прагнень (прагнення до багатства, до сексуальних прагнень тощо), що становлять основу другого компонента щастя – насолоди. Розвал тоталітарної системи призводить до реалізації фрустрованих прагнень часто в гіпертрофованих формах, що негативно відбивається на суспільстві. У цих умовах можливі два шляхи розвитку суспільства: 1) гармонізація через прийняття в його структуру до того витіснених відносин і прагнень членів суспільства, 2) повернення до тоталітаризму або авторитаризму в пом'якшеній формі під прикриттям демократичних устремлінь. Утілення першої можливості є більш продуктивним у плані реалізації щастя членами суспільства, але видається проблемним досягнення цієї мети через вироблення конкретної програми дій. Останнє вимагає інтеграції соціальних наук із політичними й громадськими інститутами, що, на жаль, не завжди можливо, особливо в кризові періоди. Друга ж можливість призводить до появи різних кланових, олігархічних утворень, що дають практично необмежену свободу представникам так званої еліти і є, по суті, тоталітарними для іншої частини населення.

Можна сподіватися, що інтеграція особистих зусиль людини з підтримкою суспільства й держави повинна забезпечити найбільш продуктивний і щасливий для неї рівень життя. З іншого боку, саме аспект підтримки людини в її прагненні до щастя є головним критерієм для оцінювання діяльності наявних соціальних інститутів, що відкриває найбільш адекватний і продуктивний шлях для зміни останніх.

Висновки з проведеного дослідження. Важливою умовою щастя є соціальна інтеграція, оскільки саме вона забезпечує можливості для встановлення міжособистісних стосунків – одного з найважливіших джерел щастя. Тоталітарна система не здатна створити умови для соціальної інтеграції для багатьох членів суспільства, бо вона орієнтована тільки на певний ідеологічно заданий тип людини, на відміну від ліберального суспільства, де принаймні декларативно прописується існування соціальних інституцій для кожної людини. У зв'язку з вищесказаним для країн, які намагаються бути демократичними, постає проблема створення умов для реальної інтеграції в суспільство членів різних маргінальних груп. І ця проблема заслуговує на детальний психологічний аналіз.

Тоталітарне суспільство задає чітко виражену ідеологію, цінності, смисли та цілі для своїх членів, не терплячи ніякого вільнодумства. У ліберальному ж суспільстві людина повинна сама визначатися щодо власного світогляду й життєвого шляху, шукати способи структурування власного існування. Усе це вимагає від індивіда певної відповідальності, що може бути важким тягарем для нього, викликаючи відчуття тривоги та безпорадності. Тож постає проблема розвинутого інституту доступної психологічної допомоги населенню, яка, на жаль, у нашій країні поки не вирішується.

Цікавою характеристикою тоталітарного суспільства є подавлення потягів і бажань, які часто мають інстинктивну біологічну природу, що не сприяє відчуттю щастя членами цього суспільства. Іноді подавлення природних потягів і бажань простих людей співіснує з їхнім розбещеним потаканням серед еліти, що нерідко приймає збочені форми. Також під час ліквідації тоталітарної системи подавлені потяги та бажання можуть приймати гіперболізоване та вигадливе вираження. Вищезазначені феномени майже не досліджувалися в рамках психологічної науки. Крім того, постає питання існування прихованих табу щодо деяких потягів і бажань у формально ліберально-демократичних суспільствах, що теж має стати предметом психологічного аналізу.

Як було вказано, немає чіткої межі між тоталітаризмом і демократією. Суспільство може бути лише формально демократичним, залишаючись глибоко тоталітарним у певних своїх аспектах. Особливо це стосується суспільств, де багато влади належить представникам певних соціально-економічних груп. І це обов'язково призводитиме до порушення прав і свобод інших категорій громадян, фрустрації їхніх потреб та устремлінь, знижуючи рівень щастя суспільства загалом. Протидією цьому може бути розповсюдження в суспільстві ідеалів соціальної справедливості й соціального контролю, а також повсякчасна дія якомога більшого числа людей на основі цих ідеалів. У зв'язку з вищесказаним виникають питання розвитку й формування в особи зазначених ідеалів та установки діяти на основі них, що є важливою проблемою для теоретичних та емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 272 с.

2. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал ученого. *Психологический журнал.* 2011. № 3(32). С. 17–26.

3. Бен-Шахар Т. Научиться быть счастливым / пер. с англ. Минск : Поппури, 2009. 240 с.

4. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Москва : Педагогика, 1983. Т. 5. 369 с.

5. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.

6. Кадди Э. Присутствие [духа]. Как направить силы своей личности на достижение успеха / пер. с англ. Санкт-Петербург : Азбука, 2016. 320 с.

7. Майерс Д. Социальная психология / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 800 с.

8. Мохаддам М.Ф. Психология диктатуры / пер. с англ. Харьков : Гуманитарный центр, 2017. 328 с.

9. Ортега-и-Гасет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусств. Бесхребетная Испания / пер. с исп. Москва : АСТ : МОСКВА, 2008. 347 с.

10. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / пер. с англ. Москва : Феникс, 1992. 448 с.

11. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 430 с.

12. Хоффер Є. Истинноверующий. Личность, власть и массовые общественные движения / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2004. 208 с.

13. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 461 с.

14. Klein C. Economic Freedom and Eudaimonic Well-Being: Exploring the Socio-Economic Paths to Psychological Functioning. Waco, 2019. 33 p.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 17

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,02. Ум. друк. арк. 21,83.
Підписано до друку 30.09.2020. Замов. № 1020/300. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.